

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT
ÅRGÅNG 2014

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT
ÅRGÅNG 2014

YEARBOOK OF THE
SWEDISH LINNAEUS SOCIETY

UPPSALA 2014

REDAKTÖR
GUNNAR BROBERG
LUND

BITRÄDANDE REDAKTÖR
DAVID DUNÉR
LUND

*Svenska Linnésällskapet stiftades den 23 maj 1917
och dess årsskrift utkom första gången 1918*
ISSN 0375-2038

Printed in Sweden by
Exakta, Malmö 2014

INNEHÅLL

GUNNAR BROBERG, Hjortbergstavlan, en återblick. Sten Lindroth möter Gustaf Fredrik Hjortberg	7
THEODORE W. PIETSCH & HANS AILI, Jacob Theodor Klein's critique of Peter Artedi's <i>Ichthyologia</i> (1738)	39
EVA NYSTRÖM & BO S. LINDBERG, Linnés släktkrets. Nya dokument om födelse och död	85
ANN-MARI JÖNSSON, Linnés dikt till Giseke – en kanske tvivelaktig ära	109
MAGNUS KROOK, Carl Adolph Agardh om den växtsystematiska metodiken	123
INGVAR SVANBERG, "En god del af det fattiga folckets föda om våren". Fångst och konsumtion av nors, <i>Osmerus eperlanus</i> (Linnæus, 1758), i det förindustriella Sverige	147
 <i>Smärre meddelanden</i>	
Recensioner och anmälningar	157
Linneaner • Solander gånger två; Arabia Felix; En linneansk karriär (Gunnar Broberg, David Dunér & Kenneth Nyberg)	157
Övrigt • Ja till Neikter; En skattkarta; Homo collector; Artkunskap; Svampkunskap; Djurens konung inspekterar; Att se är att veta; Osorterade notiser; Sareks utforskare; Gamla och nya växtnamn; Fåglar och människor; Duvor i sociologisk belysning; Igelkottar; Delfiner; Hästar i Bohuslän; Nyare djurparkslitteratur; Jakt och fiske i Lappmarken; Den sista forskningsresanden (Gunnar Broberg, David Dunér & Ingvar Svanberg)	163
Notiser och meddelanden • Linnés familjegrav; Linné inflytelserikast i världshistorien!; Ute i världen (Gunnar Broberg & Barbro Håkansson)	180

Svenska Linnésällskapets egna angelägenheter

Svenska Linnésällskapets verksamhetsberättelse 2013 185

Svenska Linnésällskapets styrelse 2014 188

GUNNAR BROBERG

Hjortbergstavlan, en återblick

*Sten Lindroth möter
Gustaf Fredrik Hjortberg*

En klassisk uppsats av Sten Lindroth, kanske den som mer än någon annan förknippas med hans stilkonst, heter "Vardagsro och söndagslust" och har undertiteln "Kring Hjortbergstavlan i Släp". Det kan vara vanskligt att pilli i en sådan text, men syftet här är att fylla i några luckor och samtidigt påminna om Lindroth som föddes för hundra år sedan, på Menlösa barns dag krigsåret 1914. Uppvuxen i Göteborg i en professorsfamilj kan hans liv tyckas predestinerat. Efter en massiv avhandling i idé- och lärdomshistoria om paracelsismen i Sverige, skrev han ett grundläggande arbete om Kopparbergets historia, närmade sig sedan 1700-talet och publicerade en beundrad historik över Vetenskapsakademiens historia. Lindroths omvärdering av Linné väckte stor uppmärksamhet, blomsterkungen togs ner från sin tron tyckte många. I själva verket fick han mänskliga dimensioner. Samtidigt dessa intensiva år gav sig Lindroth också i kast med den andre av det svenska 1700-talets stora, nämligen Swedenborg som i stället omvärderades uppåt. Ibland fick de mötas som när Lindroth talar om Swedenborg som en Linné i andarnas rike. Han utnämndes till professor i idé- och lärdomshistoria 1957, invaldes i Vetenskapsakademien 1966 och i Svenska akademien 1968, men dog redan 1980. Lindroth hann inte helt fullborda sin Svenska lärdomshistoria i fyra band som ändå har blivit ett självklart standardverk. Mycket mer kunde nämnas, men här räcker det med att Hjortbergsuppsatsen utgavs i Lärdomshistoriska samfundets årsbok *Lychnos* 1956 som trycktes året därpå, den höst då han installerades som kallad till professuren, med andra ord när han kunde peka ut riktlinjer för den fortsatta lärdomshistoriska verksamheten. Den som skriver det här hörde till Lindroths elevskara decenniet senare och som med glädje minns hans skarpa blick för såväl sammanhang som detalj.¹

Den andre huvudpersonen är Gustaf Fredrik Hjortberg. Han föddes 1724 som son till en kapten vid amiralitetet i Göteborg, var skeppspräst på ostindiefarare under tre resor till Kina 1747–1753, gifte sig med Anna Helena Löfman, dotter till en amiralitetskaptenlöjtnant i Masthugget, alltså från samma miljö som han själv. Bröllopet bör ha stått tidigt, kanske 1746 eftersom första barnet anges fött i februari året därpå. Vid hemkomsten och då rimligen stadd vid kassa utnämndes Hjortberg till kyrkoherde i Vallda och Släps församlingar i norra Halland, medverkade i *Vetenskapsakademiens handlingar* med redogörelser för sina elektro-medicinska kurer, blev ledamot av akademien 1768 och dog långfredagen 1776 femtioettårig. Uppenbarligen finns mycket mer att säga om Hjortbergs liv och verk, det senare omfattar flera uppsatser i *Vetenskapsakademiens handlingar*, den egna tidskriften *Wecko-cateches, eller söndags-lust och hwardags-ro* (1768–1769), en omfattande handbok i husdjurskötsel *Swenska Boskaps-Afvelen* utgiven 1776, dödsåret, en andra gång 1799, vidare ett knippe utgivna predikningar. Till exempel har veterligen ingen efter Lindroth i modern tid sett närmare på hans ostindiska journal. Så sker inte heller här. Hans repertoar var rik. Summerat i en berättelse från ett besök i Vallda 1765: Hjortberg är ”en rörande och mogen Predikant, det jag sielf hört, en oförtruten Landthushållare, det jag sjielf sedt, en ömhjertad Medicus, det jag sielf förfarit, en ypperlig Mechanicus, och en kiär Menniskio-vän.”² Hjortbergs rastlösa flit som jordbruksreformator, läkare, kristen förkunnare görs inte rättvisa här, men i sin mångsidighet, sin flit, sitt samhällsengagemang, i sina och Anna Helenas femton barn, var han onekligen en praktprost som mer än de allra flesta förkroppsligade tidens nyttoideal och benämningen den kloka prästen i Vallda.³

En tredje gestalt skymtar, Jonas Dürch, ibland nämnd som Dyrcks, även N. Dyrets (ca 1730–1785) konstnären bakom Hjortbergstavlan, som är osignerad. Lindroths ingress ”Någon gång under 1760-talets senare hälft kom en främmande konstmålare till Valda socken”, en vandrande bönhas (”Bönhas”, en jagad hare, Haase) som utbjöd sina tjänster. Han omnämns som tysk men var verksam ett tjugotal år på den svenska västkusten med belagda kyrkmålningar i Hanhals, Styrso, Lena och Hålanda med ett barockt och kanske burleskt stilideal. Cirka sjuttiofem porträtt fanns 1945 attribuerade till Dürch, som då nämns som medelklassens porträttör i Västsverige. På Göteborgs stadsmuseum finns ett porträtt av Hjortberg tillskrivet Dürch. Han var inte medlem av Göteborgs konst- och målarembete vilket kan vara en poäng.⁴

Tidpunkten för tavlans tillkomst kan preciseras till runt 1770 då yngste sonen Adolph hunnit bli några år och före augusti 1774 då Carl Bäck ser den. Man observerar förstås att tavlan har uppgiften att Hjortberg blev riddare av Wasaorden 1772 (trissan sitter också synlig på hans bröst) och man kan tänka sig att den målades just för att celebrera upphöjelsen; dödsdatum 5 april 1776 är uppenbarligen tillmålet.⁵ Till saken hör att församlingsborna senare har trott att det var den allkunnige Hjortberg själv som målat sig och sin familj.⁶ Så var det knappast men inget tvivel borde råda om att det är Hjortberg, beställaren som fått bestämma vad som ska med och hur han ska framställas. Hjortbergstavlan är inte mindre än 320 centimeter lång och 160 centimeter hög, mått som gör den till det största svenska grupporträttet efter David von Krafft av den förmögna släkten Hildebrand 1713 och före Fredric Westins av det Bernadottska kungahuset på 1830-talet. Storleken anger rimligen var den skulle kunna placeras, en fråga som återkommer. Värderingarna spänner mellan "Dürchs mästerverk" enligt Sten Åke Nilsson, till minus för det stereotypa utförandet och den ålderdomliga kompositionen enligt Pontus Grate. Liknande omdöme ger *Svenskt konstnärslexikon* som talar om en "arkaisk stil påminnande om Cranach". Här lämnas stilfrågor även om epitafiegenren kort diskuteras. Lindroth nöjer sig med att tala om "grupporträtt av traditionellt protestantiskt slag" (147).⁷ När tavlan inte är utlånad så hänger den under orgelläktaren i den 1852 uppförda Släps kyrka, och utgör där ett omodernt men anslående inslag.

Synlig överallt

Ungefär som frontespisen till Rudbecks *Atlantica* är ett obligatorium i svenska historieböcker om stormaktstiden är Hjortbergstavlan det för frihetstiden. Den är avbildad i Gunnar Tideströms *Dikt och bild* (1965), i Sven T. Kjellbergs *Svenska ostindiska kompanierna* (1974), i Alf Åbergs *Vår svenska historia* (1978), i Lars Lönnroth och Sven Delblancs *Den svenska litteraturen* (1988), i *Äventyret Sverige. En social och ekonomisk historia* (1993), i Sten Åke Nilssons *Det sköna 1700-talet* (1993), på omslaget till femte delen av Herman Lindqvists *Historien om Sverige* (1996), i *Sveriges historia. Koncentrerad uppslagsbok* (1997 med flera upplagor), i *Signums svenska konsthistoria* (1997), i samma förlags *Svenska kulturhistoria* (2006), i femte delen av den nya *Sveriges kyrkohistoria*

(2000), i Norstedts och Elisabeth Manséns *Sveriges historia* (2011), i Olle Larsson och Andreas Marklunds *Svensk historia* (2012). Den har ställts ut i Stockholm på Nationalmuseum, ”Tanke och form i rokokon” (1980), på Varbergs museum, varit utlånad till Grand Palais i Paris för utställningen ”Solen och Nordstjärnan” (1993), och Deutsches historisches Museum i Berlin (2013–2014) för utställningen ”Leben nach Luther”. Målningen används som omslag till en roman, Göran Moldéns *Lögnarens ögon* (2012), och har inspirerat Jonas Gardell till den prisbelönta TV-serien ”De halvt dolda” (2009). Den är kort sagt den bild som på senare tid mer än någon annan fått representera svenskt 1700-tal. Underförstått, så såg seklet ut, onekligen är det också en bild som har mycket att berätta.

Hjortbergstavlan är Lindroths upptäckt. Den förekommer till exempel inte Henrik Schück och Karl Warburgs *Illustrerad svensk litteraturhistoria* (1926–1949), Ernst Kleins *Bilder till svenska historien* (1932), eller ens i något av dussinets band *Svenska kulturbilder* (1929–1932), eller Ewert Wrangels bildrika *Svenska folket genom tiderna* (1938–1940). Kanske för att den är svårreproducerad genom sitt format och detaljrikedom. Som *Lychnos*redaktör tillät Lindroth den rentav att bli en utvigningsbild, den enda dittills liksom senare i årsskriftens mångåriga historia. En lösning är att beskära bilden, prövat i några fall, eller att dela den. I tredje bandet av Gustaf Näsströms och Hans Hammarskjölds *Forna dagars Sverige* (1962) förekommer prosten och sönerna på ett ställe och prostinnan med döttrarna på ett annat (s. 276, resp. 99). Hela bilden finns i Hallandsdelen (1953) i den välillustrerade serien av Allhems landskapsböcker och det är möjligt att Lindroth sett den där, eller att han som göteborgsbarn tittat in i den närliggande Släps kyrka. Upprinnelsen till uppsatsen kan också ha varit en sommarutflykt från Särdaal mitt i Halland där familjen hade sommarnöje på 1950-talet.⁸ Ändå nämner han inget om att själv ha stått framför sitt motiv. Av de hänvisningar Lindroth anger har han haft tillgång till den halverade bilden i Carl Skarstedts skvaleraktiga herdeminne (1948), dock inte den utförligare urversionen (1885), till Anders Schönbergs åminnelsetal över Hjortberg i Vetenskapsakademien, framför allt har han använt korrespondensen med dess sekreterare Pehr Wilhelm Wargentín. Mer precist kan uppsatsen ses som en utlöpare av arbetet med Vetenskapsakademiens historia, formellt påbörjat redan 1950, men färdig först halvtannat decennium senare och grundplåt till några decenniers uppsaliensisk 1700-talsforskning. Efter publiceringen i *Lychnos* 1956 lät Lindroth trycka om uppsatsen i essäsamlingen *Fru Lusta och Fru Dygd* (1957), vidare en

gång i *Det underbara skåpet* (1967), ytterligare i *Epoker och människor* (1972), till vilken fogades en särskild studieplan (1973) utarbetad av Lindroth och undervisningsrådet Evert Ullstad. Idén var att få in idé- och lärdoms historia på gymnasiet, en mycket tilltalande tanke förverkligad ibland.

Uppsatsen i korthet: i ett första avsnitt tecknar Lindroth utförligt resenären och naturaliesamlaren Hjortberg. Ett andra tar sig an medicinaren och elektroterapeuten mot en bred samtida bakgrund. Det tredje och kortare avsnittet tittar in hos mångsysslaren och lanthushållaren. Essän avrundas med att placera Hjortberg religiöst som herrnhutiskt influerad. Allt rymms på tjugofem sidor, som etablerar en bild av svenskt 1700-tal, värd att granskas liksom Lindroths preferenser. Redan nu kan sägas att ändrat forskningsläge och annan empiri visar en del mörkare stråk än vad som syns på tavlans ytskikt. Kronologiskt ligger tyngdpunkten här på Hjortbergs sista år, då tavlan tillkommit.

Vad ser vi?

Tio par ögon tittar på åskådaren, det är de levande, ytterligare några kikar med ett öga eller vänder bort blicken, det är de dödas blickar, två ögonpar är slutna, det är de dödföddas, ett öga, lemurens, riktas mot globen. Tavlan är en ögontavla vars stämning anslås av stora, stela, mandelformade ögon liksom av svårtolkade leenden. Och vad ser vi, alla vi som tittar från andra hållet? En stor familj med far och mor på vardera sidan, barnen klädda som små vuxna, ett gammalt bibliotek, instrument, naturalier, orgelpipor, en jordglob. Bakåt kan man tänka på Hans Holbeins berömda "Ambassadörerna" (1533) för sin rika rekvisita knuten till en ny tid och ny värld, om det behöver sägas inte för dess konstnärliga kvaliteter. Lindroth jämför en passant med Carl Mörths porträtt av Kilian Stobaeus (1737), på liknande sätt försedd med vetenskapliga instrument. Ytterst är Hjortbergstavlan en tematisering av en tid, i sin mångfald rikare än vad som kan diskuteras här.

Vad är det för tavla? Den har nämnts som ett sent exempel på epitafiegenren, då världsliga objekt och perspektiv utmanar de traditionella kristna. Det ofta dominerade korset är här diminutivt och inte riktigt centralt placerat. Hjortbergs klädsel är visserligen prästens men markerat elegant. Prost och prostinna sitter bekvämt. De avbildade, de levande vill säga, tittar leende

Hjortbergstavlán av Jonas Dürch, Släps kyrka, Halland. Foto: Varbergs museum.

mot åskådaren, de blickar varken uppåt eller knäböjer försänkta i bön, inte heller håller de bönböcker som de skulle ha gjort några decennier tidigare. Färgskalan är rik och går inte bara i svart-vitt, dödsallar eller andra tunga förgängelsesymboler saknas.⁹ Lars Lönnroth jämför i *Svensk litteraturhistoria* med ett epitafium över prosten Schenberg i östgötska Normlösa nära Skänninge från 1713 som på samma sätt har en manlig och en kvinnlig sida, men där minerna är allvarliga, de döda barnen befinner sig inte på jorden utan i himlen, de kristna symbolerna är centralt placerade och färgskalan är mörk.¹⁰ Hjortbergstavlan är alltså ett sekulariserat epitafium – eller inget epitafium alls. Frågan återkommer.

Som man omedelbart ser är tavlan strukturerad i en manlig och en kvinnlig sida, prosten med söner till vänster, prostinnan med döttrar till höger – eller egentligen tvärtom eftersom höger är den maskulina sidan, vänster den kvinnliga. Motsättningen liv och död markeras av att de döda barnen, inalles sju, tittar bort medan lika många levande ser framåt. Den noggranne observerar att födelselistor och barnantal inte stämmer på respektive sida. Prostens lista upptar åtta pojkar men bara sju syns på hans sida, prostinnans lista tar upp sju men runt henne finns åtta barn. Ett av dem är den dödfödde, onämnde och därför odöpte sonen, som därmed placerats på kvinnosidan i den avvikande bruna vaggan. Nativitetsfrågan och befolkningspropaganda var typiska för frihetstiden, alltså även den höga mortaliteten. De frånvända dödas närvaro släpper in ett kyligt stråk genom tavlan, som ingen kan undgå att känna. Andligt och världsligt strukturerar tavlan. Övergången markeras av krucifixet, mot vilket Hjortberg pekar. I bokhyllan ovanför hans huvud, om man så vill ”i” huvudet, finns Bibeln, den teologiska lärdomen, en av flera visuella pekpinna på tavlan.

Tavlans tudelning gäller också arbete och vila. Här råder just vardagsro och söndagslust. Hjortbergs sida visar veckans arbetsmaterial, hustrun Anna Helena sitter uppklädd och fin framför stiliserade kyrkfönster, hon och döttrarna tycks fjärran de husmoderliga plikterna. Man kan slås av bristen på kommentarer av genusordningen i Lindroths text. (Sälunda avbildas i versionen tryckt i *Det underbara skåpet* bara den manliga sidan.) Prostinnan får ett kort omnämnande, döttrarna inget alls. Med likartad pekpinnepedagogik som nyss med teologin placerad i huvudet ligger både hos prost och prostinna listorna med födda barn i respektive sköte. Okommenterad finns också på kvinnosidan en blomstersymbolik med gamla anor. Den tofs som hänger ner är kanske ditsatt för att fylla ut ett tomrum, kanske för att markera att

det fanns tjänstefolk att tillkalla, kanske för att genren just laborerar med teatraliska draperier. Vi beskådar teater på liv och död.

Makabert kan man tycka, men kvinnosidan framstår närmast som en modeplansch med alla likartat uppklädda i à la modiska kläder. Ja, det samma kan sägas om manssidan. Det är naturligtvis osäkert om familjen var så förnämligt ekiperad men tavelbeställaren har tydligen accepterat glansen. Också den perukförsedde, skägglöse prästklädde huvudpersonens elegans bör framhållas. Överdådet kan tyckas svära mot en annars markerad ekonomisk patriotism.¹¹ Man kan påminna om Linnés irritation över sina döttrars fåfånga och hur han i *Systema naturae* inför ”puellae junceae”, flickor med getingmidjor, i monstrositetsvarieteten av *Homo sapiens*.¹² Själv porträtterades Linné ett flertal gånger, men aldrig tillsammans med sin familj.

En lemur tittar fram

Lindroth uppmärksammar förstås lemuren längst fram, som längtande nosar – pekar – på sin hemö Madagaskar på jordgloben; i andra framställningar är den ibland feltolkad som en markatta eller kallas rätt och slätt ”apa”. Lemuren ger liv och lek åt tavlan, och utgör också den mest tydliga linneanska kontakten, värd ytterligare en presentation utifrån flera aspekter: klassificering och namngivning och hur naturalier fungerade som gåva och kommunikation. Linné hade klassificerat lemurena som ett tredje släkte bland primatordningen 1758, efter *Homo* och *Simia*, 1766 följt av *Vespertilio*, fladdermussläktet. Onekligen en hedervärd placering på naturens skala. Man kan också lägga märke till hur Linné bemänskar ordningen med klassiska och nattliga associationer. Den remarkabla andra människoarten *Homo troglodytes* fick sitt namn efter Plinius skildring av grottvarelser och sitt binamn *Homo nocturnus*. Aparter bär klassiska namn, *Satyrus*, *Sylvanus*, *Sphinx* och så vidare. En tredje människoart (egentligen gibbonapan), förs in i systemet under beteckningen *Homo lar*, tomtegubben, och så lemuren, den latinska beteckningen för de dödas andar, en fladdermusart heter *spectrum*, ”spöke”. Och så vidare.¹³

De taxonomiska frågorna är lika intrikata som viktiga. För lemuren har Linné flera hänvisningar, men måste på något sätt ha varit medveten också om Hjortbergs *Lemur catta*, den ringsvansade lemuren. Hjortberg svarar Linné

i oktober 1767 på ett numera förkommet brev: ”iag har noga besedt den Utländska Catten, som Herr Archiatern och Riddaren skrifvit om [frågat efter] och hafver äran här hos sända en kort beskrifning om honom, samt ritning av dess utvärtes ställning” vad som nu finns numera i Linnean Society. Hjortberg lovar också att med första sommarlägenhet sända ”sjelfva originalet” för att pryda Linnés vivarium. Han skriver att ”af alt jag haft och hafver, är intet djur besynnerligare och vackrare än denna Catten.” Han berättar vidare om sina elektriska rön och att höga herrar ibland frågat om han inte vore ledamot av Vetenskapsakademien, ”men jag räds, at jag för mycket röijer min lofliga äregirighet för en skarpssynt Herre”. Alltså ett förslag om utbyte av tjänster som Linné snabbt fattar. Han skriver en rekommendation och på nyåret var Hjortberg ledamot. Han hade för övrigt samtidigt förankrat sin kandidatur hos Wargentin. Lemuren var en biljett på resan, klättringen uppåt.¹⁴ Men kom lemuren till Linné? Den tycks omnämnd i *Systema naturae* för sin runda pupill ”in mea”.¹⁵ Orden kan syfta på en förväntad gåva som tagits ut i förskott. Den är inte belagd i Uppsala – kanske pojkarna Hjortberg lagt in sitt veto.

Men lemuren i Vallda, en flockvarelse, måste ha känt sig ensam långt från vännerna på Madagaskar. För att locka fram lemuren behöver vi hans namn. Ett stycke ur Hjortbergs opublicerade beskrivning:

Han snorrar då det är väl liksom Catten; vill gerna vara hos kendt folk och sitta på axelen. Är rädd för hundar, såsom ock i mörckret. Han har läte ibland såsom Catten och då man ropar Macki, under hvilket namn han kommit hit, svarar han med et ljud, som låter liksom skulle han säga, Ja. Ibland snattrar han och knäpper med munnen. Släppes han lös, är han ej så curieux at handtera all ting som markattorna, men springer nog viget och flyktigt omkring, at se på alt utan at serdeles röra derwid.

Vi ser den lilla nattanden Macki omvandla Vallda till ett svenskt Lemurien.¹⁶

Saken i sig

Lindroths uppsats är läsvärd för att den ger en så synskarp bild av 1700-talet. På tavlan, framhåller Lindroth, är varje sak bara sig själv. Tingen gömmer inte på gåtor som de skulle ha gjort under barocken, ”här finns inga understuckna meningar, ingenting ’betyder’ något – varje ting är, vad det ger sig ut för.”

Hjortbergs bild av Macki i brev till Linné den 24 oktober 1767. The Linnean Correspondence, Linnnaeus.c18.net, L3973. Foto: Linnean Society, London.

(148) Därmed skiljer tavlan sig från barockmåleri, därmed är den linneanskt saklig och identifierbar. Uttalandet måste förstås modifieras till exempel med apollofjärilen, *Parnassius apollo* L., för övrigt även med på det ovannämnda Stobaeusporträttet. Apollo var far till Asklepios, läkekonstens gud, och det är väl därför den sitter uppe bland läkemedlen på tavlan.¹⁷ Där syns också en paradisfågel, sedan gammalt en symbol för luften – den sades sakna fötter och ständigt sväva. Liksom på Stobaeusporträttet kan man tänka sig att urvalet djur ska representera de fyra elementen.¹⁸ Uret, förfärdigat av prosten själv vittnar förstås inte bara om hans handaskicklighet utan också om tidens flykt och förgängelse. Framför allt är det genom urvalet som ”sakerna” betyder något utöver dig själva. Som Lindroth också skriver: ”Ett stycke svensk frihetstid har flyttat in i tavlan”, han talar med rätta om tavlan som ett ”representationsporträtt för en ny tid” (148).

Men hur ser en epok ut? Flera av Hjortbergs verksamhetsområden har inte fått plats, fornsakssamlaren, bonden, byggherren, elektroterapeuten. Det sista har Lindroth betonat så starkt att läsaren inbillar sig att det syns på tavlan (jo, en bokrygg, ”Jallabert”, anknyter). När Lindroth bedömdes för professuren vilket mest var en formsak, som ende sökande kunde han kallas till tjänsten, kompetensen skulle bara vitsordas, ingick i korrektur Hjortbergsuppsatsen. Företrädaren Johan Nordström berömmar särskilt avsnittet om elektroterapi, där medicinhistorikern Lindroth kunde bryta ny mark genom att visa hur just något nytt var på gång.¹⁹ Intresset för resenären och naturalhistorikern kan även härledas det nyvunna uppdraget som Vetenskapsakademiens krönikör. En del av lanseringen av lärdomshistorien som vetenskapshistoria, men redan samtidigt önskade ”at almänheten bör få herr Kyrkoherdens egna berättelse från trycket.”²⁰ Som prästmedicinare var Hjortberg efter vad det verkar osjälvisk och avstod ofta från arvode. Hans minne levde också som undergörare. Upprepad i olika framställningar – först i *Oeconomiska Tidningar* 1765 – är att ”en mängd på prästgården kvarlemnade kryckor” utgjorde länge ett monument över Hjortberg.²¹

En notis som förbinder Hjortberg och elektroterapin med den vetenskapliga revolutionen är det intyg som inleder publiceringen av uppsatsen ”Rön om electriciteten” (*Kungliga vetenskapsakademiens handlingar* 1765): ”Kongl. Akademien känner Herr Kyrkoherde Hjortberg för en lärd, besynnerligen uti medicine och Naturalhistorien förfaren, ömsinnad och aldeles trovärdig Man; Dessutom har en hederlig Man, som varit åsyna vittne till en del af de nämnda Casus, intygat om deras sannfärdighet: hvilket K. Akademien trodt

vara nödigt at nämna.”²² Den som bevittnat Hjortbergs kurer är rimligen densamme som 1765 rapporterade från ett besök i Vallda. Vittnesförfarandet är just vad som framhållits som den nya vetenskapen. En andra notis är Hjortbergs dispyt med Domkapitlet om en ”myssa, som medelst åskans kraft blifvit på en hustrus hufvud sönderrifven” – han hade suttit i grannsocknen Värö kyrka vid händelsen.²³ Här är det Hjortberg som till varje pris söker bevis till sina samlingar.

Anknytning till Linné och materia medica är synlig på hyllorna med apoteksflaskor. En liten linneansk sommarbild är värd att räddas:

Härwid måtte jag lemna den lilla anecdoten, att Herr Prosten årligen har tillhållit och inöfwat en hop små barn, gossar och flickor om 5, 6 à 7 års ålder, at om våren och sommaren plocka sig en hop medicinska och officinella växter, hwilka barnen af Herr Prosten lärt och årligen lära at känna: så at han nu har wissa klasser på dessa unga samlare, som skola upsöka åt honom planter och örter; somliga känna 6 slag, de äro i första classen; somliga 10 slag, de äro i andra. Och de som kunna känna 12 à 16 slag, de äro i den tredje; med de åter som i sina botaniska kunskap, gå öfwe 20 slag, de äro i qwarta class.

Prosten gör ibland excursioner med sina små botanister, lär dem örternas namn, vem som skapat dem och vad de duger till och vilka som är skadliga för husdjuren. Beroende på vad barnen hittat utdelas sex à åtta styver.²⁴ Detta är också frihetstid: botanik för barn, belöningspedagogik, soli deo gloria.²⁵

Utblick Vallda

Lindroth skriver från ett akademiskt, huvudstadsperspektiv, men bakom tavlan, eller runt ramen, växer den lokala kontexten. Hjortberg rör sig i flera kretsar. En sådan var hans flytande ostindiska pastorat, en annat det följande livet på Hallands terra firma, som en tredje det korresponderande livet och de lärda kontakterna, nätverket som innefattade Vetenskapsakademien i Stockholm och Göteborgs Vetenskaps- och vitterhetsamfund. Alla utgör de sina speciella kunskapsvärldar, som naturligtvis överlappar varandra. Om ostindieresan finns numera en rik litteratur även om just Hjortberg väntar på sin forskare. Hemvant rörde han sig i handelsstaden Göteborg och medverkade ibland i någon av dess tre tidningar.²⁶ Den mångsidiga prästgårdskulturen är alltför litet studerad

för vad den också var, en alltsedan reformationen bärande kunskapsaxel genom inriktningen på ordet, det vida sociala och läromässiga ansvaret.²⁷ De lärda samfundens perspektiv är just vad Lindroth ger. Där var de resande prästerna välrepresenterade genom sin på en gång nationella och globala utblick.²⁸ Det var i kombinationen av dessa kretsar som Hjortberg vuxit upp och som hans familj levde i. Han är en entreprenör i den riskkapitalism som följde med Ostindiska Compagniet och som syns på andra håll i tiden, i försäkringsväsendet, lotterierna och litteraturen i familjer som Alströmer och Sahlgren. Snart var han inne i en lånekarusell. Lindroths uppsats kunde tillföras mer av lokal förankring utan att för den delen tappa fart från vindarna utifrån.

Vi befinner oss alltså i Hjortbergs gungande värld. Valldaborna fick inte tillräcklig utkomst av åker och äng ”hwarföre de fläste nära sig af sjöfart” enligt en samtida summering. Enligt en annan: ”sjöfart och icke åkerbruk eller slögder, är grund för folkets välmåga”.²⁹ I socknens centrum låg Vallda säteri och det rika Stjerneberg med en mängd hemman under sig. Där bodde Henrik König, titulerad commissarie och agent, en av de ursprungliga direktörerna i Ostindiska Compagniet, vidare brorsonen och superkargören Henrik König den yngre, som efter Hjortbergs död utverkade patronatsrätt för församlingen. Även på landbacken måste de fortfarande ha styrt även om de inte syns omedelbart i Hjortbergs närhet. De flesta i socknen, eller i alla fall en framträdande del var direkt eller indirekt knutna till Compagniet med vad det betydde av äventyrare, andra vanor, visst välstånd. Också i annexförsamlingen Släp bodde mest sjömän. I männens frånvaro sköttes jordbruket av kvinnorna. Omedelbart såg besökaren att bygden skilde sig mot den vanliga svenska landbacken:

Man ser här inga enfaldigt klädda, kyrkan är full med granna kvinnor, de bära svart siden och halvesiden, silkeskläder om hufvudet och manskätter [manschetter], ungdomen har kattun. Karlarna hafva sjömanskläder och skurna peruquer; det är bönderna i Släp.³⁰

I Vallda fanns inte bara lemuren Macki utan också andra exotiska djur. Hjortberg berättar för Linné att han har ”en amerikansk Räf, som jag för 3:e år sedan fick under det namnet Racon eller Rakaon. Den är också rätt artig i sit slägte.” Linné som hade en sjudd och beskrev den i Vetenskapsakademiens handlingar 1747 bör ha nickat instämmande. Och Hjortbergs tvättbjörn hade sällskap av en rysk björn mitt emot.³¹

Hjortbergstavlan illustrerar allt detta och draget av – med Thorstein Vebbens begrepp – conspicuous consumption. Hjortberg hade varit fjorton år till sjöss, tjänat pengar, umgåtts med alla möjliga, som skeppspräst hanterat många döda, haft nära samröre med skeppskirurgen, vant sig vid tillvarons vanskligheter och skaffat sig riskvana. I landet skapade Ostindiska Compagniet en feber och hunger efter vinster, investeringsobjekt, nybyggen för de nyrika. Det är klart att också vördiga prästerskapet som varit med på galejan också hängde med. Resan till Ostindien var också en karriärväg till feta pastorat.

I denna rörliga landsända höll Hjortberg församlingsborna i Herrens tukt och förmaning. Herdaminnet ger en diger sammanställning av allt det som skedde under Hjortbergs ämbetsperiod. Alldeles tydligt var han mån om makt och manöverutrymme. Inledningsvis hölls husförhör energiskt, men de tappade beroende på allt annat som skulle göras. Kyrkodisciplinen hölls ändå sträng. Pigor och drängar skulle inte få gifta sig förrän de tjänat ett visst antal år och planterat ett visst antal träd. Ingen krog ska ha funnits i Vallda på Hjortbergs tid. Hjortberg säger sig inte ha tagit betalt av fattiga för läkarvård, men fick böndernas klagomål på sig för att ha tagit *nimum*, övermått, ända till 20 daler silvermynt likstol av fattiga, för att han regerade självmyndigt på sockenstämmor; att han var senfärdig vid sockenbud, så att många fick vandra ur världen utan nattvarden, att han kommit dem genom svekliga förespeglingar en dryg tornbyggnad. Enligt herdaminnet hade Hjortberg tvekat att begrava sin adjunkt Lindberg som plötsligt dött av dryckenskap, men ändrade sig då en kollega sade sig villig. Och läser man i sockenstämmeprotokollen kan man inte annat än förbluffas över maktspråket, de nästan tjoget sidor som spyr etter över orgelspelande gossen Magnus Dahlquist, olydig, gensträvig, otacksam och uppstudsig, men eventuellt en konstnärlig begåvning – och minderårig. Den människovän vi mötte nyss visar sig här från en annan sida. ”Man finner ofta exempel på hur Hjortberg var som besatt av onda aningar.” Eller onda andar?³²

Med hänvisning till Lindroth går vi förbi den intressanta elektroterapin. Mycket kunde sägas om lantbruksreformatorn som inte heller syns på tavlan, men som ingår i det mesta av Hjortbergs gärning. Samuel Barchaeus, en nyttoapostel på besök 1773, lät publicera ett långt brev från Hjortberg, där han presenterar sin verksamhet. Han har låtit genomföra storskifte på sina åkrar, forslat bort 3 000 lass sten, grävt tolv dammar med vardera inplanterade olika fiskslag, i en fanns också pärlmusslor, han har introducerat olika åkerbruks-

redskap. Ett annat brev lägger till avloppsdiken, trädympning, potatisodling, anläggning av kvarn, hur elva eldrum kanaliserats till en enda skorsten. Vi kan rent av få reda på inrättningen av hemlighuset, som var kopplat samman med stallet varifrån dyngan under golvet gick till det gemensamma dyng-
 erummet dit också svingödseln droppade ner. All gödseln blandades så och kom lättare till nytta.³³ Listan på patriotiska gärningar kunde göras väsentligt längre. Prosten och jordbrukaren Hjortberg visste att kombinera korset och plogen. Församlingsborna hade hundra år senare önskat att få *Söndags-lust och hwardags-ro* utgiven på nytt, men Domkapitlet nekade. För den delen stod Hjortberg inte främmande för fisket utan inrättade sju fiskeribolag ”genom hvilka 90 personer sätts i loflig rörelse.” Av 43 byggda båtar hade två stora byggts på prästgården. 1765 rapporterades att man förleden höst hade fångat 8484 tunnor färsk sill.³⁴

Inte minst ägnade sig den rastlöse Hjortberg åt dyrbar byggenskap. Prästgården rustades upp med trädgårdsanläggningar omgärdade med stenmurar, närliggande ägor köptes in och en ny fastighet byggdes, Gustafsberg, benämnd efter sin ägare och berget som det låg på. Den kunde säkert uppfattas som övermaga, byggd i tre våningar och omgärdad av omfattande trädgårds-, jordbruks- och dammanläggningar. Utmanande var framför allt tornbygget i västra delen av kyrkan – en sentida kommentator har funnit för stort i förhållande till själva kyrkoskeppet, men tillagt ”Arkitekter är däremot överförtjusta.”³⁵ Bönderna hade skyldighet att bidra både med dagsverken och kontanter vilket motiverades av Kungl. Maj:ts brev av den 28 augusti 1764: prostar och kyrkoherdars ansvar att motverka församlings ovilja att tillskjuta medel till torns och annan kyrkobyggnads uppförande. Ansträngda relationer med Hjortberg följde och allt tog längre tid än tänkt. Man har sagt att Vallda blev skådeplats för landets första strejk, som varade inte mindre än i 16 månader. Med strejk kan man mena olika saker och dagsverksstrejker är belagda från decennierna innan, men den här pågick alltså länge.³⁶ Några bönder väckte åtal mot sin kyrkoherde, men utan framgång. Till sist stod tornet färdigt, uppenbarligen med hjälp av pengar ur Hjortbergs egen ficka. *Götheborgske Spionen* berömmar Hjortberg för hans engagemang, också för ritningen, och pekar ut en upprorsmakare. ”I 16 månaders tid stod arbetet stilla, hwilket härrörde häraf, at någre i Församlingen gjordt sig oroliga, och understödde i sin orätta idé af en Person, som dristat låta kalla sig Advocat, wille djärft och lögnaktigt uttyda en i Soknestämman af Herr Prosten fäld utlåtelse.”³⁷ Invigningen blev en stor fest och när gästerna om natten gick

hem till Hjortberg möttes de av en behagelig surprise, en illumination ”flere etager igenom.” Hjortbergs visioner var sällan tilltagna i underkant.

Vem bygger Hjortberg för, den store guden, kungen eller en ärestod åt sig själv? Vid invigningen Mikaelidagen 1770 hade Hjortberg hållit ett tal med utfall mot valldaborna, som ”ett blindt och ej sitt bästa seende folk” med ”fördomar och pratsjuka tungor”, där ”rätt och sanning likasom löpa gatulopp imellan etterfulla tänder.” Han avslutar:

Jag har lärdt at se ondskan i sina mörkaste gömmor, på det jag må kunna hädan-
efter angripa henne i sina förskansningar. Jag tackar Dig ock, min grundgode
Gud, som styrkt de rätsinte i det gode, bevarat de enfaldige ifrån förförelse och
krossat ogräset i sin växt.

Det verkar som skeppsprästen uppfattade församlingsbornas motstånd som myteri. Men predikans titel var ”Wägen till Himmelryket.”³⁸ Besökaren manas till rätt sinnelag enligt Andra Timotheosbrevet 2:8 ”råder och beder Gustaf Fred. Hjortberg, Kyrkoherde”.

En besiktning 1774

Inte tidigare uppmärksammas en utförlig och flerbottnad rapport från ett besök hos Hjortberg i Vallda den 8 augusti 1774 med den unge sjuklige Carl Bäck (1760–1776) och hans informator läkaren Johan Lindwall på resa genom Sydsverige. Det är Lindwall som med slarvig stil redogör för vad man såg.³⁹ De anlände vid Wolby [Wallda by] för att se elektricitetsapparat och samlingar. ”Herr Prosten emottog oss mycket wäl. Först wiste han oss någre få svenska insecter utan ordning och äfven någre få stenar utan ordning och utan reda.” Man går genom en vacker körsbärssallé med potatis planterad på ömse sidor, kommer till gaveln på prostens gård Gustafsberg, ett trevåningshus med urverk på ryggen/taket och går in i den mycket väl möblerade förstugan, där det stod slagur och hängde kinesiska målningar. ”På väggen åt dörren war Herr Prostens familia afftagen således at til höger stod herr Prosten med en bok i ena handen och i den andra hölt han ett papper hwar öfwerst stod et språk och sedan nedunder alla gosse barnen”. ”NB De som redan då tapeten blef giord, woro döda sågo ej fram mer än med et öga.” Motsatta sidan beskrivs. ”Til wänster stod fruns portrait hållandes et papper i handen”.

Så beskrivs olika kammare, alla väl möblerade och med klockor. Man såg ”i taket hängande åtskillige naturalier och andra rariteter.” ”Bland naturalier woro priapus af en hwalfisk, åtskilliga uppstoppade diur [...] hufwudet av en haij, en swärdfisk.” Så fanns skåp med zoophyter, lithophyter, men också Gustav II Adolfs bössa och Karl XII:s porträtt.

En trappa upp låg prostens skrivkammare och hans bibliotek i två rum, som hyste apoteket och elektricitetsmaskinen. Den senare gick med två glaskulor ”till figuren något mera ovale än et ägg.” Prosten ansåg att de hade mera kraft därmed eftersom de mera liknade jordklotet, men hade ännu inte uttröt samband. ”Sielfwa Apothequet war i godt stånd och nästan för godt, som man sir i de smärre städerne”. Man besåg också källaren och avsättningarna utanför. I den översta ”hade Herr Probst en lefwande Markatta”. Man går vidare genom trädgården, beser dess kvarter, bersåer, drivhus och lusthus där fläktstängen gick igenom ”och så ofta winden ändrade sig ändrade både stång och fläkt sig”. ”Herr probsten har i taket låtit måla nästan hela Compassen.” Huset hade en brygga som när man kom upp på den ”war man likasom på en holme emedan hela quarteret war omgifwet med dammar”. Utanför fanns ligusterhäckar, ett lusthus ”hwaruti woro fönster lika som öfwerklädde wagnar som kunde dragas up och släppas ner”. ”En hästqwarn malte miöl och åtskillige grynsorter hade Herr Probst funnit up.” ”Hela denna tract som utgiorde trädgårde och trädschola hade förut warit et kiärr.” Förändringen var minst sagt genomgripande.

Beskrivningen kan föranleda flera kommentarer. Hjortbergstavlan hängde alltså i boningshuset i stora salen och omnämns som en ”tapet” vilket bör betyda att den inte var inramad.⁴⁰ Skribenten fångas av de döda barnen och listorna över barnen, men flera inslag stämmer inte med vad vi är vana att se, både prosten och prostinnan ”står” och inte sitter. Prostens händer är upptagna dels av en bok dels av listan på barnen och han pekar inte mot något krucifix. Det låter nästan som en annan tavla än den vi ser men är det knappast. Klockor omnämns överallt, man tycks befinna sig i en urmakarverkstad, men inslaget kan också signalera den moderna tidens ankomst i Vallda. I mängden exotica som resenären samlat på sig kan man tycka att havsfau- nan fått bidra med bara alltför utmanande inslag. Allt vittnar om välstånd för att inte säga om lyx. Flera gånger noterar besökaren tudelningen – en kammare åt det hållet, en annan åt det andra, som det verkar för att skapa symmetrier. Markattan bör ha varit lemuren. Lusthustaket med compassen som Hjortberg ”låtit måla” kan vara målat av Dürch. Kanske ville Hjortberg

omskapa sitt Gustafsberg till en ostindiefarare som stävar fram över dammarnas vattenspeglar? Liknande ambitioner kunde säkert spåras hos flera hemvändande resenärer, som till exempel Carl Gustav Ekebergs Altomta.⁴¹ Måtten och mängden imponerar också på en sentida läsare, inte för intet skulle mecenatfamiljen Dickson ett drygt sekel senare bebo Gustafsberg innan man lät bygga Tjolöholms slott. I dag upptar ägorna en golfbana, kanske landskapsomvandling att jämföra med frihetstidens trädplanterande.

”In summa allt hwad man såg war singullairt och wackert”. Men fortsättningen antyder något annat: ”Men när man noga efterhörde, hade en gammal ungkarl wid namn Celle gådt i förskott till altsammans, endast för at få Herr Probstens dotter, som ännu ej war mer än 14 år gammal.” Det sista bör syfta på Lovisa Christina född den 15 september 1759. Den här närbilden ställer flera frågor. Vad har hänt? Vem var den nämnde Celle?⁴² Hur gick det för Hjortberg? Men dagen är slut: ”Sedan wi spiset reste wi åter till Kongsbacka der wi öfwer natten för blefwo.”

Se döden på dig väntar

I *Söndags-lust och hwardags-ro* frågar Hjortberg: ”Woro det ej nyttigt om människorna på något sätt kunde weta sin lifstids längd och döds-tima?”⁴³ Han svarar nej, då skulle många svårigheter uppkomma, till exempel att man skulle skjuta upp ett gudfruktigt leverne till de sista stunderna. Och hur skulle inte människan oroas. Men hans egen klocka på målningen visar kvart i tolv. Herdaminnet anger att Hjortberg dog långfredagen 1776 av slaganfall på Åby gård i nuvarande Mölndal på resa till eller från Göteborg, troligen för en kyrklig förrättning. Dödsorsaken har varit osäker eftersom relevant sida i dödsboken har sagts vara uttriven. Närmare besett rör det sig om en arkivlucka som omfattar flera årgångar och även andra handlingar. Inte heller vet man var Hjortberg är begravnen – vilket tycks gälla för präster i gemen att de jordades anonymt innanför kyrkomuren.⁴⁴ Man har föreslagit Släp vilket vore mindre troligt, svaret finns redan i en minnesdikt över Hjortberg när han ”befordrades til sit hvilorum i Walda kyrka, d. 12 apr. 1776”. Den börjar: ”Et ögnableck --- och det är gjordt/ Från Tiden, in i Evigheten./ Ach milde Gud, monn det ej gick för fort?”⁴⁵

Långt senare, den 22 maj 1818, kommer en man till Årsta utanför Stockholm och säger sig vilja köpa av den tobak man odlade. Så sker och han

bjuds på kaffe. Årstafrun Märta Helena Reenstierna berättar i sin dagbok att mannen var son till Hjortberg. ”Detta oförgäteliga namn föranledde många frågor” – namnet var alltså inte glömt. Årstafrun får veta att den välsignade mannen ”en skärthorsdags middag uti ett glas vin blifvit förgifven af en vid namn Tulin, hvilken före Prosten friat till Prostinnan, och då han henne ej fick, svurit en säker hämnd, den han på detta Djefvulska sätt utförde. Salig Prosten hade Långfredagsmorgon kl: 5 däraf aflidit, 51 år gaml.” Nyckelordet ”förgifven” är ett gammalt ord för förgiftad. Från Vetenskapsakademien skulle han för sin medicinska verksamhet få ett ”värdigt premium, men som genom detta mord förlorades. Hvertill kom, att en vid namn Sälle, en rik Götheborgare, [som] friade till Dottren i huset, men för sin otro ej fick flickan, hade en betydande fordran och utverkade en hastig auction på allt, hvad som fanns, samt försatte Änka med 8 barn uti en ryslig fattighdom.”

Besökaren var sjökaptenen Adolf Hjortberg, yngsta barnet till prosten, som nu hade en tobaksfabrik i Åbo tillsammans med apotekaren där. Han återkom flera gånger, bjöds på middag eller sålde gödsel. Han talar alltså om en händelse fyrtiofyra år tidigare, som handlar om en hämnd för att ha blivit förbisprungen för ytterligare ett kvarts sekel sedan. Han säger sig har varit fem år vid händelsen, men var egentligen åtta. På tavlan är han några år yngre. Det är han som drar lemuren, Macki, i svansen.⁴⁶

På bygden gick inte oväntat rykten om Hjortbergs död. Ett gjorde gällande att några läkare, som med oblida ögon sett på hans utövande av läkaryrket förgiftat honom vid ett möte.⁴⁷ Ett senare tillägg från den lokala traditionen:

Enligt den skulle Hjortberg hava sagt, då han märkte verkningarna av giftet: ”Hunne jag bara hem, så skulle de ingenting vunnit med detta.” Kusken lär ock hava fått tillsägelse att genast spänna för hästarna och med största hastighet köra till Vallda prästgård.

Hade Hjortberg motgift i sitt apotek?⁴⁸ Var hans banemän Göteborgs läkarsällskap? Vem var Tulin? Har Årstafrun rätt uppfattat namnet?⁴⁹ Att detta skedde – om det skedde – vid Åby, Fässberg, Mölndal, platsen där man senare spelat på hästar och hasard.

Mer eller mindre troliga motiv finns: minns en försmådd friare en trettio år gammal oförrätt? Handlar det om ett crime passionelle om en femtonbarnsmoder? Ofrånkomligen måste Hjortbergs rastlösa verksamhet ha skapat honom ovänner, vid tornbygget vände sig hela socknen mot honom. De

därmed sammanhängande ekonomiska mellanhavanden med Abraham Selle och dennes intresse för dottern kan peka ut honom. Ytterligare motiv som skymtar är yrkeskonkurrens med läkare och apotekare.

Efter Hjortbergs död flyttade änkan Anna Helena till ett hus vid Släps gamla kyrka, Stomgården. Hon ska ha bytt socken beroende på valldabornas fiendskap. Sitt åminnelsetal över Hjortberg i Vetenskapsakademien avslutar Anders Schönberg med en reverens för prostinnan som välsignats med femton livsarvingar. Men Hjortberg hade ”icke i alla delar varit en lyckelig hushållare för sig sjelf” skriver Schönberg som vädjar om stöd för änkan. De yngsta barnen utarrenderades på bygden. Sonen Fredrik (1755–1798), ett av de stora barnen på tavlan, blev fältskär i Ostindiska Compagniet.⁵⁰ Vidare Adolph (1767–1828), kaptenen som besökte Fru Reenstierna och sedan begrovs i Vallda, Jonas (1751–1797) sjökapten drunknad nära Cadiz, Henric (1762–1782) drunknad i storm på Engelska kanalen; Gustaf (1757–1791) omnämns som död på Stomgården. Ingen av sönerna gick den andliga vägen, däremot sjövägen. Flera av döttrarna gifte sig med sjömän, Helena Benedikta med en styrman, Cajsa Fredrica med en kapten, Lovisa Christina, borgenären Selles tilltänkta, med en komminister, men dog vid hög ålder på fattigstugan i Göteborg. Genomgången är inte fullständig men tendensen är klar, sjöfart och olycka, ett enda utdraget skeppsbrott. Bara fem av barnen uppnår vuxen ålder, sist av femton levde Adolph och Lovisa Christina. Inga barnbarn till prostparet finns registrerade.⁵¹ Hela familjen på tavlan upphör. Vi bevittnar en halländsk tragedi.

Bohaget spreds. Änkan lämnade in ansökan ”at til sin afledne mans Borgenärer afstå all egendom och sedan, så wäl sjelf som henes Barn, för deras kraf warda fri.” Borgenärerna kallades till tingsstället vid Kungsbacka den 14 juni. Enligt *Götheborgs Allehanda* 1776:66 (20 augusti) hölls offentlig auktion efter Hjortbergs kvarlåtenskap bestående av silver, koppar, mässing, malm och järnsaker, säng- och linkläder, ”alla slags meubler, hästar, oxar, kor och ungbofskap, får, svin, vagnar och åkredskap, en samling af stenarter och insecter, et myntcabinet, et Apotheque, förutom flera rariteter, som ej så noga kunna specificeras.” Tavlan-tapeten nämns inte, inte heller boksamlingen, men en auktionskatalog åtminstone planerades.⁵²

Anna Helena överlevde sin make med trettio två år och dog först 1808. Var det nu som tavlan flyttade till Släps kyrka trots att Hjortberg själv vilade i Vallda? Blir den inte därmed ett epitafium över henne? Den välvilliga Släpbefolkningen tog alltså emot tavlan i den gamla kyrkan i Släp som omnämns

Sten Lindroth 1957 vid arbetsbordet på Carolina, böcker, en portfölj, reservoarpenna, lampa, den unge (42 år) professorn snyggt upklädd med tidsmässig fluga, allvarlig min och skarp blick utstrålande "arbetslust". Foto: Upplandsmuseet, Uppsala.

som upphängd åtminstone 1819: "tavla" som föreställer Hjortberg och maka med 15 barn, åtskilliga slags naturalster, inälvsmaskar i sprit, stenhårdingar, mineralprover, myntkabinett.⁵³ Där har den kunnat hålla minnet levande av sin märklige huvudperson och hans märkvärdigheter. Vid mitten av 1800-talet hamnade den i Släps nya kyrka där den enligt minnesgoda ortsbor var upphängd i sakristian, men runt 1960, alltså efter Lindroths uppsats, flyttades den till en mer synlig placering under orgelläktaren. Sedan har den gjort historia.

Porträtt av Gustaf Fredric Hjortberg, leende i peruk, vänster arm på jordgloben, i handen en lapp med "Gnoti seauton", Känn dig själv. Målning tillskriven Jonas Dürch. Foto: Göteborgs Museum, GM 20770.

Lindroths blick

Den här uppsatsen återbesöker inte bara Vallda prästgård utan även Lindroths arbetsbord. Hans essä har elegans, pregnans och distans. Den öppnar ett fönster till en epok, ger en varm invitation att följa med in i 1700-talets vardag. Han har hittat ett mångtydigt material, ett gränsland mellan akademi och socken, tro och vetande, individ och epok, mikro- och makrohistoria, söndagslust och vardagsro. Han skyr inte retoriska grepp, men söker hela tiden konkretion, sinnlig detalj och åskådlighet. Man kan lägga märke till en

återkommande klivenhet. Återkommande är att först ge och sedan ta tillbaka. Lindroth korrigerar sig själv och zig-zaggar sig fram. Efter färgstarka exempel ur de ostindiska journalerna heter det "Några märkvärdiga ting innehålla inte Hjortbergs färdberättelser" (151). Eller om insatsen inom boskapsskötseln. "Någon pionjär var Hjortberg visserligen inte" (166). Trots all mångsidighet var Hjortberg "en hederlig själ" och en "fantasilös lutheran", hans skildringar var konstlösa och fria från djupsinne, "naiva på det handfast linneanska sättet" (152), alltså bara lika med "saken i sig". Sant, men skrivmaskinen – nej, Lindroth skrev för hand – verkar ha hakat upp sig på "naiv" när han kommer till religionen. "Själv var Hjortberg en naiv människa, som inte kände något behov av att teoretiskt rättfärdiga eller sammanjämka sina ståndpunkter". Bedömningen av Hjortberg är som amatörmässig linnean som "intog den självlärdes mellanställning" (167). Lindroth skriver: "Med sitt rastlösa, kanske ytliga begär att pröva allting, att följa varje hugskott var han också som lantman typisk för sin epok." (165) "Det finns något nästan parodiskt i Hjortbergs observans. Allt vad en frihetstida människa skulle göra i den vetenskapliga upplysningens och samhällsnyttans namn det gjorde han." (148)

Kanske kan man säga att Lindroth inte var särskilt intresserad av personen, av biografin, utan snarare av epoken. Men var Hjortberg eller upplysningen naiv? Naiv i så fall i förhållande till vad? Kanske till "sentimental" med Schillers distinktion i tankarna – läraren Johan Nordström hade en gång översatt texten i en Verdandiskrift. Man kan le åt frihetstidens entusiasm för hackor och plogar, maskmedel och mullvadsfällor, men sådant var frågor om överlevnad och inte naivare än nutidens mantra "tillväxt". Det handlar om akademikerns försvar för sin kompetens. Samtidigt vill han plädera för den epok han på allvar beträder för första gången och som ytterligare presenteras i hans installationsföreläsning "Naturvetenskaperna och kulturkampen" med en ton av femtitalets framstegstro. "En hel nation orienterade sig mot naturvetenskaperna." Lindroth avslutar: "I frihetstidens radikala genombrott har vi alla våra rötter".⁵⁴ Utan tvekan känner sig Lindroth hemma i den här världen. Han omfattar den med kärlek, som i de berömda slutorden i essän "Om lärdoms-historia" från samma år. "Välkända röster når mig, jag ser bondestudenten på Uppsala gator och kyrkoherden i sitt bibliotek med den svenska sommaren utanför." Han söker fast mark, sina egna rötter, svaret på sin egen gåta.⁵⁵

Man kan tänka sig tre skäl varför Lindroth avstod från den här skildrade slutakten: 1. Han kände inte till den; 2. Han fann den obestyrkt och ville inte sprida skvaller; och 3. En sådan utgång skulle förrycka fokus. En så medioker

person som Hjortberg var knappast värd ett så dramatiskt slut som det som framställts här. Lindroths "Naturvetenskaperna och kulturkampen", "Om lärdomshistoria" och "Vardagsro och söndagslust" hyllar alla sjuttonhundratalet, ett nytt sekel nära modernismen, den linje som forskningen och vetenskapen skulle skapa och som idé och lärdomshistoria skulle följa, ett ämne med rika kombinatoriska möjligheter och som också kunde utnyttja bilden.

Lokala visavi nationella perspektiv

Historien är vad vi gör den till. Historiebruket är här ett tredje parallellt tema, synligt i den inledande uppräkningsen hur Hjortbergstavlan har använts både här och där. Onekligen kan den tjäna flera syften och så har också skett på det lokalhistoriska planet. Från just mitten av 1950-talet finns ett par bortglömda framställningar. Den sentida kyrkoherden i Vallda, Jacob Marelius skrev samma år som Lindroth uppsatsen "Präst och läkare" som behandlade läkaren och lantbruksreformatorn Hjortberg. Marelius pekade ut hans propaganda för potatis och mjölk och framhöll hans roll som teknisk innovatör. "Hjortberg var ett verkligt snille med ovanligt allsidig begåvning". Han kontrasterar Hjortbergs tid mot dagens. "Det var andra tider då än nu sedan radio, idrottsyran och de otaliga söndagstillställningarna samt frikyrkligheten förstört människor både till kropp och själ". Hjortberg behövde adjunkter för att hinna med allt. Men den ene var melankoliker, anmälde Hjortberg för domkapitlet, liknande förhöll det sig med den andre. "Adjunkterna ger en bedräglig tidsbild, som icke så sällan upprepas också i våra dagar, då de unga, ohyvlade och oerfarna ofta puttas fram framför de äldre, erfarna och lugnare." Marelius har bedömts som ultraschartauan och omvittnat bångstyrig. Här får historien tjäna traditionen i konservativ mening.⁵⁶

Något år senare, den 23 augusti 1958, invigde sjömannen, vänsterradikalen, grafikern, och Valldabon Torsten Billman sin målning "En dag i den kloke Valldaprästens liv" i Toråsskolan i Vallda. I sitt tal raljerar Billman över Lindroth, vars uppsats han läst recenserad i *Dagens Nyheter*. "Skämthistorien om att Sveriges historia ej så mycket är dess kungars som dess professorers". Riktigt vad han menar är oklart. Men hans "motepitafium" (240 gånger 240 centimeter) finns numera efter skolan byggdes om på den nybyggda matsalens stora gavelvägg.⁵⁷ Målningen, en delbetalning för bostaden och ateljén i Källås

Torsten Billmans Hjortbergsfresk (1958), Toråsskolan, Vallda. Foto: Jan Svensson, Hallands konstmuseum.

skola, visar Hjortberg som arbetare, det är vardag men knappast vardagsro som råder. Hjortberg håller en spade i vänster hand samtidigt som han tar emot hjälpsökande, inklusive en get som behöver veterinärhjälp. Han bär kraftfull hatt och äkta eget hår. Mittaxeln domineras av det tunga kyrktornet under uppförande. Inga strejkaroller anas, Hjortberg har kavlat upp ärmarna. För Marelus är han ett medel mot tidens ondska, för Billman en arbetarnas vän, för Lindroth är hans historia ett led i det modernistiska projektet, knutet till vetenskapens och stadens utveckling. Tre samtidiga versioner av samma tema tycks inte veta om varandra. Det lokalhistoriska är väl det som mest saknas i Lindroths essä. En liten bättring: *I Vallda – kulturbyggd med gåtfullt förflutet*

(2002), den femhundrasidiga framställningen av Hjortbergs socken står det en enda gång, ”En mycket läsvärd fördjupning ger professor Sten Lindroth i en längre uppsats, ’Vardagsro och söndagslust’, utgiven av Prisma.”⁵⁸

Frågan tål att upprepa: vem var Hjortberg? Hur långt syftade denne risktagande entreprenör? Var inte hans spelplan för snäv? Till exempel skriver han till Wargentin ”Jag har under den tiden jag utgaf [*Söndags-lust och hwardags-ro*] predikat med det samma lördag för Götheborgs boarna och under samma tid hvarje söndag för mina Waldaboar en annan slags predikan.”⁵⁹ Samtidigt sålt lösnummer av *Söndagslust*? Eller speciminerat för biskopstjänsten? Och för att återvända till tavlan: man kan observera vapnet som krucifixet står på, visserligen svagt synligt och kanske en tillmålning, en hjort vid ett berg med en nordstjärna ovanför. Det bör förstås tolkas religiöst. Psaltaren 42:2: ”Som hjorten längtar till vattenbäckar, så längtar min själ efter dig, o Gud.” Och med markerad ödmjukhet i hänvisningen till Första Timotheosbrevet 1:15: ”Detta är ett ord att lita på och värt att ta till sig. Kristus Jesus har ju kommit till världen för att rädda syndare – och bland dem är jag den störste.” Kanske ett välvalt bibelord, mycket tyder på att han alltför mycket törstade också efter världslig ära. Skulle emblemet under krucifixet bli hans adelsvapen? Minnesversen vid hans begravning manar:

Kom, Eftervärld, och rättvist döm,
Om sådan Man är värd at minnas?
Jag tror Dess Namn får lefva i beröm,
Så länge Patrioter finnas.

Hans frånfälle skedde för sent för att de skulle hinna in i Linnés rulla över tänkvärda syndare, *Nemesis divina*, där han onekligen hade passat, kanske under rubriken ”Superbia”, Högmodet. Hur som, Hjortbergs rastlösa, storskaliga verksamhet gör att han inte kan inte kallas ”typisk” för sin tid utan ”idealtypisk”. Och Hjortbergstavlan ska inte uppfattas som en rokokoidyll.

Syn-teser

Det här är en kompletterande uppsats med andra tyngdpunkter utifrån andra källor än Lindroths men också ett försök att se vad han ville se. Liksom Hjortberg intresserade sig för vissa (många!) saker, hade Lindroth sina syften

– och författaren den här gången sina. Hjortberg kan beskrivas som en stor-skalig entreprenör i stor stil, men ordet fanns knappt i uppslagböckerna när Lindroth skrev – projektmakare hade kanske gått. Det finns anledning att påminna om frihetstiden som en tid av politiska mutor, personliga konkurser, risktagande, spel och dobbel. Allt tyder på ett starkt självhävdebehov. Gården Gustafsberg hade han låtit uppkalla efter sig själv. Han bygger en värld. Någon eller några river ner den. Vissa frågor återstår att utreda, framför allt vad hände i april 1776. Vem var Tulin, fanns det flera gärningsmän? Vem var den falske advokaten på sockenstämman? Hjortberg var knappast som man ibland skriver tidstypisk utan går utöver den. Hans öde kan sammanlänkas med det stora fall som några decennier senare drabbade den rike men plötsligt utblottade John Hall, och den Nemesis som vilar över tiden.

Hjortbergstavlan handlar om att se historien och att vilja bli sedd. Hur målar vi historien – och hur målar vi över den? Tavlans eftermäle, dess historiebruk, uppmärksammades inledningsvis. Historiografiskt kan den sägas ingå i vad som kallats the pictorial turn. Den passar för vår tids sökande efter vardag, kläder, familj, natur, miljöer. Den passar bra in i vår bild av 1700-talet ideal, men ska inte förstås som en idyll. Tavlan avger mörker inte bara från de bortvända barnens blinda blickar. Onekligen visar den en långt gående sekularisering, men det är osäkert om den ska kallas epitafium som brukligt är. Kanske den anpassats för att duga i kyrkan. Vid besiktningen 1774 sades Hjortberg hålla en bok, på målningen som vi ser den pekar handen på krucifixet. Här har också efterlysts vad som kallats the spatial turn, den lokala historien och förhållandet mellan den lilla världen och centrum, och olika kunskapstransfereringar däremellan.

Lindroth skrev en lysande essä. Med essäistikerns rätt behövde han inte täcka allt. Han både vidgade och snävade av ramarna – kontexten – för tavlan. Det är därför inte svårt att lägga till (som här) andra detaljer och perspektiv. Remarkabelt är att han den här gången utgick från en bild. Lindroth gjorde ett fynd som vidgade idéhistorikerns källmaterial, men han gjorde det inte helt rättvisa. Som sagt, den här uppsatsen kompletterar Lindroths och vice versa gäller också. En kommande undersökning skulle kunna ge säkrare svar på flera nu ställda men obesvarade frågor, också vad gäller Lindroth, i år hundra år. Så läs först eller läs om Lindroths essä i *Lychmos* 1956.

Noter

¹ Om Lindroth t.ex. Sten G. Lindberg, "Några minnesbilder av Sten Lindroth (1914–1980), *SLÅ* 1979–1981; Gunnar Eriksson, "Sten Lindroth 1914–1980", *Lychnos* 1979–1980, och i *SBL* 23; vidare Werner Aspenströms inträdestal i Svenska Akademien 1981; Jakob Christensson i *PHT* 2003:1; *Svenska historiker*, red. Ragnar Björk & Alf W. Johansson (Stockholm, 2009). Om Lindroth och Linné, se Carl Otto von Sydow, "Sten Lindroth om Linné. En översikt", *SLÅ* 1968–1969. Lindroth om Swedenborg i *Ny illustrerad litteraturlitteraturhistoria* 2 (Stockholm, 1956).

² "Alethophilus" [Dygeälskaren], i *Oeconomiska Tidningar* (Uppsala, 1765:52) – f.ö. den sista artikeln i den kortlivade tidskriften.

³ Om Hjortberg se åminnelsetal i KVA av Anders Schönberg, Lindroths uppsats, Lindroth i *SBL* (1973) och i Carl Skarstedt, *Herdaminne över Göteborgs stift* (Lund, 1885; förkortad 1948), 935 ff., vidare Jacob Marelus (nedan not 48) och artiklar i *Varbergs museum årsbok* 1983 (av Stig Tornehed) och 1999–2000, av Christine Morris i *Populär Historia*, mars 2001.

⁴ Om Dürch, se *SBL* 11 (1945: Dyrcks), även Sven Axel Hallbäck, *Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet* 1 (Göteborg, 1947). Sigrun Fernlund, *Göteborgs Stadz Konst- och Målare-Embete* (Lund, 1983), 126 ff., om de rekonstruerade Hanhalsmålningarna. Källan för attribueringen av Hjortbergstavlan är okänd för den som nu skriver.

⁵ Dateringen är här insnävd i förhållande till Lindroth som anger 1766 som bortre gräns, då Hjortberg fick lemuren. Anna Hyltze har i en konstvetenskaplig C-uppsats (Göteborg, 1995) – se nätet – modifierat den bortre tidsramen till 1767 och den främre till 1772: yngsta barnet (Adolph) kom till världen först 1767, tillmålade årtal gäller från 1772.

⁶ *Göteborgs stifts herdaminne* (Göteborg, 1872), 378.

⁷ Sten Åke Nilsson, *Det sköna 1700-talet* (Stockholm, 1993); Pontus Grate, i *Signums svenska konsthistoria. Frihetstidens konst* (Lund,

1997); S. Å. Hallbäck, *Svenskt Konstnärslexikon* 2 (Malmö, 1953), 66. Sidhänvisningarna till Lindroths uppsats i löpande text hänför sig till utgåvan i *Lychnos* 1956.

⁸ Sommartid besökte Lindroth vännen och kollegan Henrik Sandblad på Öckerö. "Ja, det var roligt att ses igen i somras, Enligt Ebba (HS:s hustru) höll vi på till ½ 7 på morgonen. Vad allt vi nu kan ha pratat om." Sandblad till Lindroth 18/11 1956, UUB okat.

⁹ Peter Gillgren, *Gåva och själ. Epitafiemåleriet under stormaktstiden* (Uppsala, 1995), 165 f.

¹⁰ Lars Lönnroth, *Den svenska litteraturen* 2 (Stockholm, 1988), 10 f. Liknande jämförelse kunde göras med senare epitafier som det i Skånska Brunnby kyrka där kyrkoherden Erik Sinius, död 1742, låtit avbilda sig med sin ende son, sin hustru och deras åtta, till synes lika gamla döttrar, alla klädda i vitt och svart, alla med händer hållna för bön.

¹¹ Se Håkan Möllers färska *Lyx och mode i stormaktstidens Sverige. Jesper Swedberg och kampen mot perukerna* (Stockholm, 2014).

¹² Gunnar Broberg, *Homo sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära* (Uppsala, 1975), 222 f.

¹³ Jfr Broberg, *Homo sapiens L.*, om primatgruppen i *Systema naturae*.

¹⁴ Hjortberg till Linné 24/10 1767, i Linné, *Bref och skrivelser* I:2, 295: Hjortberg till Wargentín, KVA, Wargentín Er:10. Tack Karl Grandin för förmedling av kopior.

¹⁵ Lemur Catta [...] habitat in Madagascar... tranquilla, murmurat ut Felis, sinister [oculus] pupilla orbiculata magna in mea erat; an sic natura vel fato?" Förhållandet nämns kort av Lindroth. Tack Eva Nyström, Linnean Correspondence, för hjälp. Det låter som om Linné hade en egen lemur, men belägg saknas. Jfr Ingvar Svanbergs grundliga genomgång "Deras mistande rör mig så hierteligen. Linné och hans sällskapsdjur", *SLÅ* 2007.

¹⁶ Sven Ingemar Ljungh beskrev en *Lemur tardigradus* i Göteborgssocietetens *Acta* 1808 (den goda illustrationen är av Jan Brandes).

¹⁷ Gunnar Brusewitz, *Folk och färder i Halland* (Halmstad, 2003), 24 ff.

¹⁸ Gunnar Broberg, "Doctor Kilian – enögd men vidsynt", *Linné och de lärde i Lund* (Lund, 2007), 104 f.

¹⁹ Tack Tore Frängsmyr för förmedling av sakkunnigutlåtande.

²⁰ Carl Johan Brag, *Göteborgs Stifts Stånds och Hushållnings Matrikel för år 1764* (Göteborg, 1765), 79.

²¹ Se not 2, tas sedan upp i Sven Peter Bexell, *Hallands historia och beskrifning* III (Göteborg, 1819), 403, återkommer sedan i *Herdaminnen* (1872), 378, Skarstedts herdaminne (1855) o.s.v.

²² KVAH 1765, 193

²³ Skarstedt 1885, 936.

²⁴ Om växtsamlandet i våra skolor från mitten av 1800-talet, se Jenny Beckman, "Linneanska traditioner? Skolor, jubileer och botanik", *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000*, red. Staffan Bergwik m.fl. (Lund, 2014).

²⁵ Hjortberg var inte ensam. Till en grupp västsvenska linneaner kan räknas Pehr Osbeck, Jonas Ahlelöf, Lars Montin, Claes Alströmer och Engelbert Jörilin. Anund Hammar, kyrkoherde i Varberg, pläderade för undervisning för allmogens barn, flickor, skeppsgossar, vidare för planteringar och "träschola" som krav för att få ingå äktenskap. Om Anund Hammar, Alb. Wiberg, *Reformpedagoger* III–VI (Stockholm, 1943), cit. 64.

²⁶ Se sammanställning i *Ostindiska Compagniet. Affärer och föremål*, red. Kristina Söderpalm (Göteborg, 2003) och där s. 230 anförd litteratur. Sven T. Kjellberg, *Svenska ostindiska kompanierna 1731–1813. Kryddor, te, porslin, siden* (Malmö, 1974); Tore Frängsmyr, *Ostindiska kompaniet. Människorna, äventyret och den ekonomiska drömmen* (Stockholm, 1976); Christian Koninckx, *The first and second charters of the Swedish East India Company* (1731–1766) (Kortrijk, 1980); Leos Müller, *The merchant houses of Stockholm, c. 1640–1800. A comparative study of early-modern entrepreneurial behaviour* (Uppsala, 1998); senast Lisa

Hellman, "Ett ensamt skepp på öppet hav? Kopplingar, kontakter och utbyten ombord på svenska ostindiefarare", *HT* 2014:1; därtill utgåvor av Gethe, i Bo Rydén, "Carl Johan Gethe, Dagbok hållen på resan till Ostindien 1746–1749", *SLÅ* 1975–1977; Colin Campbell, *A passage to China. Colin Campbell's diary of the first Swedish East India Company expedition to Canton, 1732–33*, red. Paul Hallberg & Christian Koninckx (Göteborg, 1996), om fältskärer se not 50; Om pressen se Magnus Nyman, *Upplysningens spegel. Göteborgs Allehanda om Frankrike och världen 1774–1789* (Stockholm, 1994).

²⁷ Jfr Carin Bergström, *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800: Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet* (Stockholm, 1991). En utmärkt introduktion till temat ger *Leben nach Luther. Eine Kulturgeschichte des evangelischen Pfarrenhauses* (Berlin, 2013).

²⁸ Se Sten Lindroth, *Kungl. Vetenskapsakademins historia* 1–2 (Stockholm, 1967); Nils Eriksson, *Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetssamhället i Göteborg 1778–1874* (Göteborg, 1978).

²⁹ Jacob Richardson, *Hallandia antiqua et hodierna* (Stockholm, 1752), 19; Brag 1765, 18.

³⁰ Samuel Barchaeus, *Underrättelser angående Landthushållningen i Halland*, utg. Jöran Sahlgren (Lund, 1924), 15 f.

³¹ Hjortberg sökte sig också tidigare till djurgenren och skrev en gravskrift över markattan Sigge där djuren i Vallda sörjer apan: "Hwila nu din läta kropp! Aldrig gör du flera hopp." *Göteborgska Magasinet* 1760, 199 ff.; Jfr Daniel Möller, *Fänad i belgade grifter. Svensk djurgravsposi 1670–1760* (Lund, 2011), 226 ff., om Hjortbergs dikt.

³² Skarstedt 1885, 935 ff.; Landsarkivet Lund, Vallda kyrkoarkiv, Kia:1, 12/9 1756 (Dahlstedt); *Vallda – Kulturbild med gåtfullt förflutet* (Vallda hembygdsförening, 2002), 381 – en omfattande bygdehistorik. En sådan lovade för övrigt Hjortberg Wargentin, men meddelar att han inte hunnit (5/1 1768, 20/2 1770), ty "min tid som ensam präst vid 2ne nog widlöftige församlingar, är knapt för mig tilskuren, at få bruka pennan" (14/1 1767).

³³ Barchaeus 1773, 21 f.

³⁴ Brag 1765, 134.

³⁵ Marelius (nedan not 48), 66.

³⁶ Jan af Geijerstam, Lars Frendel & Johan Söderberg (red.), *Från bondeuppror till storstrejk. Dokument om folkets kamp 1720–1920* (Stockholm, 1987), 22 ff. Ämnets omfattning för en tidigare epok framgår i Martin Lindes avhandling, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget* (Uppsala, 2000). En motsvarande samtida historia vid ett dyrt tornbygge i Norrtälje beskrivs i Mila Hallman, *Målare och urmakare. Flickor och lösdrivare* (Stockholm, 1907), 211 ff.

³⁷ *Götheborgske Spionen* 1770:41 (13/10 1770).

³⁸ *Vallda – kulturbygd*, 55, 382 ff.

³⁹ UUB, Ihre 187; jfr Anders Grape, *De Ihereska handskriftsamlingarna 1* (Uppsala, 1949), 303 f.; Hanna Hodacs om resan (inte besöket i Vallda), i *Naturalhistoria på resande fot. Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige* (Stockholm, 2007).

⁴⁰ ”Tapet” kan betyda både målad eller vävd yta, med mönster eller motiv, med mer eller mindre klassiska teman och landskap – här dock porträtt. Jfr Ing-Mari Danielsson, *Den bildade smaken. Målade dekorationer hos borgerskapet i frihetstidens Stockholm* (Stockholm, 1998), 49 ff.

⁴¹ Jfr Torkel Stålmarck, *Ostindiefararen Carl Gustav Ekeberg 1716–1784* (Göteborg, 2012), 82 f.

⁴² Borgenären Abraham Selle anges också som boende i Göteborg. Första lånet den 12 december 1769 mot in-teckning av Gustafsberg löd på 5 000 daler silvermynt. *Vallda – kulturbygd*, 384; samma efternamn har Christian Selle, som var ”commisarius”; en sjökapten i Ostindiska Compagniet hette Isac Selle.

⁴³ Hjortberg, *Söndags-ro och hwardags-ro*, 658.

⁴⁴ *Vallda – kulturbygd*, 69 f.

⁴⁵ Tryckt i Göteborg 1776 och omtryckt i Stockholmstidskriften *Adressen* 30/4 1776 med angivande av författarnamnet Carl Carlsson, ”witter handlande” i Göteborg och ledamot av dess vetenskaps- och vitterhetssällskap. En

dotter Caijsa Fredrikas grav vid norra kyrkväggen har fått bli plats för en minnessten över församlingens främsta berömdhet invigd 1993 av historieprofessorn Jörgen Weibull, som då bodde i Vallda och begrovs där.

⁴⁶ Märta Helena Reenstierna, *Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839*. 2, 1813–1825, red. Gunnar Broman & Sigurd Erixon (Stockholm, 1949); 3. uppl. (Stockholm, 1985), 178, 184, 193, 239.

⁴⁷ *Vallda – kulturbygd*, 385 f.

⁴⁸ Jacob Marelius, i *Julhälsning från församlingarna i Göteborgs stift* 1956, 53–70; cit. 66, 55, 68.

⁴⁹ Tulin (och Selle) saknas i bibliotekarien Carl Johan Brags innehållsrika *Götheborgs Stifts Stånds och Hushåldnings Matrikel för år 1764* (Göteborg, 1765), men om namnet missuppfattats skulle flera namn kunna prövas.

⁵⁰ Sven B. Olsson, *Swenska Ostindiska compagniets fältskärer* (Stockholm, 2012), 119 ff.

⁵¹ Tack för lokalhistoriska upplysningar från kommunikatör Elin Rytterqvist, Vallda pastorat, kommunarkivarie Wivi-ann Reit, nuvarande innehavare av Gustafsberg Donald Andersson, lokalhistoriker Gun Nilsson och genealog Erland Arnbäck.

⁵² *Götheborgs allehanda* 11/6 & 20/8 1776. Martin Wallenstråle, ordförande i Göteborgs vetenskaps och vitterhetssamfund, utlovade Karlshamnsprästen Johan Stricker ”om någon tid” en katalog ”på Sal. Probstens Hjortbergs boksamling. Hans natur. Cabinetter, antiquiteter och andra samlingar äro rätt vackra; alt säljes.” Drygt två månader senare är beskedet det samma. ”Så snart Hjortbergske katalogen blir tryckt, skall jag ha äran öfversända densamma”. Men någon sådan katalog hörs inte vidare av, ev. eftersom försäljningen redan skett. Wallenstråle till Stricker, 7/6 & 23/8 1776. KB, Ep. 52.

⁵³ Bexell 1819, 393.

⁵⁴ Sten Lindroth, ”Naturvetenskaperna och kulturkampen under frihetstiden”, *Lychnos* 1957–1958, cit. 184, 192.

⁵⁵ Sten Lindroth, *Fru Lusta och Fru Dygd. Studier och porträtt* (Stockholm, 1957), 216. Fler

har lockats av detta credo. Ett närliggande exempel är Henrik Sandblads "Linneansk pastoral". Om den linneanske prästen Clas Bjerkander i festskriften just till Sten Lindroth, *Vetenskapens träd. Idéhistoriska studier tillägnade Sten Lindroth 28.XII. 1974*, red. Gunnar Eriksson, Tore Frängsmyr, Magnus von Platen (Stockholm, 1974). Jfr Gunnar Broberg, "Sjuttonhundratalets vetenskap – vad hände och vad händer", *Lychnos* 2007.

⁵⁶ Marelius, i *Julhälsning*, cit. 55, 68. Tack Anders Jarlert för upplysningar om Marelius.

⁵⁷ *Vallda – kulturbygd*, 423–433; om Billman senast *Torsten Billman, bildmakaren*, red. Dan Lennervald (Kungsbacka, 2010), ett magnifikt helporätt.

⁵⁸ *Valda – kulturbygd*, 375 ff.

⁵⁹ Hjortberg till Wargentín, 14/7 1770. KVA, Wargentín E:0:1.

Summary

The Hjortberg painting revisited

Sten Lindroth meets Gustaf Fredrik Hjortberg

By Gunnar Broberg

This essay has two parallel plots, *one* treating the East India traveller Gustaf Fredrik Hjortberg and his role as a vicar in a western Swedish parish and portrayed together with his large family on a famous often reproduced painting, *another* with an essay on Hjortberg written by the influential Uppsala historian of ideas Sten Lindroth, born one hundred years ago making this article an homage to his memory. Hjortberg was a multitiered agricultural entrepreneur who also worked as a physician and medical electrotherapeutical healer as well as architect and religious author. The present essay attempts to give a fuller picture of his life treating also its dramatic end. Lindroth, it is suggested, used Hjortberg's story as a program for how this new era of Enlightenment should be understood. Thus, a third parallel plot emerges making the Hjortberg painting a case for what sort of symbolic illustrations would be appropriate for the age of Swedish Enlightenment.

Författarens adress:

Prof. emer. Gunnar Broberg, Institutionen för kulturvetenskaper, Box 192, 221 00 Lund. E-post: Gunnar.Broberg@kultur.lu.se.

THEODORE W. PIETSCH & HANS AILI

Jacob Theodor Klein's critique of Peter Artedi's *Ichthyologia* (1738)

Introduction

The tale of Swedish naturalist Peter Artedi (1705–1735), his relationship with Carolus Linnaeus (1707–1778), and his apparently accidental drowning in an Amsterdam canal on the early morning of 28 September 1735, is legendary among past generations of ichthyologists who heard it from their major professors and from their major professors before them, but the details are not well known. Artedi and Linnaeus first met as students in Uppsala in March 1729. They made elaborate plans to classify plants and animals in ways never seen before, Artedi concentrating on fishes and Linnaeus on plants. In late September 1735, just as Artedi was ready to publish his work, he drowned in an Amsterdam canal. Then, following up on a pledge made to each other several years before—that if something should happen to either one, each would make sure that the work of the other got published—Linnaeus recovered Artedi's manuscripts and published them three years later (April 1738) under the title *Ichthyologia sive opera omnia de piscibus*.¹ Although Artedi is recognized among a few² as the Father of Ichthyology,³ he has been largely forgotten, despite many suggestions and some convincing evidence that he made significant contributions to Linnaeus's thinking about systematics.⁴ It seems certain, therefore, that Artedi deserves a more prominent place in the history of science.⁵

While searching the catalogues of the British Library (BL), hoping to find more to add to the few known facts surrounding the relationship between Artedi and Linnaeus, one of us (Theodore W. Pietsch) recently came across an anonymous review of the *Ichthyologia*, dated 1 September 1738 (Figure 1). The review is listed in the BL catalogue as “Sloane, 4020, ff. 194–197, *Operum ejus recensio*” (hereafter referred to as the *Recensio*), with Artedi erroneously

PETRI ARTEDI
OPERUM brevis RECENSIO.

Historia naturali qui bene cupit, ipsi de *Caroli Cinnæi* noliminibus gratulatur. *Strenuus* et *tesignatus* quod in *Botanicis* præstitit, *Rei Herbariæ* *Amætorum*, quibus e *meliori* *luto* *finxit* *præconcordia* *Filan*, et *non* *non* *videt*. *Supererrime* *debellavit* *Critica Botanica* *difficultates*, quas *Barbarus*, *Incuria* et *Dictatorum* *figunt* *accusat*; *Botanicorum* *potestas* *inordinatio* *erroneis* et *incul*, *tis* *legibus* in *Scientiam* *dove* *in eundam* *ad* *utilem* *introduct*, *run*, unde *Palmani* *repositationes*, *Regiam* *aperuisse* *viam*, in *Theoria Botanice* *in* *posterum* *calendam*. *Non* *minorem* *sibi* *comparavit* *gloriam*, quod *intricatusissimum* *doctrinæ* *genus*, *dum* *Capite* *Medicorum* *comparatum* *evolue*, *rit*, *item* *nobis* *indica* *vit*, *recognovit*, *cooperavit* et *edidit*. *PETRI ARTEDI*, *Conserranei*, *JCH. THYCC. S. S. M.*, *sive* *opera omnia posthumum* de *P. S. C. B. L. S.* in hoc *genere* *per*, *fectiora*, quam *antea* *nulla*. *Surrogerunt* in *plagis* *sepi*, *in* *gnalibus* *per* *multa* *secula* *immortalis* *gloria* et *fortitudine*, *Antesignani* *Heroum*, qui *quandoc* *Generi* *humano* *fatales*, et *Flagella* *Populorum* *fuere*. *Felicitas* *jam* *gloriat* *Respublica*, *læteraria* *sibi* *de* *P. A. R. ex* *g. thica* *Stirpe*, *LINNEO* et *ALB.* *lucet* *licet* *ultimi* *armatura* *flebilis* *g. fata*. *Ille* *posthumis*, *operibus* *Hujus* *vitam* *eius* *præmisit*, *ad* *quam* *eiusdem* *lecto*, *rem* *remittimus*, *nonnulla* *tamen* *hic* *præsternit* *ore* *notuimus*.

In *Provincia* *Septentrionalis* *Sueciæ* *Angermansia* *anno* *1705* *Februarii* *22*, *Juliano* *calculo*, *natus*; *à* *teneris* *instructus* *humanioribus* *litteris* *horas* *subsecutus* in *investigatione* *Physicæ* *et* *Collectione* *Florum* *consumpsit*. *Anno* *1724* *Upsaliam* *petiit*, *ubi* *avidum* *inbu* *it* *animum*. *Philosophiæ* *et* *Medicæ* *primum* *cognitione*; *Cæsus* *deinde* *Historiæ* *naturalis* *dulcedine*, *et* *Ornata* *frequentatus* *hanc* *facultatem* *an* *it* *medicam*, *Stipendio* *Regio* *hæretatus*, *et* *indefesso* *labore* *omnibus* *probat*, *ut* *si* *ma* *haud* *pauci* *Stipendii* *potestatem* *beant* *Upsalienses* *Cives*. *Anno* *1729* *in* *pæda* *dotata* *Holmiam* *petiit*, *et* *eodem* *anno* *sub* *initio* *Septem*: *bris* *Londonium*, *anno* *1735* *verò* *revidit* *Amicum* *Linnaum* *et* *vidit*, *a* *quo* *an* *us* *Albertum* *Sælam* *Amstelredamensem* *introduc* *tus*, *pro* *tertio* *thesauro* *Rerum* *naturalium* *ab* *oboluit* *ibidem* *Descri*: *ptiones* *et* *Synonymia* *et* *genera* *et* *species* *Piscium*. *Die* *27* *Sept*: *1735* *vocatur*, *ut* *cum* *Reba* *cenam* *sumeret*; *confabulatus* *in* *ber*: *nam* *noctem*, *hanc* *domum* *per* *minus* *in* *cognitas* *tenebris*, *sæpi* *plateas* *Amstelredamenses* *tendens*, *infelici* *passu* *JOSSAM* *in* =

Figure 1. Jacob Theodor Klein's Petri Artedi Operum brevis Recensio (BL, Sloane, 4020, fol. 194; 1 of 7). Photo: British Library, London; courtesy of Elaine Pordes, Manuscripts Reference Service. Used with permission.

indicated as author. Written in Latin, the *Recensio* has now been transcribed and translated into English (by Hans Aili) and provided here in full (Appendix). Its importance, as one of the few contemporary critiques of Artedi's work, is assessed in light of Artedi's contribution to Linnaean systematics.

Authorship of the *Recensio*

The *Recensio* is unsigned, and there is otherwise no obvious indication of authorship. Although there were initial thoughts that it might have been written by Linnaeus himself, a detailed comparison of his handwriting, phraseology, and use of Latin proved otherwise. With nothing else to go on, but realizing that few naturalists of the day possessed the detailed knowledge of fishes clearly demonstrated in the *Recensio* (see below), the search focused on prominent ichthyologists of the time. Authorship, however, remained a mystery until an offhand query sent to the Department of Manuscripts of the British Library resulted in proof that the *Recensio* was written by the Prussian jurist and naturalist Jacob Theodor Klein (Figure 2).⁶

Jacob Theodor Klein was born on 15 August 1685 in Königsberg, East Prussia (now Kaliningrad, Russia) and died in Danzig (now Gdańsk, Poland) on 27 February 1759.⁷ The son of a lawyer at the Prussian court, he studied law at the University of Königsberg and thereafter, in 1713, following six years of travel through England, Holland, Germany, and Austria, he was appointed State Secretary to the Senate of Danzig. Later still, he became the city's representative in Dresden and then Warsaw, returning to Danzig in 1716. An interest in natural history became evident as early as 1713 when he began to assemble a *Naturalienkabinett* of plants, animals, and minerals.⁸ In 1718, he established a botanical garden and menagerie in Danzig—and eventually a greenhouse, in which he performed experiments on plants—as well as a building to house his growing collection, which became known as the “Museum Kleinianum.”⁹ He began to publish in 1722, producing over the next 38 years works on a wide array of animal taxa from mollusks and echinoderms (including fossils), to fishes, amphibians, reptiles,¹⁰ and birds. He also proposed a system of classification, meant to rival that of Linnaeus, based on the number, shape, and position of the limbs.¹¹ With respect to Klein's method, Cuvier¹² wrote that “His writings contradict almost all naturalists of his time”; and, in

Figure 2. Jacob Theodor Klein (1685–1759), engraving by Johann Christoph Sysang (1703–1757). Photo: Skara Diocesan and Regional Library, Skara, Sweden. Used with permission.

describing Klein's treatment of fishes,¹³ Gill called it "A remarkable work... [surpassing] all other ichthyological publications in incongruities between the definitions of groups and the contents thereof, and it is difficult to conceive how some could have originated."¹⁴

Despite similar criticisms from contemporaries and a serious falling out with Linnaeus (see below), Klein enjoyed a favorable reputation during his own lifetime,¹⁵ having been elected to the membership of several scientific societies, including the Danzig Research Society, the St. Petersburg Academy of Sciences and Arts, and the Royal Society of London—proposed to the latter by Hans Sloane (1660–1753) and elected on 3 June 1729.¹⁶ Through his society connections, he carried out a correspondence with Hans Sloane over a period of 14 years, from 1729 to 1743. The Department of Manuscripts of the British Library holds 17 of Klein's letters to Sloane, and 12 of Sloane's replies to Klein.¹⁷ Among the former is a letter addressed to Sloane, dated 6 September 1738,¹⁸ in which Klein refers specifically to the *Recensio* (Figure 3):

Hactenus ob interrupta studia, inter strepitus inprimis Aulicos, nihil fere actum, nisi quod in gratiam Clarissimi Meauclerci, moderatoris Bibliothecae Germanicae, circa pie (misere licet) defuncti Artedi opera posthuma, Ichthyologia non-nullas paginas recensuerim. Non meretur recensio trajectum in manus tuas, est modo nihil dum habeo Te dignum quod redhaberem, accipe levissima.

Klein says that his "studies have been interrupted lately" and he has "written almost nothing except for a review, several pages long, of the late lamented Artedi's posthumous work on fishes, for Mauclerc, the distinguished director of the *Bibliothèque Germanique*" (see below). Klein is "sending this review" to Sloane, with hopes that he "will receive it kindly," even though he feels "there is nothing in it worthy to offer."¹⁹ It is rather remarkable that Klein's letter and enclosure (the *Recensio*) have been separated for the last 275 years and no one until now seems to have reconnected the two.²⁰

Linnaeus's contributions to the *Ichthyologia*

Before discussing the contents of the *Recensio*, it is important to understand Linnaeus's role as editor of Artedi's manuscripts, as far as can be determined. Artedi left five manuscripts, corresponding to the five parts of the *Ichthyo-*

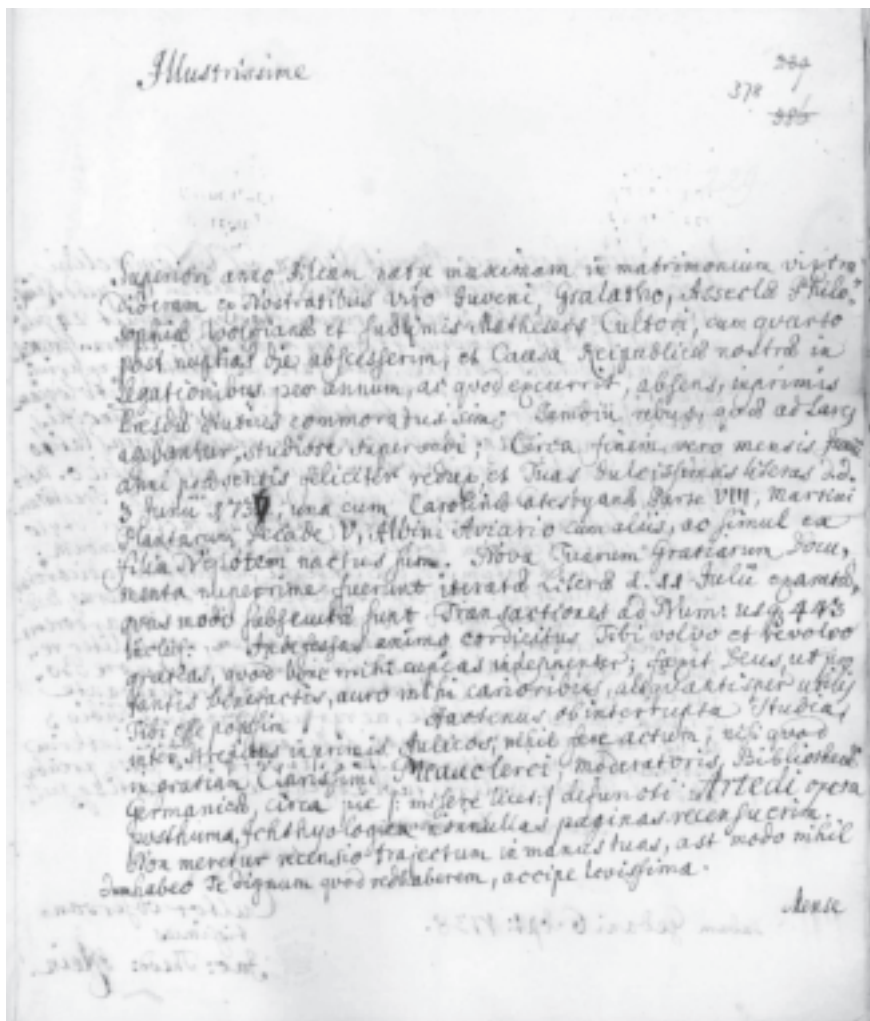

Figure 3a. Jacob Theodor Klein's letter to Hans Sloane (obverse), dated Danzig, 6 September 1738 (BL, Sloane MS 4055, fol. 378). Photo: British Library, London; courtesy of Arnold Hunt, Department of Manuscripts. Used with permission.

hunc Julio in horto meo floruit Yucca vel C. Commelini
 flocc. Inconspicuis foliis formosior, Planta XVIII annorum 6 $\frac{1}{2}$ ped. floris
 alta, caelum protendit 2 ped.; primum florem cognovit 24 Julii
 ultimum 4 Septembris; numerus florum erat 179. latera pariter
 in Hamburgensi ab icona, quam satis accurate in capite
 caravi. Florum naturam aeternam, nec non Pyritologiam
 Henckelii Freibergensis, in Metallurgicis facile percipis,
 ex consilio meo H. Henckelii Schaefferi aeternis Regibus
 Prussiae donabit; Pyritologiam quae sine pari publico. Henckelii
 Henckelii pro conscribendo Lexico Metallurgico scribat, tractatum
 de consue. lapidum ampliora reddet, capit. ut facilius stylo
 laqueo utatur, ceterum loca quaedam ad correctionem
 Charone gloriæ votum, sed, cuius compendii, ut siquis iudicet
 notitiam illustrari Societatis Regis. Henckelii, his
 cas. familia Regis, modo distracta officio aulico, ad domum
 meam ante tendatur in historiam naturalem, notis liber re-
 mittit; e contra Waltherus, Lipsiensis proci amore Pro-
 ficiat et Plantarum Cultura. Appropinquante
 Pragma Indus, Deo volente, ne rursus accigam, Tibi
 de us. rationem reddere non desinem. Vale in firmo
 ostine, Patroni distimulipal, ex voto meo pueri proci
 ad Deum De bene valere iudicat, ego us. Lincolns. lib. m.
 Aures. Theoriam Nominum

Jacob Theod. Klein 6 Sept: 1738.

Cultor observans
 dignus
 Jac: Theod: Klein

Figure 3b. Jacob Theodor Klein's letter to Hans Sloane (reverse), dated Danzig, 6 September 1738 (BL, Sloane MS 4055, fol. 379). Photo: British Library, London; courtesy of Arnold Hunt, Department of Manuscripts. Used with permission.

logia.²¹ Although usually bound together in a single quarto volume, each of the parts has a different subtitle and its own pagination, and each is labeled with a Roman numeral: Pars I, *Bibliotheca ichthyologica seu Historia litteraria ichthyologiae*, devoted to a critical review of the ichthyological literature from the earliest writings to Artedi's own time; Pars II, *Philosophia ichthyologica*, in which Artedi provides definitions and rules to follow in studying fishes as well as his thoughts on the classification of fishes and for natural history as a whole; Pars III, *Genera piscium*, a classification of fishes, with single-word generic names, detailed generic descriptions, and a list of the species known for each genus, along with literature citations and cross references between the various parts of his own work; Pars IV, *Synonymia nominum piscium*, a detailed analysis (equivalent to a modern synonymy) of the various names used by authors in the past for each species; and Pars V, *Descriptiones specierum piscium*, exhaustive descriptions of all the fishes that Artedi had examined and dissected personally, including internal as well as external anatomy and, in many cases, counts and measurements of his specimens.²²

It is generally thought that Linnaeus sent Artedi's manuscripts off to the press essentially as he found them, except for minor corrections, and insertion of short introductions to each of the five parts. Wheeler wrote that "Artedi's *Ichthyologia* can owe only a minimum to Linnaeus whose editorial hand was probably devoted to slight revisions and corrections";²³ and later: "there is no intrinsic evidence that Linnaeus contributed anything material to Artedi's work apart from the mechanical editorial process of adding page numbers within the text and seeing it through the press."²⁴ Blunt went further in describing the *Ichthyologia* as "untouched by Linnaeus,"²⁵ while Lindroth took a more conservative stand: "Artedi's original manuscript appears to have been lost, but under no circumstances can Linnaeus have remodeled it before printing to such an extent that the work lost its original character. Artedi's *Ichthyologia* was his own child."²⁶

A detailed analysis of the *Ichthyologia* by one of us (Hans Aili) shows that Linnaeus's contribution to the text is somewhat more than previously thought but inconsistent throughout the five parts of the work. In Part I, *Bibliotheca ichthyologica seu Historia litteraria ichthyologiae*, in which Artedi discusses the works of earlier ichthyologists—noting initially that nothing is known about scientific investigation from the antediluvian period (between the "fall of man" and the Deluge in Biblical cosmology), and that the Greek poet Linus, of the eleventh century after the Inundation, offers the earliest

recorded mention of the word “fish”—Linnaeus fails to fill a significant gap left by Artedi in the narrative, inasmuch as the name of the sixteenth-century ichthyologist Pierre Belon (1517–1564) is briefly mentioned in its chronological place (“*Petrus Bellonius* floruit 1551, & 1553”; p. 23), but Belon’s works are not discussed at all.²⁷ This is a remarkable omission, considering the space given by Artedi to other, less significant contributors to the science. It also indicates that Linnaeus may not have been a very thorough editor.

In Part II, *Philosophia ichthyologica*, Linnaeus’s name appears more than a dozen times, mostly in reference to his *Systema naturae* (published in 1735) and *Fundamenta botanica* (1736); moreover, Linnaeus explicitly added to the text itself. Thus, in Paragraph 81 (pp. 32–33) we find a section introduced with the words *De generatione piscium Sententia Linnaei est...* (“On the Generation of fishes Linnaeus’s opinion is...”). This “opinion” covers twenty lines of text and ends with *Haec D. Linnaeus* (“Mr. Linnaeus wrote this”). In Paragraph 189 (p. 64) we find the comment, *In hac parte egit solus D. Linnaeus, dum in Botanicis fundamentum hocce nuper posuit, quod idem in Ichthyologicis maxima ex parte obtinet, mutatis, exceptis, vel additis paucis* (“In this part Mr. Linnaeus has acted on his own, since he very recently laid this very axiom in his *Botanica*, which to the greater part is valid in Ichthyology, a few things having been changed, excluded, or added”). Unfortunately, Linnaeus does not offer precise information on the exact scope of his addition here, but it is reasonable to assume that he is at least partly responsible for Paragraphs 189 through 230 (pp. 64–87), since there are within these pages no fewer than twelve references to his *Fundamenta botanica*.

As for additional insertions made by Linnaeus, the situation is quite different in the three concluding parts of the *Ichthyologia*. First of all, the passages in these parts that mention Linnaeus all refer to his *Iter Lapponicum*,²⁸ which Artedi may have read in manuscript after Linnaeus returned from the Lapland Journey in October 1732 and sometime before early September 1734 when Artedi left Uppsala for London.²⁹ Thus, in Part III, *Genera piscium*, Article 8, which begins with *Salmo vix pedalis* (p. 13), includes, in the list of synonyms, *Salmo Lapponicus Alpinus. Linnaei Itin. Lappon. MSS.* In Part IV, *Synonymia*, the same taxon (Article 10, p. 25) is described (p. 26) in part as *Lapponibus* Raud. sec. *Linnaeum* (“In Lapland [a fish the Laplanders call] *Raud*, according to Linnaeus”). Part V, *Descriptiones*, contains a full-page description of *Salmo vix pedalis* (p. 52), which differs entirely in structure from all other accounts (although the table that follows, giving dimensions,

follows Artedi's system): it is clearly a précis of the information provided in *Iter Lapponicum*, but almost certainly by Artedi's hand; it expresses the hope that the forthcoming work of Linnaeus will offer more information. Part V contains a total of seven references to *Iter Lapponicum* (by that name)—if entered by Linnaeus it would have been more natural for him to refer to the published version of his journey, *Flora Lapponica*, printed in 1737.³⁰

Secondly, we find in the three final parts of the *Ichthyologia* evidence of Linnaeus's editorial contributions of a quite different kind. In Part III, *Genera piscium*, the taxonomic accounts are organized according to orders, genera, and species. Thus, Ordo I. Malacopterygii (p. 1), is subdivided into 21 genera; Genus III. *Cyprinus*, for example (p. 2), is, in turn, subdivided into 19 species, each indicated by a descriptive polynomial: species 1, for example (p. 3), *Cyprinus iride, pinnis ventris ac ani plerumque rubentibus* ("Cyprinus with iris, ventral and anal fins often reddish"). Following this information are small bits of internal reference, in the latter case, *Art. Syn. 10, spec. 10*, referring to the pages on which this species is mentioned in Part IV, *Synonymia*, and Part V, *Descriptiones specierum*. In Part IV, *Synonymia* (p. 10), the corresponding information is given in Article 18, *Cyprinus iride pinnis ventralibus ac ani plerumque rubentibus*, followed by the words, *Art. spec. 10*. Finally, in Part V, *Descriptiones*, we find in Article 3 (p. 10), *Cyprinus Iride: pinnis ventralibus ac ani plerumque rubentibus*,³¹ but no references are given to the corresponding articles in Parts IV and V. In other words, in these three parts of the *Ichthyologia*, internal reference is given only forwards, from Part III to Parts IV and V; and from Part IV to Part V. Moreover, the information refers to pages in the printed editions, not to ordinal numbers; therefore, we must conclude that the references were inserted after page-proofs of the relevant parts were available. Hence, these references could not have been entered by Artedi nor is it likely that they were added by the printer—Linnaeus is the only probable source.

The fact that the internal references only point forwards, not backwards to previous parts, leads us to one additional hypothesis, namely that the parts were printed in reverse order: Part V was printed first (inevitably lacking internal reference to earlier volumes), then Part IV (in which references could be added, pointing to relevant locations in Part V), and finally Part III (references now given to the two existing parts). If all three parts were present in page-proof at the time when references were added, it is difficult to understand why Part V lacks references to Parts III and IV.

If this reasoning holds, we have been offered an interesting sidelight into Linnaeus's editorial approach. Working backwards in this fashion would have given Linnaeus more time and a better understanding of Artedi's methods, which would have been invaluable when dealing with the much more theoretical discussions provided in Part II. When reaching Part I, Linnaeus might have been pressed for time and desirous to finish the work in the shortest possible time, something which would explain why he failed to note Artedi's lapse in discussing the works of Belon (Part I, p. 23).

In summary, as concluded previously by various authors,³² Linnaeus's editorial contribution to Artedi's *Ichthyologia* does not affect the main qualities of the work, but adds details and, in a few minor instances, tends to amplify Artedi's reasoning.

Contents of the *Recensio*

Klein begins his review with high praise for Linnaeus, in recognition of his contributions to botany³³ and for bringing Artedi's *Ichthyologia* to light. This is followed by a summary of the brief life of Artedi that Linnaeus had provided as a prologue to the *Ichthyologia*.³⁴ In the remaining pages of the review, Klein provides a running commentary on what he interprets as especially important and interesting, occasionally explaining his likes and dislikes, about each part of the work. Starting with Part I, the *Bibliotheca ichthyologica*, a critical account of the authors who wrote about fishes, he laments that a "few ichthyologists worthy of that name" have been left out, "an omission—as Linnaeus reminds us—that our author, hindered by death, could not correct" (Appendix, paragraph 8).

For Part II, the *Philosophia ichthyologica*, Klein begins with a list of remarkable "assertions" made by Artedi about fishes: "structures that appear to be fins, but which are not supported by bones or cartilages, offer no use in swimming and thus cannot be called fins"; "the head of *Silurus*³⁵ is wider than the mid-section of the body"; "cetaceans are the only fishes that have a neck"; "cetaceans have external auditory passages of a kind no one has observed until now."³⁶ This list is followed by a critique of Artedi's taxonomic division into higher categories of fishes, and also Artedi's thoughts about the classification of animals as a whole. Klein has little to say about Artedi's

division of fishes into three groups based on the structure of the tail: those with a horizontal tail (Cetacei or Plagiuri), those with a perpendicular tail, and those without a tail. But he complains about the definitions of Artedi's six general classes of animals: hairy quadrupeds (*Quadrupedia pilosa*), birds, amphibians (including snakes, lizards, frogs, and terrapins), fishes, insects, and zoophytes. Klein criticizes the first of these, wondering where to place the armadillo and other four-footed animals that lack fur. He is concerned also about Artedi's Amphibia, wondering why snakes should be included in this category, not to mention the various lizards, crocodilians, toads, and frogs that are found on land or in trees, and that otherwise do not inhabit water. He asks: "what about the shellfishes of our gardens and fields—should they perhaps be assigned to the insects?" And "what about seals—should they be referred to the hairy quadrupeds or to the amphibians?" He concludes this argument by wondering further whether "our illustrious Author would have changed his mind" about this arrangement "if God had granted him a longer life" (Appendix, paragraph 14). Klein then, as a footnote, makes a further suggestion "that might have moved our author" (Appendix, paragraph 15): if "a class, an order, or a family" is to be recognized for those four-legged animals that live both on land and in the water, why not erect a similar grouping for quadrupeds that live both on the earth and underground, which would include rabbits, moles, and field mice? With these examples, it is questionable whether Klein's use of superlatives in describing Artedi as "illustrious," "brilliant," and "famous" is genuine praise or half-hidden sarcasm.

Further on, Klein has little objection to Artedi's general division of fishes into Cetacei (Pisces Cetacei or Plagiuri), Cartilaginei (Pisces Cartilaginei, cartilaginous fishes), and Spinosi (Pisces Spinosorum, spiny-rayed fishes) "by which distinction he follows the ancient method of ichthyologists" (Appendix, paragraph 16), but he does question Artedi's "first and foremost character" on which this division is based: the bony elements (branchiostegal rays) that support the branchiostegal (gill) membrane. Klein is surprised to see fishes with individual gill apertures, opening directly to the outside on each side of the body (in which branchiostegal rays are absent), "mixed up" with those that have gill openings covered with an operculum (in which branchiostegals are clearly present). Here Klein alludes primarily to the Cartilaginei, in which Artedi combines the lampreys, sharks, and rays (*Petromyzon*, *Squalus*, and *Raia*), all belonging to the first category, with the sturgeons (*Acipenser*),

having the features of the latter.³⁷ A second example is Artedi's proposed association of the triggerfishes, boxfishes, and anglerfishes (*Balistes*, *Ostracion*, and *Lophius*), all with a single, restricted, uncovered gill opening on each side of the body, with the lumpfishes (*Cyclopterus*), which have a relatively large gill cover and a conspicuous set of branchiostegal rays. Klein then refers to Artedi's "reformation" of generic names by "means of precise canons," comparing it to the "same principle that Linnaeus recently laid down in his *Critica botanica*" (Appendix, paragraph 20). For some reason, Klein does not mention that this portion of the *Ichthyologia* was augmented by Linnaeus, as stated explicitly in the body of the text, with references by number to his equivalent "canons" in *Critica botanica*, published in 1737.

Becoming more negative as he goes along, Klein begins his review of Part III, *Genera piscium*, by focusing his review on genera and species that "might arouse doubt in this excellent work" (Appendix, paragraph 22). Of the 21 genera included by Artedi in his Malacopterygii (soft-rayed fishes)—defined by having a perpendicular tail, bony fin rays, without spines, and gills protected by an operculum—Klein complains only about the first genus, *Syngnathus* (then containing both the pipefishes and seahorses). He states erroneously that members of this group (e.g., *Hippocampus*) have no fins at all,³⁸ although, "being Malacopterygii ought to have [at least] a perpendicular tail fin." Similarly, and again erroneously, he says they lack gill covers and, for that matter, gills are lacking as well, "neither covered nor uncovered," so how can they rightly be placed within the Malacopterygii?

Of the 16 genera included by Artedi in his Acanthopterygii (spiny-rayed fishes), Klein comments only on *Xiphias*, the swordfish (*Xiphias gladius*). He argues that Artedi's description "is hardly fitting" to distinguish this highly divergent species, citing specifically the claim that it has only a single dorsal fin when in fact it has two, a long-based first-dorsal fin, followed by a much smaller, second-dorsal fin situated near the base of the tail (Appendix, paragraph 23).

Of the four genera of Artedi's Chondropterygii (fishes with cartilaginous fin rays), Klein "marvels" once again (as he did in paragraph 18; see above) that the sturgeons, which have a single large gill opening on each side, covered by an operculum, are placed in this order, together with the lampreys, sharks, and rays, which have a series of five to seven separate gill openings on each side of the body (or, as in the case of the highly depressed rays, on the ventral surface). At this point, Klein laments the "confusion that is born by

the division of fishes into Cetacei, Cartilaginei, and Spinosi! This could be demonstrated with more examples, if here were the place for it" (Appendix, paragraph 25).

The seven genera of Artedi's fifth order, the Plagiuri, are held together by the presence of a horizontal tail. Among these, the genus *Physeter* (the sperm whale) would be better treated, according to Klein, as a synonym of *Balaena* (now known as the bowhead whales). *Balaena* is separated by Artedi from the other genera of the Plagiuri by having, instead of teeth, a series of horny plates (baleen) in the upper jaw.³⁹ But Klein claims, without elaborating, that "both the science and the nature of these plates differ from the statement of our famous Author" (Appendix, paragraph 26). For *Monodon* (the narwhal), Klein questions Artedi's description of the shape of the head, saying that "it might rather be called headless." Finally, without comment, Klein lists the genus *Siren* or *Syrene* (the *Marini homines* or mermaid), which Artedi had reluctantly included in his Plagiuri, wondering if it really existed, but concluding that it is better not to judge something that is unseen.⁴⁰

Klein then turns to Part IV, the *Synonymia nominum piscium*, calling it "a work without equal," but "Owing to the exigencies of time, we pass this Part by" (Appendix, paragraph 29). Similarly, he has good things to say about Part V, *Descriptiones specierum piscium*: "Our famous Author has certainly produced an extraordinary piece of work and industry ... and has with the greatest care written down and described all that which pertains to the Sciences of Fishes" (Appendix, paragraph 30). But then, returning to criticism, Klein questions Artedi's placement of *Acus lumbriciformis* (synonymous with the currently recognized *Nerophis lumbriciformis*, the common and widely distributed Worm Pipefish of the eastern North Atlantic Ocean), claiming that it is "clearly without fins" (when, in fact, it has a well-developed dorsal fin of 24 to 28 rays), for which reason "it ought not to be reckoned among Fishes" (Appendix, paragraph 33).

In summary, Klein says his critical "observations in no way diminish the worth of this excellent work," although "we might have wished that our learned Author" had not used such "general" characters to define his groups—general in the sense that they are not always specific to the taxon in question. The characters used to define *Balaena*, for example, are "general to such a degree that they are found in other fishes of the Cetacei as well" (Appendix, paragraph 33). "However that may be, learned students will marvel at the

late Artedi's genus, zeal, and diligence," but those, however, "who are either too little versed in this part of Natural History or insufficiently equipped with the necessary resources, or just not properly educated" will profit by it considerably less (Appendix, paragraph 37).

Paul-Emile de Mauclerc and the *Bibliothèque Germanique*

In his cover letter to Sloane, Klein indicates that he prepared the *Recensio* at the request of Paul-Emile de Mauclerc (1698–1742). Mauclerc was a pastor of the French church of Stettin,⁴¹ preacher of the Court of Prussia, superintendent of French churches of Pomerania and Marche-Ukraine, and a member of the Academy of Sciences of Berlin. In 1720, he began to contribute to the *Bibliothèque Germanique*,⁴² later becoming one of its principal editors and serving officially in that capacity from 1728 until his death in September 1742.⁴³ The *Bibliothèque Germanique* was a literary history of Germany and the countries of northern Europe that provided articles on theology, law, history, philosophy, and geography as well as summaries of new publications in all fields of science.⁴⁴ Therefore, it seemed logical to us that Mauclerc intended the *Recensio* for publication in this series.⁴⁵ Sure enough, an examination of issues published after September 1738, revealed an anonymously written review of the *Ichthyologia* in French, in volume 45, for the year 1739.⁴⁶ The similarities between the French review and the *Recensio* are striking: they both start off with a tribute to Linnaeus,⁴⁷ followed by a précis of Linnaeus's *Vita Artedi*. Then, the five parts of the *Ichthyologia* are recounted and discussed. The very brief account afforded Part IV, *Synonymia*, in the *Recensio* is echoed almost word by word in the French review, even with the same kind of reservations. The author only adds to the text, as compared to the *Recensio*, on two occasions. The first is a summary of Linnaeus's own short bibliographical addition to Part II, *Bibliotheca*, briefly mentioning three notable ichthyological works not recorded by Artedi: Count Luigi Fernando Marsigli's (1658–1730) *Danubius Pannonico-Mysicus* (1726), Johann Ernst Hebenstreit's (1703–1757) *Dissertation sur la respiration des poissons* (i.e., *De organis piscium externis*, 1733), and Mark Catesby's (1683–1749) *Natural history of Carolina, Florida, and the Bahama Islands* (1731–1743).⁴⁸ The second addition comes

at the end of paragraph 29 of the *Recensio* (see the Appendix) and corrects what the author considers to be Artedi's faulty identification of two different species.⁴⁹ The conclusion is brief⁵⁰ and lacks the rather heavy-handed touch of the schoolmaster that we find in the *Recensio*—in fact, the irony we might suspect in various parts of the *Recensio* is absent in the French review.

Having already, on very sure grounds, identified Jacob Theodor Klein as the author of the *Recensio*, we feel no hesitation in attributing the somewhat edited French review, published one year later in *Bibliothèque Germanique*, to his pen as well.⁵¹

Klein's "attack" on Linnaeus

With Linnaeus prominently identified as editor on the title page of the *Ichthyologia* ("recovered, examined, adapted, and edited by Linnaeus"; see Figure 4)—and regardless of whether or not he recognized Linnaeus's editorial insertions—Klein must have been well aware that by criticizing Artedi he was, by association, criticizing Linnaeus. The problems identified by Klein in the *Recensio* are very similar to those he found in Linnaeus's subsequent work, which five years later prompted Klein to "attack" Linnaeus in print, resulting in serious antagonism between the two.

Klein's disagreements with Linnaeus's methods continued well past the unpublished criticisms outlined in the *Recensio*.⁵² The dispute for which he is best remembered can be found in a dissertation titled *Summa dubiorum circa classes quadrupedium et amphibiorum in celebris domini Caroli Linnaei systemate naturae* ("Most of the doubts about the classes of four-footed and amphibious animals in the system of nature of the celebrated Carolus Linnaeus"), published in 1743, in Danzig, by Thomas Johann Schreiber. In this work, Klein's criticisms are similar to those expressed in the *Recensio*. He objects to the characters used by Linnaeus to define the class Quadrupedia—hairy body, four feet, four incisors or none—finding "hairy" (hirsute) especially troublesome, considering the many four-footed animals that are hairless, citing the armadillo, rhinoceros, and hippopotamus.⁵³ Klein complains also about Linnaeus's inclusion of humans among the Quadrupedia, denying the implication that humans originally started out walking on all fours.⁵⁴ Further objection is directed to the placement of humans together with the apes un-

PETRI ARTEDI
SUECI, MEDICI
ICHTHYOLOGIA
SIVE
OPERA OMNIA
^{de}
PISCIBUS

SCILICET:

BIBLIOTHECA ICHTHYOLOGICA.
PHILOSOPHIA ICHTHYOLOGICA.
GENERA PISCUM.
SYNONYMIA SPECIERUM.
DESCRIPTIONES SPECIERUM.

OMNIA IN HOC GENERE PERFECTIORA;
QUAM ANTEA ULLA.

POSTHUMA

Vindicavit, Recognovit, Coaptavit & Edidit

CAROLUS LINNÆUS,

Med. Doct. & Ac. Imper. N. C.

LUGDUNI BATAVORUM,
Apud CONRADUM WISHOFF, 1738,

Figure 4. The title page of Peter Artedi's *Ichthyologia sive opera omnia de piscibus* (1738).

der Anthropomorpha, a name established by Linnaeus in the first edition of the *Systema naturae* (1735) to include *Homo* (humans), *Simia* (monkeys and apes in general), and *Bradypus* (sloths). Klein, with barely disguised contempt, asks, how can humans be called “human-like” when in fact they *are* human? Although highly sensitive to criticism,⁵⁵ and thereafter often complaining bitterly about Klein’s attack in his lectures, Linnaeus never responded in print, choosing rather to let history judge:

What is remarkable, and what is not due to neglect, is that Linnaeus never cited the ichthyological fascicles of Klein [*Historiae piscium naturalis*, 1740–1749], even though they offered new species, fine drawings, and some groups that could have formed the basis for good genera; but the names were poorly composed, and the distribution of the genera was ill defined and not very natural. Moreover, Linnaeus, who had been violently attacked by Klein, apparently wished to avenge himself against him as he did against Buffon—the only vengeance appropriate to a true scientist, if indeed even that was appropriate, the vengeance of not mentioning him at all.⁵⁶

Additional contemporary reviews of the *Ichthyologia*

While Klein’s critique remained unpublished until now, there are three known contemporary reviews of the *Ichthyologia*, each published in well-known journals of the day: two in German that appeared in the *Hamburgische Berichte von den neuesten Gelehrten Sachen* (February 1738)⁵⁷ and *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen* (May 1738; Anonymous 1738); and a third in Latin in the *Nova Acta Eruditorum* (November 1741; Anonymous 1741). None can compare with that of Klein for thoroughness (or fault-finding), being more like reports of the contents of the work rather than critical reviews. Nevertheless, brief summaries follow:

The first review, based on page-proofs examined by the author (*exempla autoptica*),⁵⁸ begins with an announcement that “In March next the posthumous works of Mr. Peter Artedi of Sweden will appear in large octavo; they consist of five parts, and will leave the press in a complete form.”⁵⁹ It then describes briefly the five parts of the *Ichthyologia*: Part I treats of the Literary History of Ichthyology; Part II concerns the *Philosophia ichthyologica*, which

is “arranged in a careful and provable way ... thereby, the foundations of this science are presented with a lasting power of proof; Part III contains the “System of the fishes,” with the “characters of the genera and there under the species,” including “indications of their geographic distribution” (*loca natalium*) and “specific differences” (*differentiae specificaе*), “which have cost the Author unheard of labour, not found anywhere else”; Part IV offers an “exact narrative of the Synonyms—which hitherto has not been given by any author in any of the printed descriptions of fishes (certainly a very useful work never before undertaken)—which Mr. Artedi begins with Homer and Aristotle and continues through all the other Greek and Latin writers, and finishes with the German, French, Swedish, etc., names of fishes”; Part V “describes all the fishes of the Kingdom of Sweden, and very many found in Germany and England, with a pen so precise and experienced that a comparable work has never been seen before. For every fish, all the fin rays (*radii pinnarum*) and all the vertebrae are counted; every single thing is noticed and investigated. Lasting ten years, but of thousand-fold labour, the work has so cleared up this part of Natural History, otherwise the most difficult of all, to such a degree that one must be astounded.”

The review concludes with a brief account of Artedi's death and how, despite “many outlays and difficulties,” his “abandoned manuscripts” reached the hands of “the praised Mr. Linnaeus, who has now, after having brought them into order, provided them with necessary additions and accompanied them with a remarkable Life of the author, published them here in Leiden in Octavo.”

The second review starts off with a summary of Artedi's life as presented by Linnaeus (*Vita Petri Artedi descripta a Carolo Linnaeo* in Artedi 1738), mentioning the mutual promise made by the two friends upon parting (if one of them should die, the other would act as executor to his intellectual property), noting George Clifford's⁶⁰ generous help to Linnaeus in recovering the manuscripts (p. 349), and continuing with Linnaeus's comments on the state of the five parts comprising *Ichthyologia* (precise titles of each part of the work take up a large portion of the review). The author then offers a few words of adverse criticism, but rather many more of praise of Artedi's daring approach to the science of ichthyology (p. 350) and his innovations: *Je weniger man die Lehre von den Fischen auf diese Art von den Naturkundigern abgehandelt findet; desto mehr hat man des Verfassers Unternehmen zu loben Ursache, welcher diesen Theil zuerst philosophisch abzuhandeln gewaget* (“The less one finds on

the study of fishes treated in this way by naturalists, the more one has cause to praise the efforts of the author, who dared to treat this part in a philosophical manner"). *Herr Artedi ist der erste, der von den Fischen gewisse genera gemacht. Bey den speciebus hat er nicht weniger Fleiß und Nachsinnen, und in den Beschreibungen solche Deutlichkeit bewiesen, daß man alles ohne Figuren verstehen, und unter seine gehörigen Classen bringen kann, welches abermal vor ihm niemand geleistet* ("Mr. Artedi is the first to erect certain genera of fishes and, concerning the species, he has shown no less zeal and understanding, and in his descriptions he has shown such clarity that one can understand everything without illustrations, such that one is capable of placing them in their proper classes, a thing that nobody has managed before him").

Then follows a commentary on the learning exhibited in Part IV, *Synonymia* (p. 350): *Was Bauhin in diesem Stücke der Botanik in 40 Jahren zu Stande gebracht, hat Herr Artedi in ungleich kürzerer Zeit geleistet* ("What Bauhin⁶¹ achieved in this regard in Botany during 40 years, Mr. Artedi has done in a much shorter time"). As for Part V, *Descriptiones*, and the care Artedi bestowed on the autopsies he performed, the author cites only Linnaeus, offering neither criticism nor praise (p. 351).

The third review devotes a great deal of space to Linnaeus, starting off with the following: "In the same way as world-famous Linnaeus has made the learned world obliged to him by his own books, namely the *Systema naturae* [1735] and the *Methodus plantas dividendi* [i.e., *Methodus sexualis*, 1737], he has served just as much in publishing the posthumous works of his friend Peter Artedi..." The author continues by offering his readers a detailed biography of Artedi, obviously based on Linnaeus's *Vita* (p. 652 and 653), supplementing it with a short description of Linnaeus's travels in the year 1734. On p. 654, he briefly recounts the meeting of the two friends in Amsterdam and Artedi's commission to finish volume 3 of Albertus Seba's *Thesaurus* (see the Appendix, paragraphs 5 and 6). The account ends with a description of Artedi's premature death.

From the middle of p. 654 to the end of the review, the author gives a fairly comprehensive report of the contents of the five parts of the *Ichthyologia*: Part I, *Bibliotheca ichthyologica* (p. 654); Part II, *Philosophia ichthyologica* (pp. 654–655); Part III, *Genera piscium* (pp. 655–656); Part IV, *Synonymia piscium* (p. 656: "a work of immense labor"); and, finally Part V, *Descriptiones specierum piscium* (pp. 656–657). The descriptions follow the arrangement of Artedi's text and are sometimes detailed, particularly with regard to Artedi's

scientific method (p. 655); they offer generous praise but very little in the way of critique of Artedi's method. A great deal of space is then taken up by summaries of Linnaeus's dedicatory letters in Part III, to George Clifford, Jonas Ljungberg, and Peter Bjur⁶² (p. 655). While lamenting Artedi's premature demise and concomitant failure to complete his work, the author regrets that Artedi has not included the Hebraic fish-names among those offered in Part IV, *Synonymia*, the latter being the only comment of a negative character. In summary: a *compte rendu* rather than a full-blown review.

Summary and conclusions

In summary, we report the finding of a hitherto unknown, anonymously written, critique in manuscript of Peter Artedi's *Ichthyologia*, which we have edited, translated, and provided here in full. We have also discovered the author of the review, Jacob Theodor Klein, who, in a parallel letter (also previously unknown), tells Hans Sloane about the review and its primary purpose. We have also identified three contemporary published reviews, hitherto neglected by Artedi scholars, and offer a short précis on the contents of each. In addition, we have also provided precise information about some important aspects of Linnaeus's way of editing Artedi's text and putting his own, rather modest, stamp on it. Finally, we have provided evidence to reveal the order in which at least the three final parts of the *Ichthyologia* were printed, and provide a basis to hypothesize about the two first.

Notes

Acknowledgements: Grateful thanks are extended to Elaine Pordes and Arnold Hunt, Department of Manuscripts, British Library, London, and to Helena Backman, Special Collections, Stockholm University Library, for permission to examine and publish materials in their care. For helpful comments and suggestions offered throughout the study, we thank Kraig Adler, Department of Neurobiology and Behavior, Cornell University; Isabelle Charmantier and Staffan Müller-Wille, Centre for Medical History, University of Ex-

eter, Devon; Jakob Christensson, Atlantis Publishing, Stockholm; James Dobreff, Classics Department, University of Massachusetts, Boston; Gina Douglas, The Linnean Society of London; Lorenz Hauser, School of Aquatic and Fishery Sciences, University of Washington, Seattle; Catherine Kubicka, State Archives, Gdańsk; John G. Lundberg, Academy of Natural Sciences, Drexel University, Philadelphia; Arthur MacGregor, Department of Antiquities, Ashmolean Museum, Oxford; Maria Otto, Library of the Polish Academy

of Sciences, Gdańsk; and Ewa Skwara, Institute of Classical Philology, Adam-Mickiewicz University, Poznań, Poland. The manuscript was critically read by William D. Anderson, Jr., Grice Marine Biological Laboratory, College of Charleston; Gina Douglas; and James W. Orr and Duane E. Stevenson, Alaska Fisheries Science Center, National Marine Fisheries Service, Seattle. Thanks are also due to the members of the Stockholm University Latin Seminar who, during two separate sessions, scrutinized Aili's edition of the Latin text and his parallel translation into English, offering invaluable comments on both.

¹ E. Lönnberg, *Peter Artedi, a bicentenary memoir written on behalf of the Swedish Royal Academy of Science*. Translated by W. E. Harlock (Uppsala and Stockholm, 1905), 23–24; D. Merriman, "Peter Artedi—systematist and ichthyologist," *Copeia*, 1938(1), 36; D. Merriman, "A rare manuscript adding to our knowledge of the work of Peter Artedi," *Copeia*, 1941(2), 65; A. C. Wheeler, "The life and work of Peter Artedi," pp. vii–xxiii in A. C. Wheeler (ed.), *Historiae naturalis classica XV, Petri Artedi, Ichthyologia* (Weinheim, 1961), xvi; A. C. Wheeler, "The sources of Linnaeus's knowledge of fishes," pp. 156–211 in G. Broberg (ed.), *Svenska Linnésällskapets Årsskrift*, Yearbook of the Swedish Linnaeus Society, Commemorative volume for 1978 (Uppsala, 1979), 158–160; A. C. Wheeler, "Peter Artedi, founder of modern ichthyology," pp. 3–10 in S. O. Kullander and B. Fernholm (eds.), *Proceedings of the fifth congress of European ichthyologists* (Stockholm, 1985), 6–7; T. W. Pietsch, *The curious death of Peter Artedi: a mystery in the history of science* (New York, 2010).

² Wheeler 1961, vii; 1987, 3; G. Broberg, "Petrus Artedi in his Swedish context," pp. 11–15 in S. O. Kullander and B. Fernholm (eds.), *Proceedings of the fifth congress of European ichthyologists*, Swedish Museum of Natural History (Stockholm, 1987), 11; A. Romero, "When whales became mammals: the scientific journey of cetaceans from fish to mammals in the history of science," pp. 3–30 in A. Keith and E. O. Keith (eds.), *New approaches to the study of marine mammals* (Rijeka, 2012), 23.

³ In his *Ichthyologia*, Artedi, for the first time, introduced a precise terminology, dividing fishes into orders, orders into genera, and genera into species. He also provided full and pertinent diagnoses of all taxa, developed standard methods for making counts and measurements of anatomical features, and used uninominal generic names throughout. T. N. Gill, "Arrangement of the families of fishes, or classes Pisces, Marsipobranchii, and Leptocardi," *Smithsonian Miscellaneous Collections* 247 (1872), 28; D. S. Jordan, "The history of ichthyology, an address by David Starr Jordan," *Proceedings of the American Association for the Advancement of Science* 51 (1902), 430.

⁴ E. Lönnberg, "Linné och Artedi," *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* (Uppsala, 1919), 2, 35; D. Merriman, "Peter Artedi—systematist and ichthyologist," *Copeia*, 1938(1), 39; 1941(2), 69; Wheeler, 1961, xx; Blunt, *The compleat naturalist: a life of Linnaeus* (London, 1971), 7, 32, 104–106; G. Broberg, *Homo sapiens: Linnaeus's classification of man*, pp. 156–194 in T. Frängsmyr (ed.), *Linnaeus, the man and his work* (Berkeley, Los Angeles, and London, 1983), 168; G. Eriksson, "Linnaeus the botanist," pp. 63–109 in Frängsmyr 1983, 71; S. Lindroth, "The two faces of Linnaeus," pp. 1–62 in Frängsmyr 1983, 36; L. Koerner, *Linnaeus: nature and nation* (Cambridge and London, 1999), 34; Stearn 2001, Introduction, pp. 6–9 in Blunt 1971.

⁵ "Of Artedi's contribution to the final synthesis of the Linnaean method there can be no doubt that it was considerable. Probably without Artedi's stimulation in his formative years the Linnaean method would not have taken shape so early in Linnaeus's career; possibly it might never have crystallized". Wheeler 1961, xx; In the *Ichthyologia* "is to be found, in a fully developed form, the Linnaean method that the two young men [Artedi and Linnaeus] must have evolved in collaboration in the Uppsala days. Indeed, Artedi had the finer intellect of the two, and had he lived he would probably have had an equal share in the renown which in the event fell to Linnaeus alone". Blunt 1971, 106; "It was Artedi who first had the idea of indepen-

dently constructing a new system ... and this gave Linnaeus the idea of embarking upon the same course". Eriksson 1983, 71; "In this book Artedi appears as a Linnaean through and through, uncompromisingly logical in the setting up of a system for fish, with exacting demands for definitions and an expressive Latin nomenclature... Perhaps we must, therefore, reconsider what we have learned about the young Linnaeus's path to mastery: the intensive exchange of thought with Artedi cannot be left out of the picture. What Linnaeus took from Artedi, and vice versa, cannot now be unraveled, but we must keep open the possibility that Artedi, who was the elder by a couple of years, played an important part in the birth of Linnaean systematics". Lindroth 1983, 36.

⁶ Evidence kindly presented to us by Arnold Hunt, Curator of Historical Manuscripts, The British Library, personal communication, 13 August 2013.

⁷ J. C. Poggendorff, *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften* (Leipzig, 1863), vol. 1, 1270–1271; W. Hess, "Klein: Jacob Theodor," pp. 92–94 in *Allgemeine Deutsche Biographie. Auf Veranlassung seiner Majestät des Königs von Bayern herausgegeben durch die Historische Commission bei der Königl. Akademie der Wissenschaften*, vol. 16 (Leipzig, 1882), 92–94; J. Gengler, "Die Klein'schen Vogelbilder," *Journal für ornithologie*, 60(4) (1912), 570; L. Gebhardt, *Die Ornithologen Mitteleuropas ein Nachschlagewerk* (Giessen, 1964), 183.

⁸ Hess 1882, 93; Gebhardt 1964, 183.

⁹ Hess 1882, 93; A. Geus, "Klein, Jacob Theodor," pp. 740–741 in *Neue Deutsche Biographie*, vol. 11 (1977), 741; K. Hinrichs, *Bernstein, das "Preussische Gold" in Kunst- und Naturalienkammern und Museen des 16.–20. Jahrhunderts* (Berlin, 2007), 176, Zur Erlangung des akademischen Grades doctor philosophiae (Dr. phil.). Philosophische Fakultät III der Humboldt-Universität zu Berlin, 19 June 2007.

¹⁰ Klein, in 1755, first introduced the term "herpetology" to the scientific literature, thus ushering in the study as a scientific discipline.

K. Adler, *Contributions to the history of herpetology*. Contributions to herpetology, No. 5. Society for the Study of Amphibians and Reptiles (Oxford OH, 1989), 9–10.

¹¹ G. Cuvier, "Tableau historique des progrès de l'ichthyologie, depuis son origine jusqu'à nos jours," 1–270 in G. Cuvier and A. Valenciennes, *Histoire naturelle des poissons*, vol. 1 (Paris, 1828), 113–115; G. Cuvier *Historical portrait of the progress of ichthyology, from its origins to our own time*. Edited and annotated by T. W. Pietsch, translated from the French by A. J. Simpson (Baltimore MD, 1995), 101, 109–110; Gill 1872, 29–30; Adler 1989, 9–10. Klein's classification of animals is presented in *Doutes ou observations de M. Klein, sur la revûe des animaux, faite par le premier homme, sur quelques animaux des classes des quadrupèdes & amphibies du système de la nature, de M. Linnaeus*, Bauche (Paris, 1754).

¹² Cuvier 1828, 113; 1995, 109.

¹³ Klein's classification of fishes, described further by Gill (1872, 29) as "a strange one," is presented in a five-part monograph entitled *Historiae piscium naturalis*, published from 1740–1749, in Gdańsk, by Thomas Johann Schreiber. It is summarized in tabular form by Cuvier (1828, 113–114; 1995, 115–117).

¹⁴ Gill 1872, 29.

¹⁵ Broberg 1983, 171.

¹⁶ J. H. Appleby, "Human curiosities and the Royal Society, 1699–1751: the Society's link to hospitals, surgeons and anatomists," in *Notes and records of the royal society*, 50(1) (1996), 13–27.

¹⁷ Arnold Hunt, Curator of Historical Manuscripts, The British Library, personal communication, 13 August 2013.

¹⁸ BL, Sloane MS 4055, ff. 378–379.

¹⁹ Sloane's reaction to Klein's review remains unknown: a thorough search among Klein's papers in Gdańsk failed to turn up any response from Sloane. Catherine Kubicka, State Archives, Gdańsk, personal communication, 1 October 2013; Maria Otto, Library of the Polish Academy of Sciences, Gdańsk, personal communication, 25 February 2014.

²⁰ On the second page of his letter, Klein announces that his yucca plant has flowered—surely no mean achievement in Gdańsk in 1738. Arnold Hunt, Curator of Historical Manuscripts, The British Library, personal communication, 13 August 2013.

²¹ In addition to Artedi's five original manuscripts of the *Ichthyologia*, at least two copies were made, one for George Clifford (see note 56, below) at the time he made the originals available to Linnaeus; and a fair copy said to have been prepared for the publisher, Conrad Wishoff, by Tiburtius Kiellman, a medical student, then studying in Amsterdam: "I wrote all day [1 December 1737] and finished the Ichthyographical MSS of Artedi for D. D. [Dominus Doctor] Linnaeus" (handwritten diary in Latin, from November 1737: Uppsala University Library, MS X386, Kiellmaniana), see F. Bryk, *Linnaeus im Auslande. Linnés gesammelte Jugendschriften autobiographischen Inhaltes aus den Jahren 1732–1738* (Stockholm, 1919), 28. There is evidence also that Kiellman was not the only copyist—a Dutch student had preceded him but had gone off to Suriname in November 1737 leaving the work unfinished. All three copies of the manuscripts have almost certainly been lost. It is tempting to think that this first copyist was Johann Bartsch (1709–1738), a German physician who graduated from Leiden University in 1737, and who assisted Linnaeus with the publication of *Flora Lapponica* (see note 28, below). By recommendation of Linnaeus, who himself declined the invitation, Bartsch was sent to Suriname, where he died, six months after his arrival. A search of correspondence (The Linnaean Correspondence, Bartsch to Linnaeus, 47 letters dated from 8 April 1736 to 26 January 1738), however, failed to produce any mention of work related to the *Ichthyologia*. J. Lanjouw and H. Uittien, *Surinaamsche geneeskruiden in de tijd van Linnaeus* (Leiden, 1935), 173–190.

²² Wheeler 1961, xvii–xviii.

²³ Wheeler 1961, xvi.

²⁴ Wheeler 1979, 159–160.

²⁵ Blunt 1971, 105.

²⁶ Lindroth 1983, 36.

²⁷ For Pierre Belon and his contributions to ichthyology, see E. W. Gudger, "The five great naturalists of the sixteenth century, Belon, Rondelet, Salviani, Gessner, and Aldrovandi: a chapter in the history of ichthyology," *Isis* 22(1) (1934), 26–28; Cuvier 1828, 49–50; 1995, 42, 50.

²⁸ *Iter Lapponicum* is Linnaeus's journal of his travels in Lapland (24 May–10 October 1732), which became the basis for his *Flora Lapponica* (1737) and later translated into English by Charles Troilius, edited by James Edward Smith, and published in 1811 under the title *Lachesis Lapponica: A Tour in Lapland*.

²⁹ For a chronology of events during the time Artedi and Linnaeus knew each other in Uppsala and later in Holland (from late March 1729 to Artedi's death on 28 September 1735), see Pietsch 2010, 187–189.

³⁰ See note 28, above.

³¹ This species of *Cyprinus*, the European Roach (*Rutilus rutilus* Linnaeus), is given varying ordinal numbers in the different parts of the *Ichthyologia*; this observation is valid for most other species as well, a fact for which no explanation is offered by either Artedi or Linnaeus.

³² Wheeler 1961, 1979; Blunt 1971; Lindroth 1983.

³³ By this time (September 1738), Linnaeus had already made a name for himself as a naturalist having published no fewer than ten major works: *Systema naturae*, in 1735; *Bibliotheca botanica* and *Fundamenta botanica*, both in 1736; *Musa Cliffortiana*, *Critica botanica*, *Flora Lapponica*, *Genera plantarum*, *Methodus sexualis*, and *Hortus Cliffortianus*, all in 1737; and *Classes plantarum*, early 1738.

³⁴ Linnaeus 1738, "Vita Petri Artedi descripta a Carolo Linnaeo," in *Petri Artedi sueci, medici, Ichthyologia, sive Opera omnia piscibus*, iii–xiii.

³⁵ *Silurus*, a genus of catfishes, used by Artedi to include all the then known species of that assemblage, of which there are now recognized 38 families, 478 genera, and about 3,610 living species. John G. Lundberg, Academy of Natu-

ral Sciences, Drexel University, Philadelphia, personal communication, 29 March 2014.

³⁶ Klein had a special interest in hearing in fishes. In *De piscium auditu*, the first of his five-part *Historiae piscium naturalis promovendae*, published in 1740, he provided a detailed account of the inner ear of fishes, including one of the earliest descriptions, with figures, of fish otoliths, hypothesizing that fishes not only have organs of hearing but also auditory passages "by means of which a tremulous motion is communicated to these organs." He also thought that "by a diligent and careful inspection, we might determine the age of fishes, by the number and thickness of the laminae and fibres of these bones, as we can the age or growth of a tree, by the number of circles in the woody part of its trunk". J. Eames, "An account, by Mr. John Eames, F.R.S. of a book intitled, *Jacobi Theodori Klein Histoire piscium naturalis promovendae missus primus* Gedani, 1740. 4to. Or, The first number of an essay towards promoting the natural history of fishes, by Mr. Klein, Secretary of Dantzick, and F.R.S. *Philosophical transactions of the Royal Society of London*," 42 (London, 1742–1743), 29, 30.

³⁷ D. E. McAllister, "Evolution of branchiostegals and classification of teleostome fishes", *National Museum of Canada Bulletin* 221 (1968), 27.

³⁸ In syngnathid fishes (containing two subfamilies, 52 genera, and about 232 species), pelvic fins are absent in all species; the dorsal, anal, and pectoral fins may be absent in the adults of some species, and all three are absent in adults of the Indo-Pacific pipefish genus *Bulbonaricus*; the tail (caudal) fin is absent in some species as well. J. S. Nelson, *Fishes of the World*, 4th ed. (Hoboken NJ, 2006), 312.

³⁹ Baleen, an elastic, horny substance suspended in fringed, plate-like sheets from the upper jaw of baleen whales (Mysticeti), serving as a filter-feeding device to strain plankton.

⁴⁰ Artedi's primary source for recognizing *Siren* was Th. Bartholin, "Sirenis seu marini hominis anatome," in *Historiarum anatomiarum rariorum*, Centuria II, Historia XI, Joan-

nem Henrici (Amsterdam, 1654), 169, who justified its existence by arguing that some fishes (e.g., seahorses) resemble terrestrial animals, so why not accept that there are marine creatures with a human likeness, as on earth there are monkeys? E. O. Lavilla, "Skepticism and gullibility in Linnaeus's herpetological contributions," *Herpetologia Brasileira*, 1(2) (2012), 67. Linnaeus chose not to include *Siren* in the first edition of the *Systema naturae* (1735), but added it later in his second edition (1740), citing Artedi and Bartholin. Like Artedi, Linnaeus questioned its existence because of inadequate descriptions and the lack of specimens. Broberg 1983, 177–178.

⁴¹ Stettin is Szczecin, now the capital city of West Pomerania in Poland.

⁴² *Bibliothèque Germanique ou Histoire Littéraire de l'Allemagne et des Pays du Nord* (1720–1740), continued as the *Journal Littéraire d'Allemagne, de la Suisse et des Pays du Nord* (1741–1742), and still later, the *Nouvelle Bibliothèque Germanique ou Histoire Littéraire de l'Allemagne, de la Suisse et des Pays du Nord* (1746–1759), published in 50 volumes by Pierre Humbert, Isaac Beaugregard, Jean Schreuder, and Pierre Mortier, Amsterdam. See J. Kämmerer, "Die Nouvelle Bibliothèque Germanique und die Warschauer Bibliotheka Zaluskich," in *Die Welt der Slaven*, 21 (1976), 112–118; J. Kämmerer, "Zur Rezeption von Russica und Polonica in einer Gelehrten-Zeithschrift des 18. und 19. Jahrhundert: Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel-und Osteuropa," in *Studien zur Geschichte der Mittel-und Kulturbeziehungen in Osteuropa*, 3 (1977), 347–366.

⁴³ E. Haag and E. Haag, "Mauclerc (Paul-Emile)," in *La France protestante ou Vies des protestants Français qui se sont fait un nom dans l'histoire*, vol. 7 (Paris, 1858), 334–335.

⁴⁴ Kämmerer 1976, 1977.

⁴⁵ An attempt to find mention of the *Recensio* in correspondence between Klein and Mauclerc came to nothing: neither the State Archives of Gdańsk nor the Library of the Polish Academy of Sciences, also in Gdańsk, contain any exchange between these two men. Cathe-

rine Kubicka, State Archives, Gdańsk, personal communication, 1 October 2013; Maria Otto, Library of the Polish Academy of Sciences, Gdańsk, personal communication, 25 February 2014.

⁴⁶ Klein 1739.

⁴⁷ “Ceux qui s'intéressent à l'Histoire Naturelle, verront avec plaisir les soins que se donne Mr. Charles Linnaeus pour l'enrichir...” (“Those who are interested in Natural History will be happy to see the great care Mr. Charles Linnaeus takes to enrich it...”).

⁴⁸ See Linnaeus to Christian Gottlieb Ludwig, 10 May 1737: “When *Hortus Cliffortianus* is finished, Linnaeus will publish Petrus Artedi's *Ichthyologia*. Artedi mentioned all authors who have written about fishes. He only missed the author of *Danubius Mysicus* [Marsigli] and Hebenstreit's *De piscibus*. Artedi had been Linnaeus's friend for ten years [actually, only about six and a half years; see note 29, above], when he drowned in Amsterdam two years ago”. The Linnaean Correspondence, L0177.

⁴⁹ “Nous dirons cependant en passant, que l'Auteur croit mal à propos les Poissons appelés par les Allemands, Smerle ou Smerling & Grundling ou Gründling, sont un seul et même Poisson. Ils sont d'espèces entièrement différents; le premier l'emportant beaucoup sur l'autre en délicatesse. Une seconde remarque sur le Poisson appelé Cyprinus quincuncialis (en François, selon l'Auteur, Gonion (a) & Vairon) c'est qu'il le confond encore avec le Gründel ou Gründling des Allemands” (“We will add, however, that the author is wrong with regard to the fish called by the Germans *Smerle* or *Smerling* and *Grundling* or *Grundling*, when he says they are all the same fish. They each belong to a completely different species; the first one being by far the best in terms of refinement. A second comment on the Fish called *Cyprinus quincuncialis* (in French, according to the author, *Gonion* (a) and *Vairon*), is that he confounds it again with the *Grundel* or *Grundling* of the Germans”).

⁵⁰ “Tout ces remarques ne dérogent en rien au mérite de cet excellent Ouvrage, que les Connoisseurs apprécieront certainement comme Mr.

Linnaeus, qui le qualifié d'Ouvrage sans pareil, Opus sine pari” (“All these comments do not diminish in any way the merit of this excellent work, which the experts will certainly appreciate, like Mr. Linnaeus who qualifies it as an unparalleled work, *Opus sine pari*”).

⁵¹ The French translation of Klein's review was reprinted more or less verbatim in the *Nouveau dictionnaire historique et critique*: “The subject matter of the *Ichthyologia*, being completely foreign to the present author, he is proud to be permitted to copy the skillful authors of the *Bibliothèque Germanique* in order to make Mr. Artedi's work known”. J. T. Klein, “Arte-dus (Pierre),” *Nouveau dictionnaire historique et critique, pour servir de supplément ou de continuation au dictionnaire historique et critique, de Mr. Pierre Bayle* (Amsterdam, 1750), 1, 502.

⁵² Klein's negativity seems to have been largely reserved for Linnaeus. Gill (1872, 29) wrote that Klein had “an unbounded trust in the reliability and knowledge of others—except Linné.”

⁵³ Broberg 1983, 171.

⁵⁴ Broberg 1983, 175.

⁵⁵ Lindroth 1983, 55.

⁵⁶ Cuvier 1828, 112–115; 1995, 101.

⁵⁷ See J. P. Kohl, “*Ichthyologia*, the posthumous work of Peter Artedi,” in *Hamburgische Berichte von den neuesten Gelehrten Sachen* (auf das Jahr 1738, den 25 Februar), 16 (1738), 131–132.

⁵⁸ The author is Johann Peter Kohl (1698–1778), a theologian, polymath, and journalist in Hamburg who from 1732 to 1759 contributed numerous articles to the *Hamburgische Berichte von den neuesten Gelehrten Sachen* (see note 53, above), reporting especially the news from Holland.

⁵⁹ Kohl 1738, 131.

⁶⁰ George Clifford (1685–1760), a wealthy Dutch merchant-banker of English descent and Linnaeus's most important patron during his time in Holland (1735–1738), whose efforts made Artedi's manuscripts available to Linnaeus; the plants of Clifford's magnificent garden at Hartekamp were described by Linnaeus in his *Hortus Cliffortianus* (1737).

⁶¹ Gaspard Bauhin (1560–1624), a Swiss botanist who in 1623 published *Pinax theatri botanici* (Ludovici Regis, Basel), a landmark of botanical history, which provided descriptions of some 6,000 species and classified them in a manner that draws comparisons to the later binomial nomenclature of Linnaeus.

⁶² Jonas Ljungberg (d. 1761), Swedish Clergyman at Umeå, husband of Artedi's younger sister Elisabeth; and Peter Bjur (? – ?), Swedish merchant and magistrate in Umeå, husband of Artedi's older sister Anna Maria. See O. Walde, "Nya bidrag till Artedis biografi," in *Svenska Linnésällskapets Årsskrift*, Uppsala, 34 (1951), 45. Linnaeus's dedicatory letter to Ljungberg and Bjur (in *Ichthyologia*, 1738, the unpaginated preface to Part III), reads as follows: "Carolus Linnaeus to the most reverend Mr. Jonas Ljungberg, *Verbi divini minister* ["Servant of God's Word," the conventional Latin title of a clergyman ordained within the Church of Sweden] and public preacher in the town of Umeå, and to the esteemed Mr. Petrus Bjur, prominent merchant in the town of Umeå, relations of our Author: Most cordial greetings.

Here, as I promised, I offer you the most learned work of your blessed brother and my late friend. It is your due thanks to the bonds of affinity. It is your due, as one who spared no expense in order that the work He started should be brought to this great completion: owing to its manifold learning it appeared to require (the labor of) many hands. It is your due, finally, as one who granted to me, upon

my request, the right to take possession of His manuscripts and to make them public.

When I saw my Friend's inanimate body, and considered in my mind His labors, worthy of eternal praise, and considered this industrious man's excellent discoveries that were now about to perish along with His ice-cold body, verily there appeared before me an unaccustomed vision of melancholy pain. Hence, I requested your permission to let me hold fast my good faith and save whatever I might snatch from destruction. You gave me this permission, you who, alongside of me, alone did show concern for the memory of the Deceased.

After I had finally, and not without extreme trouble, recovered His manuscripts, I gave them my most careful attention; and remaining in Holland [Linnaeus writes *in Belgio* (in Belgium), the name traditionally given to The Netherlands by Swedish eighteenth-century scholars] for half a year and more, I pursued with all my strength this single end: to promote my Friend's work.

Without cherishing any hope of financial gain or glory but knowing full well that, while striving to win glory for another I will earn no-one's gratitude, I shall surely rejoice, all the same, because, by reaching my goal, I have managed to save the memory of my Friend from oblivion: His memory will now compete with that of the most exalted men. I shall surely rejoice if I have discharged that faith which I owed you and my Friend.

I wrote this on the 20th day of March, 1738."

Appendix
JACOB THEODOR KLEIN
Petri Artedi operum brevis recensio¹

(1) [f. 194r] Historiae naturali qui bene cupit, ipsi de Caroli Linnaei moliminibus gratulatur. Strenuus antesignanus quid in botanicis praestiterit, rei herbariae amicorum, quibus e meliori luto finxit praecordia Titan, nemo non videt. Nuperrime debellavit *Critica botanica* difficultates, quas barbaries, incuria et dictatoria (quam accusat) botanicorum potestas inordinatis, erroneis et incultis legibus in scientiam aequae jucundam ac utilem introduxerunt, unde palmam reportaturus² regiam aperuisse viam in Theoria Bothanices in posterum calcandam.

(2) Non minorem sibi comparavit gloriam, quod intricatissimum Zoologiae caput cum capite Medusae comparandum evolverit, dum nobis vindicavit, recognovit, cooptavit et edidit Petri Artedi, conterranei, *Ichthyologiam, sive opera omnia posthuma de piscibus in hoc genere perfectiora quam antea nulla*.

(3) Surrexerunt in plagis Septentrionalibus per multa secula immortales gloria et fortitudine antesignani heroum, qui quandoque generi humano fatales et flagella populorum fuere. Feliciter jam gloriatur respublica litteraria sibi de pare ex Gothica stirpe, Linnaeo et Artedo, lugeat licet ultimi praematura flebilisque fata. Ille posthumis operibus hujus vitam ejus praemisit, ad quam equidem lectorem remittimus, nonnulla tamen hic praetermittere noluimus.

(4) In provincia Septentrionalis Sueciae Angermannia anno 1705 Februarii 22, Juliano calculo, natus, a teneris instructus humanioribus litteris horas subsecivas in investigatione piscium et collectione florum consumpsit. Anno 1724 Upsaliam petiit, ubi avidum imbuit animum philologiae et theologiae primum cognitione; captus deinde historiae naturalis dulcedine et chemica frequentatus, tandem facultatem adiit medicam, stipendio regio excitatus et indefesso labore omnibus probatus, ut simul haud pauci stipendiis Artedum bearint Upsalienses cives.

(1) Everyone who loves Natural History does congratulate her on Carolus Linnaeus's labours. None among the friends of things herbal, namely those to whom Titan has given a heart of better clay, will fail to see what this energetic champion has performed within Botany. Very recently, his *Critica botanica* [1737] vanquished all the problems that barbarism, negligence, and the dictatorial power (which he blames) that Botanists have introduced, by faulty and uncouth laws, into this pleasant and useful Science, and thanks to this he will reap the fame of having opened up a King's Road into the Theory of Botany, to be trod in future.

(2) No smaller glory did he prepare for himself, because he untangled Zoology's tousled head, comparable to the head of Medusa, when he recovered, examined, adapted, and edited his compatriot Peter Artedi's *Ichthyologia, sive opera omnia posthuma de piscibus in hoc genere perfectiora quam antea nulla* [that is, all his posthumous works on fishes, more perfect within this genre than any before him].

(3) In the northern countries, through many centuries, there arose Champions in heroic shape, immortal in glory and fortitude, and they were at times deadly to the human race and scourges of the peoples. Now the Republic of Letters happily prides itself on Linnaeus and Artedi, a pair of men of Gothic stock; although it grieves the latter's premature and mournful death. Linnaeus has now offered us Artedi's *Vita* in his posthumous works of Artedi, and to this *Vita* we, on our part, remit our readers; however, we do not want to leave out too many things here.

(4) Born in Ångermanland, a northern province of Sweden, on February the 22nd, Julian Calendar, of the year 1705, and from tender years instructed in the *litterae humaniores*, he spent his free hours in investigating fishes and collecting flowers. In the year 1724, he went to Uppsala, where he first filled his thirsty mind with the knowledge of Philology and Theology; he was then taken captive by the sweetness of Natural History, and having spent time in Chemistry, at last he entered the Faculty of Medicine, encouraged by a Royal Grant and lauded by all for his untiring labour, so that a large number of citizens of Uppsala enriched him with their stipends.

(5) Anno 1734 in media aestate Holmiam petiit eodemque anno sub initio septem[bris] Londinium, anno 1735 vere revidit amicum Linnaeum Leydae, a quo apud Albertum Sebam Amstelaedamensem introductus pro tertio *The-sauro rerum naturalium* absolvit ibidem *Descriptiones* et *Synonyma* et *Genera et Species piscium*.

(6) Die 27 Sept[embris] 1735 vocatur, ut cum Seba cenam sumeret; confabulatus in seram noctem, tandem domum per minus ipsi cognitae tenebricosas plateas Amstelaedamenses tendens, infelici passu fossam [f. 194v] intrat, submergitur, perit; sicque defloruit praecoci fato ingenium hoc seculare et ichthyologorum facile princeps in aquis; cujus tandem derelicta manuscripta, ope illustris Georgii Clifford, quam recusavit Seba, vindicavit absolutissimus amicus Linnaeus.

(7) *Curriculum vitae* Auctoris immediate excipit *Ichthyologia* in V partes divisa. Singulis partibus titulum completum et argumentum tractatus praemisit Linnaeus.

(8) Pars I continet *Bibliothecam ichthyologicam* seu *Historiam litterariam ichthyologiae*, in qua recensio fit auctorum, qui de piscibus scripsere, librorum titulis, loco et editionis tempore, additis iudiciis, quid quilibet auctor praestiterit, quali methodo et successu scripserit, dispositam secundum secula paginis 66³ cum Indice. Et quoniam non constat Assyrios, Babylonios, Medos, Chaldaeos, Aegyptios, Phoenices primis post diluvium seculis aliquid de historia naturali litteris consignasse, Linus poeta Graecus seculo post diluvium XI, post natum vero Christum P. Ovidius Naso *Bibliothecam* ordiuntur, quos reliqui subsequuntur; non nisi paucissimis, uti monet Linnaeus, nominedignis ichthyologicis omissis, quem defectum morte impeditus implere haud potuit Auctor.

(9) Pars II exhibet *Philosophiam Ichthyologicam*, in qua quicquid fundamenta⁴ artis absolvit, characterum scilicet genericorum, differentiarum specificarum varietatum et nominum Theoria rationibus demonstratur et exemplis comprobatur, paginis 92.

(10) Datis definitionibus piscis et ichthyologiae, primum partes piscium explicat. Singularia quaedam recensenda curiosis. P. 3: Membranas, quae interdum speciem pinnae habent, nullis tamen ossiculis vel cartilaginibus

(5) In the middle of the summer of 1734 he went to Stockholm, and in the beginning of the month of September of the same year he proceeded to London;²⁶ in the spring of 1735 he met his friend Linnaeus again at Leiden. Introduced by him to Albertus Seba of Amsterdam he concluded the *Descriptiones*, *Synonyma*, and *Genera et Species piscium* for volume 3 of *Thesaurus rerum naturalium*.²⁷

(6) On the 27th day of September, 1735, he was invited to partake supper with Seba; after conversing into late night, at last he directed his way home along shadowy and to him unfamiliar Amsterdam streets; with an unfortunate step he trod into a canal, sank, died; and so, in the waters withered, by a premature fate, this Genius of our century and the veritable Prince among Ichthyologists. His manuscripts, now abandoned, were recovered by his most faithful friend, Linnaeus, thanks to the help of the illustrious George Clifford, a help that Seba refused.²⁸

(7) The Author's *Curriculum Vitae* forms the very beginning of the *Ichthyologia*, which is divided into five Parts. For each separate Part, Linnaeus provides a complete Title and a Summary of the Treatise.

(8) Part I contains the *Bibliotheca ichthyologica*, that is the *Literary History of Ichthyology*, wherein is given an account of those authors who wrote about fishes, with information on titles of these books, the time and place of publication, with an added judgement on what each author had performed, by what method and with what success he had written, ordered by their centuries on 66 pages with an Index. And as there is no proof that the Assyrians, the Babylonians, the Medes, the Chaldees, the Egyptians, or the Phoenicians of the first centuries after the Flood recorded in their literature anything about Natural History, Linus, a Greek poet of the 11th century after the Flood, and Publius Ovidius Naso, after the birth of Christ, start off the *Bibliotheca*, and the others follow them, only a very few Ichthyologists worthy of that name having been left out; an omission—as Linnaeus reminds us—that our Author, hindered by death, could not correct.

(9) Part II demonstrates the Science of Ichthyology, in which our Author relates every fundament of the Art: thus, the Theory concerning the Characteristics of the Genera and the specific Differences between the Varieties and Names is demonstrated by discussion and proven by examples, in 92 pages.

(10) Having formulated definitions of Fishes and Ichthyology, our Author first treats the Organs of Fishes. Some remarkable examples may be reviewed for diligent readers. On *Page 3*: Our Author asserts that such membranes as

radiatis fulciuntur, nullum usum in natando praestare, hinc pinnas appellari non posse autumat Auctor. P. 4: Pinnae inclusive cum cauda dari decem et plures. P. 5: In unica tantum Serpentis marini et Acus lumbriciformis specie pinnam deesse caudis. P. 7: Caput Siluri latius esse quam medium corporis, quod alii de mare quidem non de femina observarunt.

(11) P. 13: Solos pisces Cetaceos collum habere, quod nemo facile iudicabit, nisi forte skeleton piscis Cetacei praeparaverit; formidabilem potius Balaenis piscem Narwhal acephalum quilibet dixerit neutiquam somnians collum habere.⁵ P. 19: Pisces Cetaceos omnes auditorios meatus externe habere, quales hucusque nemo observare potuit. P. 20: Non omnes pisces foramina seu aperturas ad branchias⁶ habere, mirum sane.

(12) [f. 195r] Sequitur divisio piscium in classes vel potius familias et ordines (nam vocabulum classis auctori [p. 49] non arridet, per plura alia). Neque auctori placet consecutio classium seu ordinum piscium a numero pinnarum, quin potius a figura capitis et situ caudae petenda. Ab illo necesse foret oriri innumeras familias, ab hac non nisi tres ordines, nimirum α) cauda horizontali, solis Cetaceis propria, β) cauda perpendiculari, cartilagineis et reliquis omnibus communi, γ) qui nec horizontalem nec perpendicularem habent caudam sed teretem, apinnem [p. 48].

(13) Hoc loco insimul classes generales Zoologiae sex adinvenit clarissimus auctor, quarum prima contineat Animalia Quadrupedia Pilosa; his itaque Armadhillum et alia pilis carentia adnumerare supersedebit; secunda Aves, tertia Amphibia, hoc est (secundum Auctorem) Angues, Lacertas, Ranas et Testudines, quarta Pisces, quinta Insecta omnia et denique sexta Zoophyta [p. 49].

(14) Forsan autem praestantissimus Auctor, si Deus ipsi vitam dedisset longiorem, inprimis circa classem Amphibiorum mentem mutasset. Non enim omnes angues,⁷ paucissimas vero lacertas, eas nimirum, quae⁸ caudam perpendiculariter latam vel compressam habent, uti sunt Crocodilus Nili, Caimanni et Salamandrae aquaticae, solummodo amphibia esse observasset, reliqua aquam nullatenus frequentantia. Et quid de generibus⁹ terrestribus,

may sometime have the outward appearance of fins but are not supported by small bones or cartilages offer no use for swimming, hence they cannot be called "fins." On *page 4*: fins, counted along with the tail, are ten or more in number. On *page 5*: the tail is completely without a fin only in one single species of the *Serpens marinus* and of the *Acus lumbriciformis*. On *page 7*: the head of *Silurus* is wider than the mid-section of the body, a fact which others have noted for the male but not for the female.

(11) On *page 13*: Fishes of the *Cetacei* are the only ones to have a neck, a fact no one will easily state unless he has by chance prepared a skeleton of a Cetacean; anyone would state that the *Narwhal* fish, mainly feared by the species of *Balaena*, lacks a head, by no means dreaming that it has a neck.²⁹ On *page 19*: all of the *Cetacei* fishes have external auditory passages, of a kind that nobody has been able to observe until now. On *page 20*: not all fishes have holes or apertures by the gills; truly remarkable.

(12) Now follows the Division of Fishes into Classes or rather Families and Orders (for the word "class" does not please the Author [p. 49], nor do many other words). Neither is the Author pleased by the arranging of classes or orders of fishes according to the number of fins, as it should rather be sought in the shape of the head or the placing of the tail. With the former criterion, there would by necessity arise Families without number [but] from the latter only three Orders, namely α) those with a horizontal tail, proper only to the *Cetacei*; β) those with a perpendicular tail, common to the *Cartilaginei* and all others; γ) those which have neither a horizontal nor a perpendicular tail but a rounded, finless one [p. 48].

(13) At this place, our brilliant Author at the same time devises six General Classes in Zoology, of which the first, according to him, contains Furry Quadrupeds; he will therefore omit counting among these the Armadillo and others that lack fur; the second contains Birds, the third, Amphibians, that is (according to our Author) Snakes, Lizards, Frogs, and Terrapins; the fourth, Fishes; the fifth, all Insects, and finally the sixth, Zoophytes [p. 49].

(14) It may be that our illustrious Author, if God had granted him a longer life, would have changed his mind, first and foremost concerning the Class of Amphibians; for he would not have commented that all snakes, but very few of the lizards—namely those that have a tail that is wide vertically, that is compressed, such as the Nile Crocodile, the Cayman, and the aquatic Salamander—are the only amphibians, and that the rest do not at all inhabit water. So, what should be said about the terrestrial genera, what about the

quid de conchiliis hortensibus et campestribus,¹⁰ dicendum? Forsan ad insecta referenda? Quid de Gliribus et Muribus¹¹ amphibiiis ex tricliniis et agris¹² nostris [atque]¹³ ac ex aquis escam sibi postulantibus? Quid de Phoca? Num haec pluraque animalia ad quadrupeda pilosa, num ad amphibia referenda? Immo neque omnes ranae, exempli gratia Rana viridis arbores frequentans et [xx]¹⁴ nonnulli Bufones, neque omnes Testudines amphibia sunt.

(15) Accedit dubium quod insuper auctori moveri potuisset, scilicet quod si pro Amphibiis, id est animalibus quadrupedibus, quae in terra et in aquis vitam ad certum temporis vel horarum spatium agunt, Classis vel Ordo vel Familia in zoologicis obtinere debeat, eodem, si non meliore jure postulant Classem vel ordinem animalia quadrupeda quae et in terra et sub terra vitam agere valent, quorum nonnulla rarissime e terra exeunt; uti sunt Cuniculorum et imprimis Talparum familia Muriumque campestrium.¹⁵

(16) Jam ad genera piscium naturalia et characteres generum genuinos progreditur [p. 50] et post definitionem generis, ichthyologiae characteres piscium genuinos orditur [p. 51], interim generalem piscium distinctionem indicit [p. 53], nimirum in Cetaceos, Cartilagineos et Spinosos, qua distinctione methodum antiquam ichthyologorum sequitur.

(17) Cetaceorum, qui auctori pisces Plagiuri audiunt, characteres genericos in numero pinnarum et dentium ponit [p. 54]; forsan etiam in edentulis, uti sunt Balaena vera et Balaena edentula Dalei; Cartilagineorum in figura corporis et numero foraminum branchialium;¹⁶ Spinosorum characteres genericos veros invenire rem altioris indaginis esse dicit ibidem; excludit autem figuram partium externarum [p. 55 sqq.], similiter numerum [f. 195v] dentium, pinnarum, ossiculorum radiatorum in pinnis [p. 58 sqq.].

(18) Ossicula vero utrinque in membrana capitis branchiostega primum et praecipuum characterem in distinguendis generibus piscium esse observat, addita cautela [p. 60]. Methodus sane haud facilis, et miramur, quod clarissimus auctor pisces, quibus branchiae pone caput vel ad latera thoracis vel in pectore sunt, non nisi proprie sic dicta foramina habentes, cum reliquis branchias in capite ad latera operculis tectas habentibus, commiscuerit.

(19) Concludit tamen [p. 63] primo, quod praecipuus character a numero partium desumendus; secundo, quod nulla nota seu character genericus adeo

shellfishes of gardens and fields? Should they perhaps be attributed to the insects? What about the dormouse and amphibious rats that find their food from our dining rooms and fields and from water? What about seals? Should they and many more animals be referred to the furry quadrupeds or to the amphibians? In truth, neither all the frogs, for example the frog that frequents green trees, nor many of the toads, nor all the terrapins are amphibians.

(15) Add to this the following question which might also be raised against our Author: if there ought to be a Class, an Order, or a Family for those four-legged animals that live on earth and in water for a certain period of time or a few hours, those four-legged animals that are capable of living on earth or under earth, many of which very rarely come out of the earth, should by the same right—or even better—claim a Class or an Order for themselves. Such animals are the family of rabbits and first of all that of moles and field mice.³⁰

(16) We now proceed to the Natural Genera of Fishes and the genuine Generic Characters [p. 50], and, after the definition of Genus, our Author describes the genuine characters of Fishes in Ichthyology [p. 51], and on the way indicates the general division of Fishes [p. 53], namely into *Cetacei*, *Cartilaginei*, and *Spinosi*, by which distinction he follows the ancient method of Ichthyologists.

(17) The generic characters of *Cetacei*, which according to our Author are called *Plagiuri*, he posits in the number of fins and teeth [p. 54], possibly also in the case of those lacking teeth, which are the *Balaena vera* and *Balaena edentula* according to Dale;³¹ the generic characters of *Cartilaginei* are posited in the shape of the body and the number of branchial apertures; in the same place, he states that it is a matter of higher research to find the true generic characters of the *Spinosi*; he excludes, however, the shape of external body parts [p. 55 sqq.], and in the same manner the number of teeth, fins, and minor radiating bones of the fins [p. 58 sqq.].

(18) He notes, however, that the first and foremost character for distinguishing Genera of Fishes are the small bones on both sides [embedded] in the branchiostegal membrane, but adds a caution [p. 60]. This method is truly far from simple, and we are surprised that our famous Author mixes up those fishes in which the gills are situated behind the head—either to the sides of the thorax or on the breast and having only apertures, properly so called—with other fishes that have lid-covered gills on the sides of the head.

(19) He concludes first, however [p. 63], that the principal characteristic ought to be taken from the number of organs; second, that no mark or ge-

generalis sit, ut ad omnia piscium genera distinguenda solus sufficiat sed plures notae minus generales simul adsint necesse sit, antequam vera et genuina genera naturalia in ichthyologia constitui possint.

(20) P. 64 incipit reformationem Nominum Genericorum per certos canones pro medela barbariei; quod idem fundamentum Linnaeus in *Critica botanica* nuper posuit. P. 74 Generum species examinat auctor, ibidemque [p. 76] vertebrae dorsi numerare suadet (quod optime in piscibus coctis fieri potest), ut certus esse possit, qua ratione species unius generis sibi similes vere a se invicem diferunt, nec oblitus est de variationibus sic dictis specierum disserere.

(21) P. 78 sqq. tandem reformat nomina specifica [p. 80 sqq.] et characteres specierum seu differentias specificas genuinas, [p. 88 sqq.] subjungit, nominaque specifica sumi debere a parte quadam externa unius speciei, differente secundum excessum, defectum, numerum, proportionem, figuram vel colorem constantem discrepante.

(22) Pars III (paginis 84) complectitur genera LII, et 242 species sub V ordinibus et classibus. Ordo I, Malacopterygii [p. 1] cauda perpendiculari, pinnarum radiis osseis, branchiis ossiculatis, pinnis inermibus. Omnia genera speciesque recensere nimis amplum foret, nonnulla tamen quae in excellenti opere dubia movere possent, obiter notandae. In Genere 1 [p. 1] quod Syngnathus audit, Hyppocampus et Acus lumbriciformis recte pinna caudaque carent, cum tamen tamquam Malacopterygii (vide Clavem ordinum ibidem) caudam perpendicularem, id est pinnam perpendicularem, habere debuissent; et quod ad Hyppocampum in specie attinet, Auctor ipsi assignat opercula branchiarum¹⁷ ex unica tenui lamella ossea utrinque constantia, quod rursus nemo observavit, quin potius Willughby, pag. 158 haec: *Branchiae nullae sunt, neque tectae neque detectae, sed supra pinnulas duo sunt foramina sursum spectantia.*

(23) Ordo II Acanthopterygii [p. 26] pinnis pungentibus. In genere XXIV Xiphias dorsi uncam longam in medio humilli- [fol. 196r] -mam pinnam habere asserit [p. 30] hujus uncam hanc speciem. Exhibet praeter reliqua haec descriptio haud quadrata quatuor, quae minimum innotuerunt Gladiorum species plane diversas. Ordo III, Branchiostegi [p. 53], quibus tamen mem-

neric character is so general that it alone suffices to distinguish all Genera of Fishes but that it is necessary that many marks, of a less general character, are present at the same time, before true and genuine Genera can be established within Ichthyology.

(20) On Page 64, he begins the Reformation of the Nomenclature of Genera by means of precise canons for the elimination of Barbarism; the same principle that Linnaeus recently laid down in his *Critica botanica* [1737].³² On page 74, our Author examines the species of the genera, and in the same section, on page 76, he urges us to count the Vertebrae of the spine, which—in order to make certain—is best done in fishes that have been cooked, nor does he forget to discuss the so-called varieties of the species.

(21) On page 78 sqq. he finally reforms the names of the Species [p. 80 sqq.] and adds the characteristics of the Species, that is, the genuine differences of the Species [p. 88 sqq.], stating that the names of the Species should be fetched from an external organ of each Species, differing according to a variation in the form of excess or defect, numbers, proportions, shape or constant colouring.

(22) Part III (in 84 pages) comprises 52 Genera and 242 Species, arranged under five Orders and Classes. Order No. 1, *Malacopterygii* [p. 1], with perpendicular tail, fin rays made of bone, gills with ossicles, and unarmed fins. It would be too much to review all the genera and species, but some, which might arouse doubt in this excellent work, should be noted by the way. In Genus 1 [p. 1], which is named *Syngnathus*, the *Hippocampus* and the *Acus lumbriciformis* rightly lack fins and tail, although they, being *Malacopterygii* (see the *Key to the Orders*, *ibid.* [in Part III, opposite p. 1]), ought to have a perpendicular tail, that is, a perpendicular [tail] fin. And concerning the *Hippocampus* in particular, our Author assigns [to] it branchial covers consisting of one single, thin, bony plate on each side, something that, on the other hand, nobody has observed; instead, Willughby³³ on page 158 states the following: “There are no gills, neither covered nor uncovered, but above the little fins there are two upward-looking openings.”

(23) Order No. 2, *Acanthopterygii* [p. 26], with spiny fins. In Genus XXIV, *Xiphias*, the Author asserts that this is the only species of this genus that has one single, long, and in the middle, very low, dorsal fin [p. 30]. Beside everything else, this description is hardly fitting and exhibits four details which do not indicate the quite separate species of *Gladius*.³⁴ Order No. 3, *Branchiostegi* [p. 53], for which he states that they have no branchiostegal membrane

branam branchiostegam nullam esse dicit, suntque pro ore pisces unico foramine pulmonum seu branchiarum utrinque pone caput ad pennas laterales.

(24) Hos excipiunt Chondropterygii Ordinis IV [p. 64], id est pinnarum radiis cartilagineis, quorum primum genus (in ordine XLII) Petromyzon, foramina pulmonum seu branchiarum utrinque septem longitudinaliter sita habens (Genus Lampetrum).¹⁸ Ilico [p. 65] apparet in ordine generis XLIII Acipenser dictus Sturio, qui cum tota familia sua non foraminibus sed branchiarum operculis osseis utrinque in capite gaudet.

(25) Hunc sequitur Squalus [p. 66], sub quo nomine veniunt Pristis, Galei, Zygaena, Squatinae, Catuli, Lamiae; et denique genus XLV Rajae, quorum illi foramina quinque branchiarum¹⁹ sub cute latentium in lateribus utrinque, hi totidem in pectore habent. Miramur ergo, quod Sturio, qui membranas (potius opercula) osseas branchiostegas in capite habet, in familiam Ordinis IV sit adoptatus; et ecce confusio quam parit distinctio piscium in Cetaceos, Cartilagineos et Spinosos, quod pluribus doceri posset, si hujus esset loci.

(26) Tandem Ordo V Plagiuri, id est cauda horizontali [p. 74]. Horum genus²⁰ in ordine: XLVI Physeter, XLVII Delphinus, XLVIII Balaena, cum tamen et Physeter veterum (cujus nominis, ut sub iudice adhuc est) utique sit Balaena. Laminas corneas Balaenis in maxilla superiore dentium loco esse statuit Auctor, ast harum laminarum et historia et natura multum abludunt a sententia clarissimi Auctoris.

(27) Genus XLIX Monodon, id est Narwhal: ejus figuram capitis cum capite Cyprini (nescitur cujus) comparat, quod non ausim dicere, quin potius Acephalus appellari possit. Genus L Cathedon: sub hoc genere non nisi Balaena Minor et Major Sibbaldi apparent. De protenso²¹ meatu auditorio externo piscium Cetaceorum supra. Genus LI Trichechus scilicet Manati duobus pedibus praeditus, vide Clus. *Exot.*, p. 132 sqq. et p. 326; Rondelet Cap. XVIII, Lib. XV [XVI].²² Genus LII Siren vel Syrene.

(28) In Appendice [p. 82] nonnullos recenset praetermissos pisces subjungitque Definitiones Ordinum et Indicem.

(29) Sequitur Pars IV (paginis 118): *Synonymia nominum piscium fere om-*

and that these fishes, instead of a mouth, have an opening for the lungs, that is the gills, on both sides behind the head close to the lateral fins.³⁵

(24) These are followed by the *Chondropterygii* of Order No. IV [p. 64], that is, those with cartilaginous fin rays; the first Genus of which (number 42 in order), *Petromyzon*, having on both sides, seven longitudinal openings for the lungs, that is the gills (Genus *Lampetrum*). At the same place, page 65, there appears *Acipenser*, No. 43 in the order of Genera, called *Sturio*, which in common with its entire family does not have [separate gill] openings but small bony lids over the gills, on both sides of the head.

(25) Upon this follows *Squalus* [p. 66], under which name come [the species of] *Pristis*, *Galeus*, *Zygaena*, *Squatina*, *Catulus*, and *Lamia*; and finally Genus XLV, *Raja*. The former have five gill-openings hiding under the skin on both sides; the latter, the same number [but placed] on the chest. We therefore marvel that *Sturio*, which has bony branchiostegal membranes (or rather lids) in its head, has been adopted into a Family of Order IV. Note here the confusion that is created by the division of fishes into *Cetacei*, *Cartilaginei*, and *Spinosi*! This could be demonstrated with more examples, if here were the place for it.

(26) Finally Order V, *Plagiuri*, that is, those with a horizontal tail [p. 74]. Their Genera in order: XLVI *Physeter*, XLVII *Delphinus*, and XLVII *Balaena*, although *Physeter*, too, according to the older authorities (so named, although the name is still *sub judice*) undoubtedly should be *Balaena*. Our Author states that *Balaena* has horny leaves [plates] in place of teeth in the upper maxilla, although both the science and the nature of these leaves differ from the statement of our famous Author.

(27) Genus XLIX *Monodon*, that is the *Narwhal* [p. 78]: our Author compares the shape of its head with the head of *Cyprinus* (it is not known which [species]), which I would not dare to state, as it might rather be called headless. Genus L *Cathodon*: under this Genus appear only *Balaena Minor* and *Major* according to Sibbald.³⁶ Concerning the extended external auditory path of the fishes of Genus *Cetacei*, see above. Genus LI *Trichechus*, that is, *Manatus* [the Manatee; p. 79], equipped³⁷ with two feet: see Clus.³⁸ *Exot.* p. 132 sqq., and p. 326; Rondelet,³⁹ chapter XVIII, book XV [XVI]. Genus LII *Siren* or *Syrene*.

(28) In the Appendix [p. 82] our Author describes some omitted fishes; he adds Definitions of the Orders, and an Index.

(29) Then follows Part IV (in 118 pages): *Synonymia nominum piscium fere*

nium, in qua recensio fit nominum piscium omnium facile auctorum qui unquam de piscibus scripsere, una cum nominibus variarum nationum—opus sine pari cum indicibus. Propter angustiam temporis hanc partem praeterimus.

(30) Partem tandem V (paginis 102), sive *Descriptiones specierum piscium*, quos vivos praesertim dissecuit et examinavit Auctor, paucis perlustraturi. Sane celeberrimus Auctor singularem hac iam²³ parte operam praestitit et industriam inprimis summo studio, quae ad historiam piscium pertinent, conscripsit, exposuit.

(31) Corpus, caput, mandibulas, rictum, oculos, nares, dentes, opercu- [f. 196v] -la branchiarum, branchias ipsas, squamas, longitudinem, crassitiem, anum, caudam, pinnas, colorem locumque natalem eorum, quos ipse observavit egregie explicans, et ita ordine secundum familias in quas jam distribuerat nantium greges procedit.

(32) Optandula foret, ut inprimis de operculis et foraminibus branchiarum distinctius esset locutus, unde et illi qui in hoc studio minus exercitati ipsum satis intelligere potuissent.

(33) Acus lumbriciformis²⁴ (pag. 1 seq.) seu Ophidion lumbriciforme cauda apinni in mari Balthico ubique fere obviis proprie Acus piscis dici nequit, si quis eum accurate observare dignabitur, et audeamus dicere Acum lumbriciformem maris Balthici plane esse apinnem, unde forma corporis simul considerata, Lumbriciformis nomen meritis est, ideoque pinnis destitutus inter pisces non numerandus vel secundum ipsum Auctorem; novimus enim optime illum, cujus mentionem fecit, in dorso pinnatum, cauda apinni. Subterfugit vero clarissimum Auctorem praeter alios Syngnathus maris Balthici, corpore quadrangulo, itidem plane apinnis, ut praetereamus duos Indicos, qui nobis innotuerint, quadrangulos, quorum corpora laminis secta, cauda apinni.

(34) Interim haec et similia excellentis operis pretium nullatenus immittunt; quis enim in tam arduo negotio omnia et singula ita prehenderet, ut cumulus tantus justam aequaret bilancem, vel scrupulum non superans. Desideremus licet doctissimum Auctorem in eo saepius non incubuisse, ut

omnium ("The Synonyms of almost all the Names of Fishes") in which there is given a review of the names of fishes certainly from all authors who ever wrote about fishes, along with their names among various peoples – a work without equal, with Indices. Owing to lack of time, we pass this Part by.

(30) Part V, finally, (in 102 pages) is *Descriptiones specierum piscium* ("Descriptions of the Species of Fishes"), particularly those which our Author has dissected and examined, we shall finally pass over with a few words. Our famous Author certainly has produced an extraordinary piece of work and industry in this part and has with the greatest care written down and described all that which pertains to the Science of Fishes.

(31) He brilliantly describes the body, the head, the jaws, the mouth, the eyes, the nostrils, the teeth, the branchial [gill] apertures, the branchials themselves, the scales, the length, the thickness, the anus, the tail, the fins, the colour, and natural location of those fishes that he had himself observed, and thus he proceeds in order, according to those families into which he has already distributed the swimming flocks.⁴⁰

(32) A minor desideratum might be that he had, first of all, spoken more distinctly about the lids and openings of the gills, thanks to which even those who are less exercised in this study would have been able sufficiently to understand him.

(33) *Acus lumbriciformis* [p. 1 sqq.], that is, *Ophidion lumbriciforme*, with a tail without fins, nearly ubiquitous in the Baltic Sea, cannot properly be called an *Acus*, if somebody should deign to observe it accurately, and we may dare state that *Acus lumbriciformis* of the Baltic Sea is clearly without fins, for which reason—if we at the same time consider its body shape—it merits the name of *Lumbriciformis* and therefore, as it lacks fins, it ought not to be reckoned among Fishes, even according to our Author himself; for we know perfectly well that the fishes that he mentions have dorsal fins but a tail without a fin. It has escaped the attention of our famous Author that *Syngnathus* of the Baltic Sea, with a quadrangular body, is, in the same way lacking in fins, not to mention two Indian fishes that have come to our notice, being quadrangular, having bodies divided by lamina, and a tail without fins.

(34) Meanwhile, these and similar observations in no way diminish the worth of this excellent work; for who shall grasp, in such an arduous labor, everything and each single thing in a such a manner that this huge mass renders the two scales precisely equal, while not even a scruple⁴¹ will rise above the other? We might have wished, however, that our learned Author had not

tam circa definitiones generum, quam circa notas specificas universalis character observari potuisset, exempli gratia, Salmonem primum [p. 106] habere rostrum ultra inferiorem maxillam saepe prominentem.

(35) Econtra Balaenae character adeo generalis est, ut et aliis piscibus Cetaceis competat; omnes enim fistulam in medio capite, plus minus, habent, plerique dorsum caudam versus acuminatum; quod, praeter reliquos ex Balaenarum familia, in pisce Narwhal manifesto patet illi qui ipsum piscem vidit. Immo melius forte loco generis Delphinorum condere potuisset genus Delphacum, eique substituere Delphacem qui Orca, Delphacem qui Delphinus antiquorum, et Delphacem qui Tursio scilicet Phocaena omnium auctorum, ad evitandam aequivocationem specificam sub nomine Delphini.

(36) Quicquid tamen sit, erudite curiosi mirantur ingenium, studia et applicationem beati Artedi, nil magis in votis habentes, quam ut seram superare debuisset aetatem. Illi vero qui in hac parte historiae naturalis vel parum versati, vel non satis necessariis praesidiis, vel plane non instructi, minorem immo nullam a viri Philosophi methodo haud facili utilitatem capient.

(37) Cum tamen Historia naturalis, utilis aequae ac delectabilis, ordine naturali tractanda [sit],²⁵ non solum rem publicam eruditam sed totum genus humanum respiciat. Neque impossibile fore autumamus, ut de rebus naturalibus, Deum fontem ordinis auctorem habentibus, ejusmodi concilietur methodus tractandi et perlustrandi, quae omnibus et singulis sine taediosa difficultate simul utilis esse possit.

Die 1 Septembris 1738

too often devoted himself to such a degree that a general characteristic could be noted just as much concerning the definitions of the Genera as concerning the marks of the Species, for example, when stating that *Salmo* No. 1 [p. 106] has a snout that often projects beyond the lower jaw.

(35) On the other hand, the characteristic of *Balaena* is general to such a degree that it agrees with other fishes of the *Cetacei*, too: all, more or less, have a foramen [blowhole] in the middle of the head and most have a pointed back towards the tail, a fact that, besides the others of the *Balaena* family, is quite evident in the *Narwhal* fish, to anyone who takes a look at the fish itself. Instead of the Genus *Delphinorum*, he might have done better in founding a Genus *Delphacum*, and for the former substituted *Delphax*,⁴² which is *Orca*, *Delphax*, which is *Delphinus* according to the authorities, and *Delphax*, which is *Tursio*, that is, *Phocaena* among all authorities, in order to avoid ambiguity among the species under the name of *Delphinus*.

(36) However that may be, learned inquirers will marvel at the late Artedi's genius, zeal, and diligence, and they will have no other wish than that he had been able to reach old age. Those, however, who are either too little versed in this part of Natural History, or not sufficiently equipped with the necessary resources, or just not instructed enough, will not really collect a smaller profit anywhere than that which can be gained from this very difficult method, stemming from a man who is also a philosopher.

(37) Natural History, being useful as well as enjoyable, should after all be treated in a natural order and not only have a care for the Republic of the Learned but for the entire human race. And we do not consider it impossible that in the matter of treating and illuminating Things Natural, which have God as their Source and their Author of Order, a method of this kind will be constructed, one which will be useful at once to each and everybody without any wearisome difficulties.

September 1st 1738

Notes for the appendix

- ¹ Critical edition of Jacob Theodor Klein's *Petri Artedi operum brevis recensio* (BL, Sloane MS 4020, ff. 194–197). The page numbers inserted within brackets refer the reader to the pagination of the five separate Parts of *Ichthyologia*, as published in 1738: although they were usually bound in one volume, each Part has its own pagination. In the facsimile edition prepared by A. Wheeler (1961), the original page numbers were screened off, and a modern series of numbers inserted in their stead throughout the work. This modern series has no relevance for the reading of the present *Recensio*. Readers wishing to follow the discussion in *Recensio* should therefore refer to *Ichthyologia* as originally published. Paragraph numbers within parentheses in the Latin text and English translation are by the Editor/Translator Hans Aili. Brackets are also used in order to supply words omitted by the Author or to expand abbreviated words. Indications like, for instance, [f. 194r] below, refer to the *folio* (or leaf) numbers of the original paper manuscript, “r” denoting the *recto* (or right) page of the leaf, “v” denoting the *verso* (or left) page. The shift in the text, from recto to verso page and from leaf to leaf, sometimes occurs in the middle of a word, in which case the indication is put at the precise point of division. The orthography of the Latin text has been normalised into a general agreement with that of C.T. Lewis & C. Short, *A Latin Dictionary* (Oxford 1879 or later); the punctuation is modern and intended to separate syntactical units of the text.
- ² “*Reportaturus*”: with special thanks to Professor Maria Plaza, Stockholm University, for interpreting this word correctly.
- ³ “*Pagg. 66*” added by Klein in the left margin.
- ⁴ “*quicquid*”: the manuscript has “*qui quid.*”
- ⁵ This clause is rather mysterious: irony?
- ⁶ “*Bronchias*” in the manuscript.
- ⁷ After “*angues*,” six words are crossed out by Klein.
- ⁸ “*quae*”: the manuscript has “*qui.*”
- ⁹ “*generibus*”: the manuscript has “*generis.*”
- ¹⁰ “*quid de conchiliis hortensibus et campestribus*” added by Klein in the right margin.
- ¹¹ “*Et muribus*” added by Klein in the right margin.
- ¹² “*Et agris*” added by Klein in the right margin.
- ¹³ “*Atque*,” present in the manuscript, destroys the sense and should be deleted.
- ¹⁴ Two letters crossed out by Klein.
- ¹⁵ The words “*Accedit dubium*” up to and including “*muriumque campestrium*” added by Klein at the bottom of the page, with an insertion sign at its proper place in the body of the text.
- ¹⁶ “*Bronchialium*” in the manuscript.
- ¹⁷ “*Bronchiarum*” in the manuscript.
- ¹⁸ This word is nearly illegible in the manuscript.
- ¹⁹ “*Bronchiarum*” in the manuscript.
- ²⁰ “*Genera*” is the word expected.
- ²¹ This word is nearly illegible in the manuscript.
- ²² The words “*duobus pedibus*” up to and including “*Lib. XV [XVI]*” added by Klein at the bottom of the page, with an insertion sign at its proper place in the body of the text.
- ²³ Klein alternates between spellings “*iam*” and “*jam.*”
- ²⁴ Artedi says “*lumbriciformus.*”
- ²⁵ “*Sit*” added here.
- ²⁶ Klein does not refer to London as *Londinium Anglorum* in the way a Swedish author of the same period would have done, thereby distinguishing it from *Londinium Scanorum* (i.e., Lund, Sweden). See Linnaeus’s wording in his *Life of Artedi* (*Vita Petri Artedi descripta a Carolo Linnaeo*, pp. [iii–xiii], in Artedi, 1738).
- ²⁷ A reference to Dutch apothecary Albertus Seba (1665–1736) and the third volume of his

Locupletissimus rerum naturalium thesauri, published posthumously in 1759.

²⁸ An announcement of Seba's death ("News has arrived from our correspondent [Johann Peter Kohl] in Amsterdam that the famous naturalist, Mr. Seba, died of the cholic on 3 May"), published in the *Hamburgische Berichte* of 11 May 1736 (vol. 38, pp. 341–342; see Kohl 1736), tells the story of Artedi's role in describing the fishes for volume 3 of Seba's *Thesaurus* (see note 23, above) and alludes to a strained relationship between the two: "Mr. Seba had in several ways changed the order [of the accounts] written by Mr. Artedi, something which is said to have irritated him [Artedi] very much, as he had intimated very clearly to one of his friends, just before his death."

²⁹ The Latin text is very difficult to grasp here. Is Klein ironical?

³⁰ This entire paragraph was added by Klein at the bottom of the page.

³¹ A reference to English apothecary, physician, and naturalist Samuel Dale (1659–1739) and his *Natural History of the Sea Coast and Country about Harwich* of 1730.

³² Klein did not indicate that this portion of the *Ichthyologia* was authored by Linnaeus, as stated in the body of the text. Linnaeus does

not clearly mark his additions, which makes the attribution of the last pages of Part II difficult and uncertain.

³³ A reference to English naturalist Francis Willughby (1635–1672) and his *De historia piscium libri quatuor* of 1686.

³⁴ The syntax of this sentence is conjectural, the text being very difficult to read.

³⁵ The Latin is rather confused in this sentence.

³⁶ A reference to English physician and naturalist Robert Sibbald (1641–1722) and his *Phalainologia nova*, first published in 1692.

³⁷ "Equipped with—Book XV": these words are added by Klein at the bottom of the page.

³⁸ A reference to Flemish physician and botanist Carolus Clusius (1526–1609) and his *Exoticorum libri decem* of 1605.

³⁹ A reference to French naturalist Guillaume Rondelet (1507–1566) and his *Libri de piscibus marinis*, published in 1554.

⁴⁰ The swimming flocks: *nantium greges*; see Columella, *De re rustica*, book 8, chapter 14, p. 1 (English translation by Ash, 1941).

⁴¹ In the Apothecaries system of weights, a *scruple* is approximately 1.3 grams.

⁴² *Delphax*, Greek δελφᾶξ, meaning "pig."

Summary

Jacob Theodor Klein's critique of Peter Artedi's *Ichthyologia* (1738)

By Theodore W. Pietsch & Hans Aili

An anonymous critique of Peter Artedi's (1705–1735) *Ichthyologia sive opera omnia de piscibus*, the latter edited and published posthumously by Carolus Linnaeus (1707–1778) in 1738, is shown to have been written by the Prussian jurist and naturalist Jacob Theodor Klein (1685–1759), and sent to Hans Sloane (1660–1753) in London for his approval. The critique is transcribed and translated, and its contents assessed in light of Artedi's contribution to Linnaean systematics. While in some ways highly critical of Artedi, Klein must have been well aware that by criticizing Artedi

he was, by association, criticizing Linnaeus as well. Linnaeus's editorial contributions to the *Ichthyologia* as well as his on-going antagonistic relationship with Klein are also discussed.

Authors' addresses:

Professor Theodore W. Pietsch, School of Aquatic and Fishery Sciences, and Curator of Fishes, Burke Museum of Natural History and Culture, University of Washington, Campus Box 355020, Seattle, Washington 98105-5020, U.S.A. E-mail: twp@uw.edu; Professor Emeritus of Latin Hans Aili, Department of Romance and Classical Studies, Stockholm University, SE-10691, Stockholm, Sweden. E-mail: classicus@hansaili.se.

EVA NYSTRÖM & BO S. LINDBERG

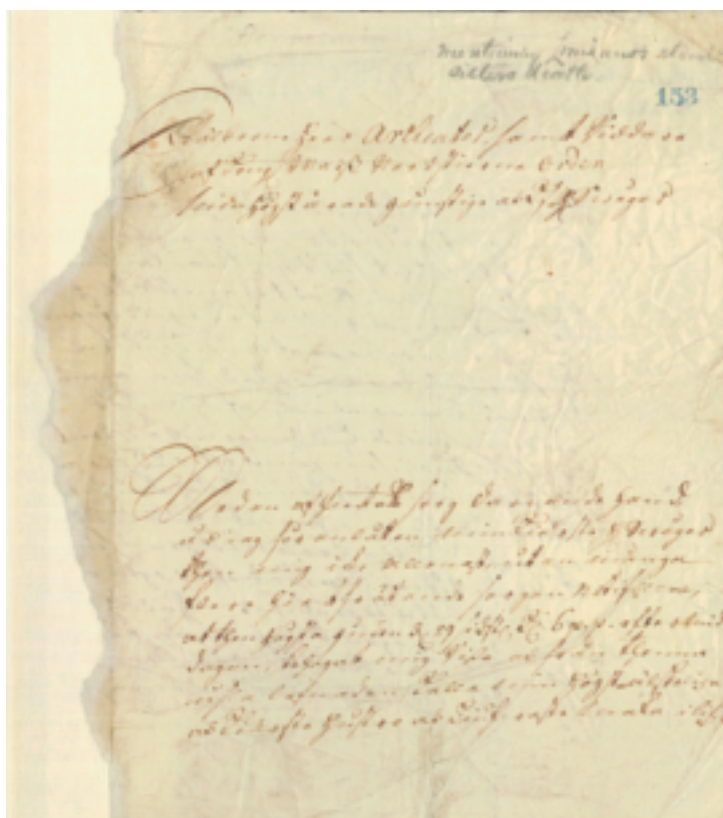
Linnés släktkrets

Nya dokument om födelse och död

Bland de hittills opublicerade breven till Carl von Linné finns ett brevfragment adresserat till Linné i hans egenskap av sväger.¹ Dess senare hälft är bortslitet, vi saknar därför såväl datering som brevskrivarens underskrift. Det faktum att brevet innehåller ett sorgebud framgår av att det enligt tidens sed är försett med svarta kanter. Med stöd av brevets dramatiska och tragiska innehåll är det ändå möjligt att identifiera avsändaren och ge brevfragmentet en ungefärlig datering. Avsändaren är nämligen Carl Ammon Branting (1718–1783), gift med Linnés yngsta syster, Emerentia (1723–1753), och avfattat till svågern i Uppsala med anledning av hustruns bortgång i samband med en förlossning. Brevet väcker ens nyfikenhet av flera olika skäl: Varför detta fragmenterade skick? Varför är brevet okänt, inte minst med tanke på hur få kända brev som finns inom familjen? Hur såg mödradödligheten ut under 1700-talet och vilka konsekvenser kunde detta få för de nyfödda barnen? Innan vi går in på och försöker besvara detta ska vi se lite närmare på Linnés brevkontakter med släkten, framförallt när det gäller syskonkretsen i den småländska hembygden, hur tidens oro inför graviditeter och förlossningar kunde avspeglas i hans brevväxling samt vad vi hittills känt till om Linnés yngsta syster, Brantings hustru.

Linnés korrespondens med den egna släkten

Linnés korrespondens var mycket omfattande i både tid och rum.² Det rör sig om drygt 5 500 brev som bevarats till eftervärlden, det egentliga antalet var förmodligen betydligt större, skrivna under en period av femtio år, från 1728 till 1778, med över 600 korrespondenter inblandade, varav drygt 400 från andra länder än Sverige och Finland. De bevarade breven till och från egna släktingar däremot är alltså, som ofta framhållits, märkligt nog förhållandevis få, såväl inom den egna familj han bildade med hustrun Sara Elisabeth

Brev från Carl Ammon Branting till Carl von Linné, i slutet av maj 1753 (L1575), brevet senare del är bortslitet, se nästa sida. För en tydligare bild se den digitaliserade versionen L1575. Publicerat med tillstånd av The Linnean Society of London.

(Sara Lisa) Moraea (1716–1806), som inom hans egen respektive hustruns släkt.³ Man kan fråga sig varför? Rent geografiskt var det stora avstånd mellan Linnés familj i Uppsala och släktingarna i Dalarna respektive Småland, avståndet till den småländska kretsen var dessutom mer än dubbelt så stort, med få tillfällen till regelbunden muntlig kommunikation. Även om det finns flera exempel på att man gästade varandras hem vid större helger och andra tillfällen, det gällde framförallt Dalasläkten,⁴ och enstaka släktingar från båda familjekretsarna vissa perioder vistades i professorshemmet i Uppsala och senare även på Hammarby,⁵ så måste meddelanden om stort och smått inom respektive familj av nödvändighet ha avhandlats i brevform. Mot den

här bakgrunden, och det faktum att Linné själv var en av landets flitigaste brevskrivare hade man följaktligen kunnat vänta sig mer av privat brevväxling, syskon, svågar, kanske svägerskor emellan, eller åtminstone fler spår av sådan kommunikation i Linnés brevväxling med andra. Det måste helt enkelt, som Tomas Tullberg också framhåller i sin Sara Lisabiografi, ha funnits ett större antal brev inom familjen, eller snarare familjerna.⁶

En tänkbar förklaring till de relativt få bevarade breven inom familje- och släktkretsen kan vara att Linné såg på sin korrespondens som något som tillhörde hans professionella sfär, och att renodlat privata brev inom den närmsta familjekretsen inte tillmättes samma intresse, och därför inte heller bevarades.

Tänkbart är också att brev mellan honom och hustrun och inom den övriga familjen sorterats undan, alternativt förstörts efter Linnés bortgång eller i samband med den senare inträffade försäljningen av hans kvarlämnade vetenskapliga kvarlåtenskap till engelsmannen James Edward Smith (1759–1828), en av grundarna av the Linnean Society of London. Mot detta talar dock att det faktiskt finns enstaka brev bevarade till och från olika släktingar, så någon genomtänkt bevarandestrategi i den ena eller andra riktningen verkar inte ha funnits heller.

Kända brev inom Linnés egen familj och till och från hustruns släkt

Vad gäller bevarade brev till eller från den egna hustrun så saknas det alltså nästan helt. Den ”correspondence” som Sara Lisa Moraea skulle ha skickat under Linnés utlandsresa med Johan Browallius (1707–1755) som förmedlare, och som Linné själv påtalar i ett brev till Albrecht von Haller (1708–1777) har av allt att döma inte bevarats, inte heller underrättelser från Hollands-tiden till henne.⁷ Det har däremot det brev som Linné år 1741, då ännu vid amiralitetet i Stockholm, skrev till hustrun som då var i föräldrahemmet på Sveden i Dalarna, sedan han via sin svåger fått nyheten om sin förstfödde son Carl, samt ett par kortare brev flera decennier senare rörande några praktiska hushållsärenden. Inom kategorin brev till och från hustruns släkt finns två brev till svärmodern, Elisabeth Hansdotter Moraea (1691–1769) bevarade, ett från 1743 och ett från 1758, det senare troligen aldrig avsänt, från svågern Johan Moraeus den yngre (1719–1773) år 1741 samt ett par brev från tidigt 1770-tal till hustruns systerson Johan Olof Kalmeter (1747–1776) angående dennes leverans av vinbuteljer till Linné i Uppsala!

Brevväxling till och från den egna syskonkretsen

Linné själv var äldst av fem syskon, förutom honom föddes i äktenskapet mellan Christina Broderonia (1688–1733) och Nils Ingemarsson Linnaeus (1674–1748), från och med 1709 kyrkoherde i Stenbrohult, tre döttrar och en

son, Anna Maria (1710–1785), Sophia Juliana (1714–1771), Samuel (1718–1797), och den yngsta, Emerentia.⁸ Samtliga yngre syskon kom att leva och verka samt bilda familjer i den småländska hembygden. Samuel hade dock studerat i både Lund och Uppsala innan han efter prästvigseln kunde slå sig ned som pastorsadjunkt och assistent åt fadern, som han sedan efterträdde. Hans hustru Anna Helena (1731–1790) var för övrigt dotter till ännu en kyrkoherde i trakten, Nils Osander (1700–1747) och brorsdotter till sedermera biskopen i Växjö, Olof Osander (1700–1787). Även Linnés två äldsta systrar kom genom sina äktenskap att tillhöra den kyrkliga sfären, Anna Maria gifte sig med Gabriel Höök (1698–1769), Linnés informator under skoltiden i Växjö, och sedermera kyrkoherde i Virestads församling, Sophia med prästen Johannes Collin (1707–1756), kyrkoherde i Ryssby församling, medan Emerentia gifte sig med en kronans tjänsteman, häradsskrivaren, sedermera kronobefallningsmannen i Sunnerbo, Carl Ammon Branting. Samtliga i den småländska syskonkretsen, fick, med undantag för Emerentia, ett långt liv samt hade stora familjer, tio till tolv barn i varje, även om i genomsnitt bara hälften av dessa uppnådde vuxen ålder.

Gemensamt för de båda äldsta systrarna var dessutom att de på grund av olika omständigheter i respektive familj, sjukdomar, skuldsättning, samt den stora försörjningsbördan, levde under mycket knappa omständigheter, för att inte tala om ren fattigdom, framförallt sedan makarna avlidit och de i avsaknad av ett socialt skyddsnät i princip saknade försörjning. ”Ty hwad kan wara uslare än en nakot Prästänka med flera wernlöse barn, ty hon kan hwarken arbeta äller tigga”, som Linné själv skulle komma att beskriva situationen för en av systrarna i brev till biskopen i Växjö (se nedan). Någon pension för prästänkor fanns inte, att bli ”konserverad”, det vill säga dåtidens sätt att försörja sig och sina barn genom att gifta om sig med makens efterträdare kunde vara ett sätt att lösa situationen, men fattiga änkor som uppnått en viss ålder och dessutom hade många barn kunde kanske inte räkna med det.

Även om brodern Samuel med tiden fick det bättre ställt, måste kontrasterna med Linnés egen familj i Uppsala och hustruns relativt välbärgade släktingar i Dalarna ha varit ganska stora, även om det är svårt att veta hur många möjligheter till reella jämförelser som gavs. Linné hade ju lämnat hembygden bakom sig när han begav sig till Uppsala hösten 1728, och återkom bara några gånger i samband med andra uppdrag eller resor. Sista besöken i Stenbrohult med omnejd ägde rum i samband med den skånska resan 1749. Under nedresan kom han dit under pingsthelgen, efter att dagen innan ha

hört svågern Höök predika i Virestads kyrka, och fann enligt resedagboken "fåglarna utdödde, boet uppbränt och ungarna förskingrade, at jag näppeligen igen kände det rum, där jag själv blivut utkläckt", prästgården i Stenbrohult hade ju eldhärjats svårt ett par år tidigare. Några månader senare, på återresan norrut, återkom han på två hastiga besök, sista gången enligt dagboken för att ta "fara väl" av "blomstren, mina ungdoms leksyskon" vid Möckelns strand, efter att först ha stannat upp hos den andre svågern, Collin, i Ryssby.

Som alltid innebär det tolkningsproblem att utläsa något tillförlitligt utifrån de få källor som faktiskt finns, men mycket talar för att man inom själva syskonkretsen förefaller ha stått varandra nära, och detta trots avstånd inte bara i geografi och sällan inträffade personliga möten (gällde förstås enbart Linné), utan även i ålder och levnadsomständigheter. När direkt osämja uppstod i syskonkretsen i samband med arvsskiftet efter Nils Linnaeus, kan den också sägas vara orsakad av några av de ingifta, inte av syskonen själva.⁹ Vad som inte framgår av resedagboken i *Skånska Resa* är nämligen att uppehållen i Virestad och Ryssby 1749 med all säkerhet hade sin bakgrund i det förestående arvsskiftet, där Linné hade en aktiv och styrande roll till förmån för en av sina systrar (se nedan). Även i den här syskonkretsen är alltså antalet kända brev till och från Linné begränsat, eller, för att citera Thore Magnus Fries, så finns en "visserligen ej liflig, men kärleksfull brevväxling bevarad".¹⁰ Ej livlig kan ju sägas vara en korrekt beskrivning när här avses de två brev som Linné skrev till hela den då återstående syskonskaran inklusive, svågrar, svägerska samt syskonbarn år 1763 respektive 1768. I det första ger han uttryck för sin saknad efter dem och vädjar om deras besök, i det senare så kallade "nyårsbrevet", klagar han över att den övriga familjen rest till Falun knappt 20 mil hemifrån för nyårsfirande, medan han själv sitter ensam i Uppsala, eftersom han inte orkade resa 50 mil till sina anhöriga.¹¹

Omsorgen om framförallt systrarnas väl och ve kommer också till uttryck i de brev som Linné på 1760-talet riktar till domkapitlet i Växjö angående sina äldsta systrars prekära ekonomiska situation som nyblivna änkor, där han i det ena fallet (Sophia Juliana) vädjar om att Domkapitlet ska tillsätta någon som kan "rädda församlingen och tillika wille rädda huset", det vill säga någon form av "konserveringsåtgärd", en vädjan som också hörsammades, i det andra (Anna Maria) uttrycker sin tacksamhet över att systemen tilldelats dubbla så kallade nådeår, det vill säga hon kunde bo kvar i prästbostaden i ytterligare två år efter makens död.¹² Just dessa brev kan för övrigt tas som exempel på att någon form av kommunikation utöver det vi redan känner

till rimligen måste ha föranletts av oroande rapporter från Småland. I ett av sina många arbeten om Linné och dennes kontakter med hembygden, säger Gotthard Virdestam att dessa, efter den skånska resan, ”uppehöll han sedan till sin död genom brev till syskonen, särskilt till brodern”.¹³ Säkert var det så, men det lilla som återstår inom syskonkretsen, förutom de två breven från 1763 respektive 1768, och brevet från Branting, är ett från Samuel till brodern i Uppsala med anledning av Samuels yngsta dotters ögonskada/sjukdom, där det dock framgår att Samuel vet att brodern ”städse af correspondencer och annat arbete öfwerhopas”, samt ett till systersonen och porträttmålaren Sven Niklas Höök (1731–1773), innehållande medicinsk ordination och ett recept.¹⁴

Brev om födelse och död

Avsaknaden av fler brev inom släkten innebär dock inte att inblickar i Linnés och släktens familjeliv saknas i korrespondensen. Tvärtom, i vissa brevsviter, inte bara skymtar det, ibland till och med myllrar det av familje- och släktliv. Det gäller inte minst den nära fyra decennier långa korrespondensen med vännen Abraham Bäck (1713–1795) som inleddes 1741 och som pågick fram till åren innan Linné avled, och där han genomgående blandar frågor och ärenden av professionell natur med mer eller mindre triviala, stundtals dock mycket dramatiska interiörer från det egna familjelivet.¹⁵ Här återspeglas livets alla faser, bröllop, dop, äktenskap och föräldraskap, sjukdom, ålderdom, lidande och död. Ett återkommande inslag är oron inför förestående förlösningar, då både mödrars och barns liv stod på spel. I augusti 1757 när bådas hustrur var gravida, skriver Linné: ”jag hoppas fru Syster mår wähl. Gud hjelpe Henne och min Hustru som skola i en dylik expedition”.¹⁶

Barnadödligheten var som framgått stor, Linné och hans hustru förlorade själv två av sina sju barn, en dotter efter några månader, och den andre sonen vid drygt tre års ålder, medan yngsta dottern Sophia (1757–1830) däremot, det var hon som väntades i augusti 1757, räddades till livet efter en svår förlösning av Linné själv:

i tisdags afton födde min Hustru mig en dotter, med ganska swår förlösning. flickan war dödfödd eller död i födslen, men ehuru wij pustade och med insufflatoria medicina angrepo henne begynte hon äfter ¼ timma at wisa litet anda, änteligen dragas liksom med sista ande dräkten, ock änteligen at andas wisa mera

teckn till lif, och nu tyckes må tämmeligen wähl. min Hustru är nog swag. Gud hielpe henne.¹⁷

Bäck och hans familj drabbades särskilt hårt. Fem av de åtta barn han fick med sin hustru, Anna Charlotta (1737–1767), dog i späd ålder, och själv avled hon bara trettio år gammal.¹⁸ I samband med ännu en av hennes graviditeter skriver Linné till Bäck:

Gud hielpe fru Syster; stackars fruentimber de stå illa ut och måste så ofta kläda blodige särkar. Herren Gud stå henne bij. laga nu för alt at M[in] B[roder] får en beskedelig och ren amma, att M[in] B[roder] ej behöfwet byta ock at barnet må få dij hela 2 åhren; laga att amman ej tages för gammal.¹⁹

Brantings brev till Linné om hustruns död

I ett av de få bevarade breven inom Linnés egen släkt finner vi ytterligare en sådan berättelse som rör mor och barn med en synnerligen tragisk utgång. Det är det brev till Linné som nämndes i inledningen och som alltså är skrivet av en av hans svågrar, nämligen Carl Ammon Branting, gift med Linnés yngsta syster Emerentia med anledning av hennes bortgång i samband med en förlossning.²⁰ Dessvärre finns brevet endast bevarat som ett fragment, dess senare hälft är bortslitet, vi saknar därför såväl datering som avslutningshälsningsfras med brevskrivarens underskrift. Att avsändaren kunde identifieras som Branting samt med en ungefärlig datering registrerades redan av Evald Ährling i dennes brevförteckning från 1885 med stöd av att den tillskrivne i hälsningsfrasen tituleras ”Herr Swåger”, samt att Emerentia nämns som ”Emerentia Linnaea” och den tilltänkta begravningsdagen.²¹ Brevet tillhör den samling som finns på the Linnean Society of London, där det har signum LS, II, 153, och kom dit tillsammans med de övriga breven i den försäljning som kom till stånd i samband med Smiths köp 1784.

Det har inte tidigare varit utgivet, men finns förtecknat under Brantings namn, förutom hos Ährling, i volym I:3 av *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*, med några rader ur brevet citerade.²² Utgivarna har inte angivit varför det inte publicerades, ett flertal brev har genomgående utsorterats ur de olika volymerna av *Bref och skrivelser* utav, som det verkar högst disparata skäl, en anledning till att just detta inte kom med kan vara såväl dess

fragmentariska karaktär som att det avhandlar något så privat som konsekvenserna av en svår förlossning, vilket kanske inte ansågs allmäntillgängligt eller relevant år 1909 då volym I:3 utkom. Handstilen är bitvis svårtydd med flera dialektala stavningar, läsningen försvåras dessutom av att vänster- respektive högermarginalen som framgått delvis är avsliten (fol. 153r och v), varför vissa ord eller stavelser i ord fallit bort samt att avslutningen saknas. Vi vet därför inte heller hur långt brevet egentligen var. Dess fragmentariska karaktär kan kanske förklaras med att det skadats i den förvaring som Linné anordnade i sitt så kallade Museum uppe på kullen ovanför gården Hammarby, där vi vet att manuskripten och annat i samlingarna för illa, inte minst av råttangrepp. Det kan dock synas märkligt att en skrivelse som denna, som rörde hans egen syster inte skulle ha bevarats bättre. Att brevet är skrivet i vanmakt, desperation och som det heter här ”hiertfrätande” sorg är uppenbart, en känsla som borde ha kännetecknat även mottagandet.

Bröderna Linnaeus och yngsta systern

I den utgåva av Linnés självbiografier som utkom 1888, kallades Emerentia för ”denna Linnaei yngst[a], minst kända syster”.²³ Att hon inte var så känd berodde väl på hennes tidiga bortgång, men också på att så mycket av det biografiska materialet om släkten Linnaeus ännu i slutet av 1880-talet inte hade gjorts tillgängligt för en större läsekrets.²⁴ Som framgår av Bo S. Lindbergs bidrag i den senare delen av den här artikeln finns ännu mer att hämta i olika arkiv vad avser hennes äktenskap, barnafödande och bortgång. Eftersom det brev från Branting, som är upphovet till vår artikel, var skrivet till Linné, ligger det nära till hands att först se närmare på deras relation. Emerentia var hela sexton år yngre än honom, samma år hon föddes började Linné i gymnasiet i Växjö, för att några år senare bege sig till Lund och från och med hösten 1728 till Uppsala, även om han fram till dess vistades i föräldrahemmet på ferier. De hade alltså ingen gemensam uppväxt, vi vet heller ingenting om deras inbördes kontakter. Ändå förknippas han med ett visst ansvar för hennes liv och välfärd. Några händelser, delvis återberättade av honom själv, kan kanske både förklara och förtydliga den bilden. Han anses, eller ansåg själv, ha räddat hennes liv i barndomen. I en av sina självbiografier, berättar han nämligen att han vid sitt besök i Stenbrohult i februari 1732 inte bara

”curerade” sin mor utan även ”drog min syster lilla uhr döden” med hjälp av en kur som han långt senare omtalade i sina dietetiska föreläsningar:

Arch[iatern] och Ridd[aren] berättade, huru han, då han war student, kom à propos hem, då hans yngsta syster låg i kopporna; ingen tänkte på dess lif; de wakade öfwer henne. Herr Arch[iatern] (såsom *miles inermis*) [vapenlös soldat] lät slagta et får, det största der fans, och lade henne deri. Sen hon legat der 5 à 6 timar, begynte yran gå bort och kopporna slå ut. Hon blef frisk och lefde många år sedan.²⁵

Modern hade dött när Emerentia var nio år, hon hade då själv nyligen överlevt smittkopporna, uppväxten med den sjuklige och snabbt åldrande, melankoliskt lagde fadern var kanske inte så lätt, å andra sidan inte helt ovanlig i den tidens samhälle.

Den bild Linné med några få ord skisserar i sin resedagbok när han besökte föräldrahemmet på väg till utlandet förvåren 1735 säger nog en del om stämningen i familjen: ”[...] ankom om aftonen till Stenbrohult, där man fant för sig alla sine syskon och gamble fader. Modren saknades, som död blefwet, sedan man senaste gången war hemma. Huset i confusion”.²⁶ Trots det dystra anslaget i dessa rader innebar ändå den månadslånga vistelsen där en tid av gemenskap och umgänge med alla de fyra syskonen samt vänner och bekanta från trakten: ”Andra dag påsk blefwo wij wäl tracterade hemma wid, syskonen och Törnquist här”.²⁷ Oron för vad som skulle kunna hända den yngsta system, om även den andre föräldern gick bort, avspeglades dock i dessa, av Linné i resedagboken återberättade avskedsord från fadern: ”Min gamble far recommenderade sitt Biblioteque och min yngsta syster i min hägn, där något dödligt honom på den tijd jag borto wore skulle arrivera”.²⁸ Förmodligen har fadern här velat påminna Linné om dennes plikter som äldste son och bror i familjen. Ett par år senare, när Linné ännu var utomlands, begärde fadern i brev till domkapitlet i Växjö, med hänvisning till sin tilltagande ålder och svaghet, förmyndare åt sina yngsta barn, samt arvsskifte efter hustrun för att tillförsäkra ”de mindre barnen och alla lijka dehlat” den ”lilla ägendom” som ”den nådige Guden behagat mig förläna”.²⁹ Linné behövde alltså inte ingripa då. Fadern levde dessutom drygt tio år till, även om de sista åren av hans liv förmörkades av den brand som 1746 ödelade prästgården i Stenbrohult. Emerentia var då sedan länge den enda hemmavarande dottern – Anna Maria hade gift sig 1730 och Sophia Juliana 1736 – och hushållade åt fadern och förmodligen senare även åt brodern Samuel.³⁰

Till bilden av den nära relationen mellan syskonen i allmänhet, och omsorgen om systrarna i synnerhet, kan möjligen också läggas det faktum att Samuel, som ju efterträdde fadern på pastoratet i Stenbrohult, efter dennes död till att börja med ”afstod alt anspråk på Stenbrohults pastorat åt en ung oförsörd syster”, det vill säga Emerentia, med tanke på att hon, då ännu ogift, skulle kunna konserveras av den nye kyrkoherden. Å andra sidan gjorde han förmodligen vad som enligt tidens uppfattning väntades av honom, pastoratet borde alltså tillfalla någon präst, som ville gifta sig med henne. I och med systemens giftermål med Branting var han inte längre bunden av denna hänsyn, utan ändrade sig och tog pastoratet i besittning.³¹ Att Emerentia i vilket fall som helst inte skulle bli helt lottlös i framtiden framgår av att hon vid födseln, i testamente av sina båda föräldrar, tillförsäkrades egendom i form av två gårdar, Gölshult och Gölshulta Lida, och detta ”oklandrat af de andra syskonen”.³² Inför delningen av arvet efter Linnés far gjorde Linné också i förväg, vilket anses förklara hans rundresa till Virestad och Ryssby i samband med den skånska resan, en så kallad skriftlig disposition i augusti 1749, där han avstod sin del av arvet till Emerentia, varvid Höök vidimerade. Eftersom Emerentia gifte sig med Branting bara en dryg månad efteråt (se nedan), kom Linnés agerande att verka till Brantings förmån, medan de två andra mågarna förmodligen kände sig förfördelade. Det hela utvecklades till en tvist, som året därpå gick till häradsrätten mellan svågarna och deras fruar, Brantings å ena sidan, och Collins och Hööks å den andra, medan bröderna Linné och Samuel höll sig utanför. Exakt hur tvisten slöts lär inte vara känt.³³

Emerentia, Linné och Samuel med flera kända personer ur den småländska kretsen förekommer även i ett modernt krönikespel, publicerat 1952, ägnat Linnés sista besök i Stenbrohult i augusti 1749.³⁴ Fast bröllopet med Branting är nära förestående, figurerar här även en Carl Ingerman i rollen som en av Emerentias tidigare kavaljerer, bland annat antyds en flerårig brevväxling mellan den blivande bruden och Ingerman, som, när den avtog i omfattning, skulle fått Emerentia att tröttna och välja Branting i stället. Sanningshalten i just detta, för övrigt faktaspäckade krönikespel, författaren är väl påläst vad gäller både Linné och dennes hembygd, har vi för närvarande inte kunnat utreda. Den Carl Ingerman (1715–1797) som här avses, var prästson från Göteryd, senare verksam som konsistorienotarie och lektor i historia och morallära vid gymnasiet i Växjö, även prästvigd och bildade så småningom egen familj.³⁵

Carl Ammon Branting till Carl von Linné i slutet av maj 1753 (L1575)

Brevet från Branting om Emerentias död, som, förutom noteringarna i Ährlings förteckning och i *Bref och skrivelser*, inte verkar ha uppmärksammats alls tidigare, utges nu i sitt fragmentariska tillstånd för första gången, dels i denna artikel, dels i den pågående digitala utgåvan av Linnés korrespondens som brev nr L1575, med den återgivna texten på svenska, och med en sammanfattning på engelska med kortfattade biografiska notiser till de personer som nämns i brevet. I den transkriberade texten återges saknade ord med [...] eller med den förmodade saknade bokstaven inom [].

Wälborne Herr Archiater, samt Riddare
af Konglige Maj[este]ts Nordstjerne Orden
Min högst ärade gunstige och Kiär[a]ste H[err] Swåger

Med en af hiertats sorg darrande hand, är iag föranlåten min Kiär[a]ste H[err] Swåger then mig icke allenast, utan många flera hiertfrätande sorger notificera, at then högsta guden d[en] 29 sidstl[idne] Kl. 6 p. p. eftermiddagen, behagat mig rissa och från thenna usla lefnaden kalla min högst älskeliga och Kiär[a]sta hustru och Liufwaste maka i lifstiden Wäl- och dygd ädla, nu hos gud [...] Emerentia Linnæa och i ewig hemmelsk härlighet får sättja, sedan hon samma dag Kl. emillan 12 och 1. framfött tve[n]ne friska stora, ock gudi ärad wäl skapade Söner, i närwaro af min Liufwa K[iära]ste Swägerska i Wirestad, som ännu Lefwa; ärnar och i följe af mine här närwarande K[iära]ste Swågras råd, den 6 [...] nästk[ommande] Juni, som jempt efter 20 åhr och just then samma dag hennes Sahl[ig] Fru Mod[er] lämbna de thenna Jordiska hyddan, ut[i] Wirestad Kyrkia wederbörligen i sin Kiäresta Systers lägerstad, efter egen ö[nskan] ordnad, låta begrafwa. Hadde [...] icke wäl någon ting högre önska[t] at en så Kiär Bror följt thenna [...] Sahl[ig] döda till sitt hwilorum; Man se [...]
[- - -].

Den transkriberade texten ger upphov till nya frågor. Vad är hittills känt om Emerentias död och barnens födsel? Inget om detta nämns i de brev som riktades till syskonkretsen. I nyårsbrevet från 1768 räknar Linné upp sina nu "äldriga" syskon, där "Vår söta sal[ig] Emerentia slapp först denna besvärliga verldens bekymmersamma lefnad; Gud sjelf har warit hennes dotters förmyndare". I slutet av brevet ber han Gud välsigna syskonen och deras familjer samt "sal[ig] Syster Emerentiae Dotter och dess Herre och om flere af

familjen finnas”, det vill säga han nämner hennes förstfödda (se nedan), men inte de andra barn hon födde.³⁶ I Samuel Linnaeus brev till Samuel Christoffer Duse 1783 ges ungefär samma information.³⁷ Ingen av dem nämner alltså tvillingarna. Däremot finns en samtida notering av Samuel som i faderns släktanteckningar tillagt följande notering angående hur många barn systemen ”aflat”: [- - -] ”3:o Twillingar 2 söner, hwaraf hon dödde den 11 Maii 1753”, noterat av Assar M. Lindberg i dennes syskonbiografi samt kommentarer till släktanteckningarna på 1950-talet.³⁸ Det faktum att Emerentia födde fyra barn finns dock nämnt i ett flertal verk, även hos Fries,³⁹ som, eftersom han byggde stora delar av sin biografi i två volymer på korrespondensen, mycket väl kan ha sett Brantings brev, däremot nämns det brevet ej hos honom. Ingen har hittills kopplat ihop brevet från Branting med uppgiften om tvillingarna. Märkligt nog har det inte gått att hitta något om detta i Linnés övriga bevarade korrespondens från den här perioden.

Hur gick det för de båda tvillingpojkar som föddes och som av allt att döma överlevde förlossningen? Vad orsakade Emerentias död? Hur såg mödradödligheten och spädbarnsdödligheten ut vid 1700-talets mitt? På vilket sätt kan de nya dokumenten bidra till släktens historia? Dessa frågor utreds av Bo S. Lindberg här i artikelns senare hälft.

Emerentia Linnaea, Carl Ammon Branting och deras barn

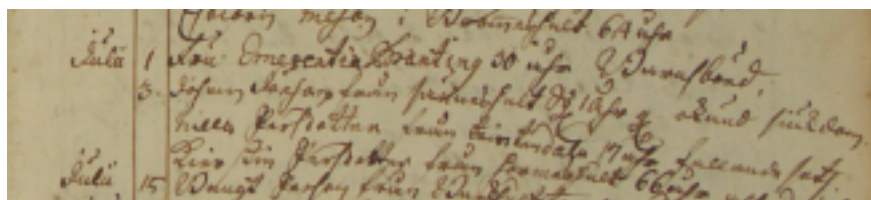
Carl von Linné och hans närmaste var, lika lite som hans samtida, skonade från den tidens vanliga familjetragedier som att en mor dog i samband med förlossningen. Med mödradödlighet avses att modern dör under graviditet och förlossning och inom 42 dagar efter förlossningen. Carl von Linnés yngsta syster Emerentia föddes 27 juni 1723 i Stenbrohult och gifte sig 28 september 1749 i Virestads församling i Kronobergs län med häradsskrivaren och kronobefallningsmannen Carl Ammon Branting, som var fem år äldre.⁴⁰ Drygt tre månader efter vigseln, den 4 januari 1750, föddes det första barnet, dottern Christina (Stina) Regina i Virestad.

Egentligen borde föräldrarna ha dömts för lönskaläge. I 1734 års lag i Missgärningsbalken 53 kap. 1 § står det ”Lägrar ogift man ogift qvinna böte mannen tijo daler och qvinnan fem”. Enligt 1686 års kyrkolag skulle den som

haft utomäktenskaplig förbindelse ”stå uppenbar skrift”, vilket innebar att kvinnan skulle stå på en särskild plats i kyrkan och få sin avlösning i hela församlingens närvaro. Kyrkligt innebar ceremonin dels att hon erkände sin skuld, dels att hon fick förlåtelse och togs upp i församlingen igen. Men i praktiken var det skulden och skammen som blev bestående. År 1741 ändrades detta offentliga skriftemål till en enskild förrättning i sakristian, men prästerna gjorde ofta allt för att denna skulle bli så offentlig som möjlig, till exempel genom att ordna ceremonin strax före gudstjänsten och låta kvinnan gå ut ur sakristian i hela församlingens åsyn.

I § 5 står: ”Tar mannen den som han lägrat till äkta maka ska de ge 2 Daler vardera till kyrkan för otidigt sängalag”. Varken i Allbo häradsrätts domböcker för år 1749–1750 eller i Växjö domkapitels protokoll för de åren finns något som tyder på att något straff utmättes.⁴¹ Förmodligen straffades inte föräldrarna eftersom de gifte sig innan barnet föddes. Så förlåtande var inte alltid den världsliga och kyrkliga makten. Huruvida det förhållandet att bruden hade starkt prästelig bakgrund spelade någon roll kan man bara spekulera om.

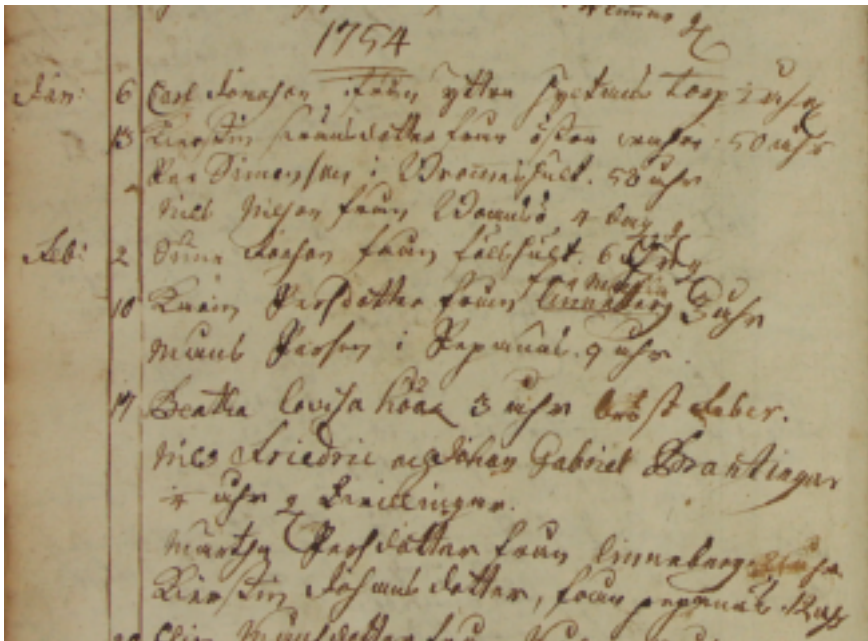
Ett år senare, den 21 mars 1751, föddes sonen Johannes i Agunnaryd. Han föddes för tidigt och nöddöptes för sin svaghets skull av ”Magisterskan och Pastorskan i Ryssby Sofia Juliana Linnea”, som var Emerentias nio år äldre syster. Han dog kort därefter och begravdes den 23 mars.⁴² År 1753 väntade Emerentia barn igen, men den här gången slutade alltså förlossningen illa. I begravningsboken står antecknat den 1 juli att fru Emerentia Branting begravts, 30 år gammal efter att ha avlidit i barnsbörd.⁴³ Just detta år, 1753, ersattes den julianska kalendern i Sverige med den nya stilen eller den gregorianska kalendern. Då justerade man 11 dagar genom att den 17 februari direkt följdes av den 1 mars. Enligt Brantings brev till Linné skulle begravningen äga rum 6 juni. Oberoende om man använder gamla eller nya tideräkningen stämmer

Utdrag ur begravningsbok för Virestads församling (1738–1765), C:1, 276. Samtliga bilder ur kyrkböckerna är publicerade med tillstånd av Arkiv Digital AB.

detta inte med 1 juli som står antecknat i begravningsboken. Detta datum är sannolikt felskrivet eftersom det inte är troligt att man väntade hela juni med begravningen. Någon anteckning om att något barn till henne fötts finns inte i födelseboken, vilket är förbryllande med tanke på Brantings brev. Kyrkoherde i församlingen var sedan 1742 Magister Gabriel Höök, som tidigare varit informator för Carl Linnaeus och sedan 1730 var gift med Emerentias 13 år äldre syster Anna Maria. Det rådde säkert en upprörd stämning i prästgården när svägerskan dog och det är därför förklarligt att Höök glömde att skriva in en födelsenotis i kyrkboken.

Dödsorsaken angavs inte i begravningsboken. Eftersom Emerentia, enligt makens brev, dog endast fem timmar efter förlossningen kan barnsängsfeber uteslutas. Troligare är att hon drabbats av svåra blödningar eller hjärnblödningar i anslutning till krampanfall. Ytterligare en möjlighet är att hon lidit av någon av graviditeten oberoende sjukdom såsom hjärtfel eller lungsot och att hon därför inte klarat påfrestningarna i samband med förlossningen. Lungsot förekom i släkten och flera nära anhöriga hade dött av lungsot i anslutning till en förlossning.

Utdrag ur begravningsbok för Virestads församling (1738–1765), C:I, 281.

I begravningsboken för Virestad den 17 februari 1754 finns dock frågan om vad som hände med tvillingarna besvarad. Dessutom får vi veta deras namn. I förteckningen över döda står nämligen, *Nils Friedric och Johan Gabriel Brantingar, 1[?]/4 år 2 tvillingar*.⁴⁴ Vilka dessa pojkar var hade man inte kunnat veta utan tillgång till det brev Carl Branting skrev till svågern Carl von Linné. Från samma dag finns en anteckning om att Beata Lovisa Höök dött i bröstfeber. Hon var född den 4 januari 1751 och var Anna Marias och Gabriel Hööks åttonde barn. Att alla tre barnen dog samtidigt antyder att tvillingpojkar bodde hos sin moster och att de också kan ha drabbats av någon infektion.

Carl Ammon Brantings och dottern Stinas fortsatta öden

Carl Ammon Branting var nu ensam med dottern Stina, men var de vistades åren närmast efter Emerentias död är inte känt, inte heller om Stina bodde hos fadern eller hos någon moster. Husförhörlängder började nämligen inte föras så tidigt i de församlingar som var aktuella, i Virestad först från 1771, i Agunnaryd från 1785 och i Skatelöv från 1760. I husförhörlängden för Skatelöv återfinns de som boende på frälshehemmanet Silkesnäs tillsammans med Carls nya familj.⁴⁵ Han hade den 30 december 1755 gift om sig i Ryssby församling med Christina Elisabeth Pählman, född 1736. För att en avlidens kvarvarande make/maka skulle kunna gifta om sig, när det fanns barn med arvsrätt, krävdes att en bouppteckning uppvisades före vigsel och att barnen fått sig tilldelade sin rätt genom så kallad *avvittring*. Någon bouppteckning efter Emerentia har emellertid inte återfunnits och inte heller efter Carl Branting när han dog 1783 i Agunnaryd.

Carl Ammon Branting och Elisabet Pählman fick tillsammans sju barn, varav den yngsta Hanna, sju år gammal, drunknade tillsammans med fadern 1783.⁴⁶ Familjen bodde då i Deranäs i Agunnaryds församling. Carls dotter i första giftet, Stina Branting, gifte sig 1766 med kornetten Carl Gustaf Hultstein och fick med honom sju barn. Hon dog 69 år gammal den 16 februari 1819.

Andra fall av död i barnsbörd i Linnés släkt

Brodern Samuel Linnaeus äldsta dotter Christina Helena, född 1751, och gift med pastorn vid Växjö hospital Johan Allgulin dog endast 35 år gammal i lungsot den 12 april 1786, två veckor efter att ha fött sonen Samuel. En annan av Samuel Linnaeus döttrar, Magdalena Elisabet, gift med komministern i Råshult Anders Wetterström, dog 1789 tillsammans med barnet i sin första barnsäng efter 12 dagars svåra plågor.

Systern Sofia Julianas dotter Maria Christina Collin, född 1739 och gift med kyrkoherden Johannes Collin i Ryssby dog i lungsot den 16 mars 1773 efter att ha fött dottern Inga Margareta den 18 januari 1773, död den 21 januari 1773.

Mödradödlighet i Sverige på 1750-talet och senare

Mödradödlighet, som drabbade släktkretsen kring Linné, drabbade också hela Sveriges befolkning hårt på den tiden. Ulf Högberg har i sin doktorsavhandling undersökt sju församlingar i Sverige från 1750-talet och senare och visat att var fjortonde kvinna dog i samband med barnafödande på 1800-talet. Mödradödligheten svarade då för 40–45 procent av alla dödsfall för kvinnor i barnafödande åldrar. Under perioden 1749–1900 dog 80 000 kvinnor i Sverige i samband med förlossning. De barn som blev moderlösa löpte en mycket hög risk att själva dö. Av levande födda barn överlevde endast 1,6 procent till fem år om modern dött vid förlossningen och syskon under ett år överlevde till femårsåldern bara i tre procent. Av barn i åldern ett till fem år överlevde bara 13 procent femårsdagen om deras mor dött. Barn som var äldre än fem år när mamman dog klarade sig bättre och 94 procent levde fem år senare.⁴⁷ Dödsorsaken för barnen är sällan angiven, men en förklaring kan vara att de inte ammad. I en del fall kunde en amma ersätta modern,⁴⁸ men många gånger matades barnen med komjolk eller välling ur amningshorn, som var svåra att göra rena och därför riktiga smittohärdar. Faderns nya hustru kanske inte heller visade styvbarnen samma omsorg som sin egna. Den elaka styvmodern förekom kanske inte enbart i sagorna, såsom Snövit eller Askungen.

För att få en uppfattning om mödradödligheten i en hel församling under

en längre period har en genomgång gjorts av födelse- och dödböckerna i Vätö församling i Norrtälje skärgård från år 1652 då de börjande föras.⁴⁹ Under perioden 1652 till 1903 förekom 8 502 förlossningar i församlingen och 59 kvinnor dog i barnsbörd. Det motsvarar ungefär 700 på 100 000, vilket är mer än 100 gånger så mycket som i Sverige nu, då man räknar med en mödradödlighet av knappt sju per 100 000 förlossningar.

För vissa var risken ännu högre. Man brukar räkna med att i ett samhälle med normal reproduktion, det vill säga utan provrörsbefruktningar och andra åtgärder är en graviditet på 81 en tvillinggraviditet. Om man använder samma faktor på Vätö under den här perioden skulle det ha förekommit 104 tvillinggraviditeter. Enligt födelseböckerna föddes 129 tvillingpar under den här perioden. Åtta tvillingmödrar dog, vilket ger en dödlighet på 6 600 per 100 000 tvillingförlossningar. Det var således tio gånger högre risk att dö efter en tvillingförlossning än normalt. Dödsorsaken står oftast inte angiven, men risken för alla komplikationer är större vid flerbörd, det gäller både eklampsi, det vill säga högt blodtryck, äggvita och kramper och rena förlossningskomplikationer som försvårat värkarbete och ostillbara blödningar efter förlossningen.

Hur upplevde familjen moderns död?

Ur kyrkoböckernas torra noteringar om mödrars och barns död går det inte att utläsa hur familjen reagerade. Man kan frestas att tro att, eftersom död i barnsbörd var så vanligt förekommande på den tiden, reaktionerna inte var så starka som de är nu för tiden när en kvinna dör vid förlossningen. Carl Ammon Brantings brev till svågern Carl von Linné visar emellertid den förtvivlan som han och sannolikt andra drabbade kände även om den tidens språkbruk kanske färgade texten.

Hur det kunde upplevas av barnen när en mor dog beskrivs av författarinnan Elin Wägner, som själv förlorade sin mor när hon var två år. Hon skrev i *Korpungen och jag* (1930): "När snön smälter bort om vintern från ett vetefält, är det som när ens mor dör när man är liten. Sen finnes inget skydd mot de hårda frostnätterna".⁵⁰

Noter

Eva Nyström, s. 85–97, och Bo S. Lindberg, s. 97–103.

¹ Brev nr L1575, se nedan n. 2, samt 20 och 22.

² Carl von Linnés korrespondens är under utgivning på internet, se www.linnaeus.cr8.net, där varje brev har ett individuellt nummer, t.ex. L1575; för uppgifter om arkivtillhörighet, tidigare utgåvor m.m. hänvisas till respektive brevnär på siten; de brev i denna artikel som dessutom är utgivna i *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*, utg. Th. M. Fries, J. M. Hulth & A. Hj. Uggla, 2 delar i 10 vol. (Stockholm 1907–1943), anges med först hänvisning till vol.nr och sidangivelse i *Bref*, sedan till L-nr; de brev till släktingar som finns utgivna i *Carl von Linnés Svenska arbeten*, utg. Ewald Ährling, 2 vol. (Stockholm, 1879–1880), anges med sidangivelse i *Svenska arbeten*, II, samt med L-nr; övriga brev anges enbart med L-nr; en översikt över korrespondensens utbredning och omfattning i Eva Nyström, ”Carl von Linnés korrespondens. Ett vetenskapligt nätverk från 1700-talet”, i Ann-Mari Jönsson & Eva Nyström, *Carl von Linné. Brevskrivaren*, Meddelanden från Postmuseum 56 (Stockholm, 2007), 4–12; för datumangivelser i breven anges genomgående nya stilen.

³ Släkttavlor över släkterna Linné och Linnaeus i Th. Magnus Fries, *Linné. Lefnads-teckning*, 2 vol. (Stockholm, 1903), I, bil. II, 5–11, samt i Assar M. Lindberg, ”Linnés faders Nicolaus Linnaeus släktanteckningar. Redigerade och kommenterade av Assar M. Lindberg” (1957), *Stenbrohult i forntid och nutid. Carolus N. Linnaeus: 1707–2007*, 19 ([Älmhult], Hembygdsföreningen, [2007]), 63–142; se även litteraturöversikt i art., ”Linné, von; Linnaeus, släkt”, *SBL*, 23 (1980–1981), 699; för Linnés hustru och hennes släkt i nyare biografisk Linnélitteratur, se främst Tomas Tullberg, ”Sara Lisa von Linné. En biografisk studie”, *SLÅ* 2006, 7–68; och Christina Backmann, ”Sara Lisa skriver”, *SLÅ* 2006, 69–78; för övrig litteratur om Linnés syskonkrets, se nedan n. 8.

⁴ Se t.ex. Tullberg 2006, 40–44.

⁵ Enligt Fries 1903, II, 374, ska Linnés bror Samuel Linnaeus ha bott hos honom i Uppsala så tidigt som 1741, d.v.s. innan Linné med familj var riktigt etablerad i staden, men uppgiften stämmer inte, eftersom Samuel, enligt sina självbiografiska anteckningar, begav sig till staden för studier i februari 1742 och därifrån sommaren 1743, däremot hade han planerat att resa hösten 1741, men blev förhindrad p.g.a. sjukdom; var han bodde under studietiden i Uppsala är inte belagt, för litt. ref. om Samuel, se nedan n. 8; ett par decennier senare tillbringade Linnés systerson, porträttmålaren Sven Niklas Höök, flera år i morbroderns hem, framförallt på Hammarby, där ett självporträtt i olja, en teckning i svartkrita av Sara Lisa samt de kända pastellmålningarna av Linnés döttrar och son utförda av honom finns, se Tycho Tullberg, *Linnéporträtt. Vid Uppsala universitets minnesfest på tvåhundraårsdagen af Carl von Linnés födelse* (Stockholm, 1907), 46–48; idem., *Kort handledning för besökande på Linnés Hammarby*, utg. av Svenska Linnésällskapet (Uppsala, 1918), 17, 21; idem., ”Familjetraditioner om Linné”, *SLÅ* 1919, 13–16; samt Tullberg 2006, 33–35, om Höök, se nedan n. 8 resp. 11.

⁶ Tullberg 2006, 7.

⁷ Uppgifter om brev från Sara Lisa till Linné under utlandsresan hos Linné själv i brev till Albrecht von Haller, 23/9 1739 (se Lo301 för flera utgåvor av detta brev), även citerat hos Fries 1903, I, 240 n. 4, samt brevet delvis utgivet i Carl von Linné, *Vita Caroli Linnaei. Carl von Linnés självbiografier*, utg. Elis Malmström & Arvid Hj. Uggla (Uppsala, 1957), såsom *Vita V*, 191–193, med svensk översättning, 193–195; om att Johan Browallius skulle ”öfwerstyra sin kiärestas correspondence till honom hwar han kommo at wistas utom riket”, se *Vita II*, 69; dessutom skulle Linné själv ha underrättat henne om sin färdväg, se Fries 1903, I, 220, samt av vad som framgår av hans almanacksanteckningar för år 1735 skrivit till henne flera gånger, se *Linnaei Minnesbok*,

utg. Felix Bryk (Stockholm, 1919), 13, 16 f.; för bevarade brev till hustrun, Linné till Sara Lisa den 6/2 1741 (L0370), även utgivet i Fries 1903, I, bil. VIII, 22–23, samt den 17/3 1772 (L4636) respektive 27/3 1772 (L4639); från Linné till svärmodern Elisabeth Hansdotter Moraea är bevarat det från den 20/5 1743 (L0490), samt det av allt att döma ej avsända brevet till den samma 15/3 1758, *Svenska arbeten*, II, 88–93 (L2240); från svågern Johan Moraeus d.y. finns bevarat det från den 10/4 1741 (L5918); de två breven från Linné till hustruns systerson Johan Olof Kalmeter är från den 13/5 1773 samt den 23/5 1773, *Bref* I:8, 118–119 (L4844) respektive (L4839); ytterligare några brev eller skrivelser inom familjen, men ej till eller från Linné, finns bevarade, om dessa se Tullbergs respektive Backmans artiklar, ett par av dessa avtryckta hos Backman, 73 f.

⁸ För den småländska syskonkretsen, äkten-skap, familjer med antal barn samt ekonomiska förhållanden, se följande litteratur: Assar M. Lindberg, "Carl von Linnés syskon – Brodern Samuel och de tre systrarna", i *Stenbrohult i forntid och nutid*, 9 (Alvesta, Norra Allbo hembygdsförening, 1967), 1–30, där dock Samuel Linnaeus och hans insatser för församlingen, barnundervisningen, jordbruket samt inte minst biodlingen får det största utrymme; Lindberg bygger här främst på en avskrift av Nils Linnaeus anteckningar om släkten, bevarat i Växjö stiftsbibliotek (originalet förkommet), utgivet av Gotthard Virdestam, "Kyrkoherde Nic. Linnaeus' släktanteckningar" (1924), i *Stenbrohult i forntid och nutid* (2007), 50–62 (utförligt kommenterade av Lindberg i "Linnés faders Nicolaus Linnaeus släktanteckningar"). Linnés brev till domkapitlet i Växjö, se nedan n. 12, avskrifter av Samuels självbiografiska notiser om sitt eget liv fram till 1750 (avtr. i "Carl von Linnés syskon", 8–11), samt Petrus Tiliander, *Åminnelse-tal öfver prosten och kyrkoherden i Stenbrohult [...] Samuel Linnaeus, vid dess begrafning i Stenbrohults kyrka, den 5 julii 1797* (Växjö, 1797); för Samuel Linnaeus samt Collin och Höök, se äv. *Växjö stifts herdaminnne, utgivet av Stiftets herdaminneskommitté*, 8 vol. (Växjö, 1921–1934), II, 253 f., 385–387;

III, 141–143; om Höök, äv. art. 1 om släkten i *SBL* 19 (1971–1973), 746, samt för Sven Niklas Höök, se även Sven Almquist, "Sven Niclas Hööks dödsår. Ett tillrättaläggande", *SLÅ* 1971–1972, 179–181; för bröderna Osander, se *Växjö stifts herdaminnne*, III, 90 f.; se äv. Virdestam, "Linné och Stenbrohult" (1928), i *Stenbrohult i forntid och nutid* (2007), 161–194; idem., *Småländska gestalter* (Växjö, 1930), kap. "Kring blomsterkonungens minne", 13–67 (i sht 57–67); en utförligt tecknad bild av tidens och hembygdens umgängesförhållanden, släktskap samt ekonomiska relationer och näringar m.m. ges av Olof H. Selling, "Från Linnés ungdomstid och hans småländska hembygd. Brukspatron Samuel Unéer på Ry och hans krets", *SLÅ* 1960, 75–144; Linné vistades i Stenbrohult några månader kring årsskiftet 1731–1732, gjorde ett kort uppehåll på väg till utlandet 1735 och på hemväg därifrån några år senare, stannade till på våren 1741 på väg till den öländska och gotländska resan samt besökte Virestad, Ryssby och Stenbrohult i samband med den skånska resan, för uppehållen där samt anförda citat, *Carl Linnaei [...] Skånska Resa på Höga Överhetens Befallning förrättad år 1749 [...]*, utg. Carl-Otto von Sydow (Stockholm, 1975), 72–82, 435–441.

⁹ Om arvstvisten och den process den gav upphov till, se Lindberg, "Linnés faders Nicolaus Linnaeus släktanteckningar", *Stenbrohult i forntid och nutid* (2007), 132 f.; samt Selling 1960, 126 f.; Lindbergs och Sellings uppgifter bygger på en art. av Johan Nilsson, "Linné och hans syskon tvistade om arvet efter sin far", *Växjöbladet* 4/8 1951.

¹⁰ Fries 1903, II, 374 f.

¹¹ Linné till syskon och svågrar 22/3 1763 i *Svenska arbeten*, II, 94–104 (L3225) samt syskon, svåger och svågerna samt syskonbarn med respektive, 1/1 1768, i *ibid.*, II, 104–107 (L4034); brevet till systersonen Höök i *Bref*, I:7, 180 (L5474), brevet från Samuel Linnaeus till Linné, 23/3 1775 (L5089); om brevet från svågern Branting angående hustruns bortgång, se nedan n. 20; i samband med arvstvisten efter Linnés far, se ovan n. 9, nämns ett brev från Linné till Gabriel Höök samt en

korrespondens i frågan med Branting inblandad, se Selling 1960, 126 f., n. 309, inget av detta dock återfunnet enligt Selling; till dessa brev till och från den småländska syskonkretsen kan också föras några brev från Samuel Linnaeus eftersom de innehåller uppgifter om släkten: 26/2 1778, 25/4 1778 och 28/11 1783, samtliga utgivna i Gorhard Virdestam, "Kring några brev av Samuel Linnaeus", *SLÅ* 1931, 115–125 (L6326, L6327 och L6328). De två första är till Jonas Hallenberg (1748–1834), sedermera rikshistoriegraf, riksantikvarie och kansliråd, men då historiedocent i Uppsala, som förberedde en biografi, eller parentation, över Linné och behövde material om släkten (av Hallenbergs tilltränkta arbete blev inget). Det sista till akademiombudsmannen Samuel Christoffer Duse (1748–1826), gift med Linnés yngsta dotter Sophia, med anledning av Carl von Linné d.y:s död, delvis också avtr. i *Svenska arbeten*, II, 97 f. n. 3.

¹² Linne till Domkapitlet i Växjö 11/4 1766, 1/1 1767 samt 13/6 1769, *Bref*, I:1, 286–291 (L5801, L5802 och L5803).

¹³ Virdestam, *Småländska gestalter*, 66.

¹⁴ Se ovan n. 11.

¹⁵ För en karaktäristik av Linnés korrespondens med Bäck, se Fries 1903, II, 318–325; Eva Nyström, "Till vännen Abraham Bäck", i *Carl von Linné. Brevskrivaren*, 28–37, ngt omarbetad i "Carl von Linnés korrespondens med Abraham Bäck", i *Medicinhistoriska föreningens årsskrift*, 2013, 155–166; om Bäcks hustru och barn, se Thomas Ihre, *Abraham Bäck. Mannen som reformerade den svenska sjukvården* (Stockholm, 2012), 95–97, 109 f., 112 f., 116–122, 197–201, 149–158; och Lars Gösta Wiman, *Abraham Bäck. Linnés vän och nydanare av svensk läkarutbildning*, Acta Universitatis Upsaliensis, C. 95 (Uppsala, 2012), 12, 114.

¹⁶ Linné till Bäck, 1/8 1757, *Bref*, I:5, 28–29 (L2236).

¹⁷ Ibid., 11/11 1757, *Bref*, I:5, 33–34 (L2264).

¹⁸ Bäcks hustru avled av lungtuberkulos, sex veckor efter sista barnets födelse, om detta se Ihre 2012, 118–122.

¹⁹ Linné till Bäck, 22/12 1758, *Bref*, I:5, 57 f. (L2456).

²⁰ Carl Ammon Branting till Linné, o. 30 maj 1753, *Bref*, I:3, 320 (L1575).

²¹ Ewald Ährling, *Carl von Linnés Brefvexling. Förteckning* (Stockholm, 1885), 32.

²² *Bref*, I:3, 320 (L1575).

²³ Citerat från Linné, *Vita Caroli Linnaei*, i Carl von Linnés ungdomsskrifter, utg. Ewald Ährling, 2 vol. (Stockholm, 1888–1889), I, 23, n. 85.

²⁴ Se litt.ref. i n. 8.

²⁵ Om Linnés kur, se Linné, *Vita Caroli Linnaei* (1957), 55, samt Fries 1903, I, 83 f., n. 3, som citerat ur "Notata subitanea under Arch[iatern] och Ridd[aren] von Linnés föreläsningar öfver Diaten" nedskrivna av sedermera biskopen i Karlstad, Olof Bjurbäck (1750–1829) efter en avskrift i den Ährlingska samlingen på KVA; tillägg inom [] av art. förf.; Bjurbäck studerade i Uppsala på 1770-talet, och säger i egna självbiografiska anteckningar att han följde "Föreläsningar af Carl von Linné, senior, i Diaten", avtr. i Johan Hammarin, *Karlstads stifts herdaminne*, 3 vol. (Karlstad, 1845–1848), I, 70–80, citatet på s. 75; historien om färkuren även återberättad i Linné, *Linnés föreläsningar i dietetik: ur ett stort antal lärjungeanteckningar samlade och kritiskt ordnade af A.O. Lindfors* (Uppsala, 1907), 37 o. n. 1.

²⁶ Linné, "Utlandsresan 1735. Iter ad exteros", i *Linnés Dalaresa, Iter Dalekarlicum, jämte Utlandsresan, Iter ad exteros, och Bergslagsresan, Iter ad fodinas*, utg. Arvid Hj. Uggla, Svenska Linnésällskapet och Nordiska Museet (Stockholm, 1953), 318.

²⁷ Ibid., Jonas Törnquist (1699–1746) var gästgivare i Diö och tillhörde prästfamiljens närmaste umgänge, utgivarna av "Utlandsresan", bygger här på Virdestam, "Linné och Stenbrohult", 181 o. n. 76.

²⁸ Linné, "Utlandsresan 1735. Iter ad exteros", 319.

²⁹ Lindberg, "Linnés faders Nicolaus Linnaeus släktanteckningar", 130.

³⁰ Ibid., 129.

³¹ Om turerna kring pastoratet i Stenbrohult, som i.o.m. Samuels tillträde övergått från far till son eller från svärfar till måg i fem släktled, se Tiliander 1797, 13; Fries 1903, I, 4, n. 4, 343 f., n.1, *Växjö stifts herdaminne*, II, 385, Lindberg, "Carl von Linnés syskon", 13; ev. kan Linné ha varit inblandad i detta ärende eftersom han i det brev till Domkapitlet i Växjö, där han uttrycker sin tacksamhet över hur ärendet rörande system Anna Maria s.k. nådeår hanterats, även tackar dem för dess "behindertande af mine böneskrifter, för min Broder", se *Bref*, I:1, 290 f. (L5803), samt n. 2., samt ovan n.12.

³² Se t.ex. Lindberg, "Carl von Linnés syskon", 13, och där anförda källor.

³³ Lindberg, "Linnés faders Nicolaus Linnaeus släktanteckningar", 132 f.; Selling 1960, 126 f.

³⁴ Carl Viding, "Linnés farväl till Stenbrohult: Krönikespel", *Stenbrohult i forntid och nutid*, 5 (Växjö, 1952), 110–126.

³⁵ Om Ingerman, se *Växjö stifts herdaminne*, I, 293–296; Viding bygger främst på denna källa i sitt krönikespel vad gäller Ingermans förehanden perioden ifråga.

³⁶ Citaten ur nyårsbrevet 1768, *Svenska arbeten*, II, 105 f., originalmanuskriptet har inte varit tillgängligt.

³⁷ Samuel Linnaeus till Duse, 125.

³⁸ Tillägg i Nils Linnaeus släktanteckningar utfört av Samuel Linnaeus, se Virdestam, "Kyrkoherde Nic. Linnaeus' släktanteckningar", 62, kommenterade av Lindberg i "Carl von Linnés syskon", 14; resp. *ibid.*, "Linnés faders Nicolaus Linnaeus släktanteckningar", 128 f. Vad gäller år och datum för Emerentias bortgång har framförts varierande uppgifter: i *Svenska arbeten*, II, 97 n. 2, säger sig Åhrling ej veta varken Emerentias eller Brantings dödsår, däremot att hon var den första i syskonskaran som dog; i sin förteckning över Linnés brevväxling som utgavs 1885, har han dock (se ovan n. 21) noterat brevet och anger

både dödsår och månaden maj: "1753 /5 med underrättelse om hustruns nyss timade död", dock ej korrekt datum, som alltså var den 29/5, vilket ju framgår av brevet innehåll.

³⁹ Fries 1903, I, bil. II, 10.

⁴⁰ Carl Ammon Branting härstammade från samma släkt som Hjalmar Branting (1860–1925); anfadern till hela släkten anses vara regementsskrivaren vid Smålands kavalleri Göran Branting (d. 1694), som var farfar till Carl Ammon, se artikel, "Branting, släkt", *SBL*, 6 (1926), 4.

⁴¹ Enligt uppgifter från Landsarkivet i Vadstena, Allbo häradsrätts domböcker, vol. Al:16 för år 1749 resp. Al:17 för år 1750, samt Växjö domkapitels protokoll vol. Al:31 för år 1749 resp. Al:32 för år 1750.

⁴² Agunnaryds församling, födelse-och dopbok (1745–1773) C:3, 41, samt död- och begravningsbok (1745–1773) C:3, 247.

⁴³ Virestads församling, begravningsbok (1738–1765), C:1, 276.

⁴⁴ Virestads församling, begravningsbok (1738–1765), C:1, 281.

⁴⁵ Skatelövs församling, husförhörlängder (1760–1769), Al:1, 14.

⁴⁶ Dödbok för Agunnaryds församling (1773–1820), C:4, 157.

⁴⁷ Ulf Högberg, *Maternal mortality in Sweden*, Umeå University Medical Dissertations, N.S. 156 (Umeå, 1985).

⁴⁸ Frågan ventilerades i en av de avhandlingar Linné presiderade för, året innan Emerentias bortgång, *Amman såsom styvmoder eller Nutrix noverca*, diss., resp. F. Lindberg (Uppsala, 1752).

⁴⁹ Kjell Bjerver & Bo S. Lindberg, "Död i barnsbörd", *Svensk medicinhistorisk tidskrift*, 7 (2003), 127–138.

⁵⁰ Elin Wägner, *Korpungen och jag* (Stockholm, 1930), 76.

Summary

Linnaeus's family circle

New documents about birth and death

By Eva Nyström & Bo S. Lindberg

Although there are more than 5,500 letters in Linnaeus' correspondence, there are quite a few from his close relatives. One of the few, however, relates a tragic story. It was written in May 1753 by his brother-in-law, Carl Ammon Branting, telling that Emerentia, the youngest of Linnaeus' sisters, had died at the age of 30 in childbed when giving birth to two healthy twin boys. Emerentia was perhaps the dearest to him of all the sisters. Remarkably, there is not one note of the childbirth in the birth register for the parish. The vicar was Gabriel Höök, married to Anna Maria, another sister. Perhaps the excitement in the vicarage when Emerentia died made the vicar to forget the birth notifications. The only trace of the little boys is in the death book from February the following year, when it is noted that the two boys had died on the same day as their cousin, a daughter in the vicar's family. The cause of death was a breast infection. Death in childbed was common in those days. According to strict criteria, maternal mortality is defined as death during pregnancy, during delivery and within 42 days after delivery. In Sweden, one in 14 died in childbed about the year 1750 and 40–45 % of all deaths in childbearing ages were due to maternal mortality. During the period 1750–1900, about 80,000 women died in childbed. The children who became motherless had a very low chance to survive if the mother died. Only 1,6 % survived up to the age of five.

Författarnas adresser:

Eva Nyström, forskningsredaktör, Linnékorrespondensen, Uppsala universitetsbibliotek, Box 510, 751 20 Uppsala. E-post: eva.nystrom@idehist.uu.se; Bo S. Lindberg, MD, docent, pensionerad överläkare, Malma ringväg 41 A, 756 45 Uppsala. E-post: bo.sven.lindberg@gmail.com.

ANN-MARI JÖNSSON

Linnés dikt till Giseke

– en kanske något tvivelaktig ära

Linné tycks vara känd ute i Europa för sin kärlek till god latinsk poesi. Så omnämns han till exempel av en av sina korrespondenter, tysken Ernst Christopher Schultz, som ”en lärd kännare av latinsk poesi” (*peritus poeseos Latinae aestimator*).¹

Själv skrev Linné endast två dikter på latin. Den första dikten är *Naturae querela ad Jupiter* (Naturens klagan till Jupiter),² som han skrev som 23-åring och som ingår i företalet till den första versionen av hans *Fundamenta botanica*. Den andra dikten skrev Linné till sin lärjunge Giseke; den är skriven under den senares studietid i Uppsala, sommaren 1771. Men det skall påpekas att det är Giseke själv som står som sagesman för att Linné verkligen är författaren.

Paul Dietrich Giseke

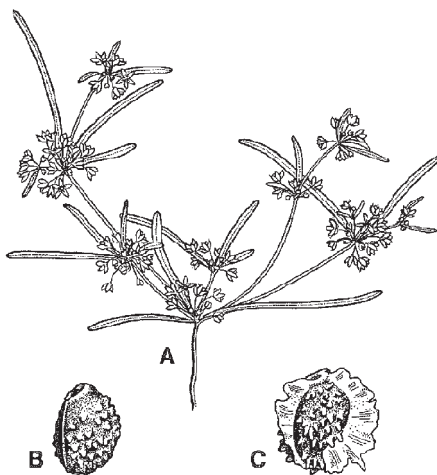
Paul Dietrich Giseke (Gieseke) föddes den 8 december 1741 i Hamburg som son till en köpman.³ Han studerade först vid det akademiska gymnasiet i hemstaden. Därefter flyttade han till Göttingen och tog examen där 1767. Han företog sedan flera studieresor till Frankrike och Holland.

Giseke var väl bekant med Linné bland annat genom Nicolaas Laurens Burman, som var son till Linnés gamle vän Johannes Burman i Amsterdam. Den 18 november 1769 berättar Nicolaas Laurens Burman i ett brev till Linné att man nyligen haft besök av en doktor från Hamburg vid namn Giseke, som syntes mycket lärd inom botanik och mineralogi och studerade Pisos⁴ och Hermans⁵ herbarier med den allra största uppmärksamhet.⁶

Redan den 8 november 1767 hade Giseke inlett sin brevväxling med Linné.⁷ Detta resulterade i att han sommaren 1771 blev Linnés privatelev i Uppsala och åhörde dennes föreläsningar över de naturliga ordningarna. Följande höst återvände Giseke till Hamburg, där han bosatte sig och verkade som läkare en kort tid. Redan den 12 december 1771 utsågs han nämligen till professor i

fysik (naturalhistoria) och poesi (retorik) vid stadens akademiska gymnasium och efterträdde därmed den berömde teologen och filologen Johann Christian Wolff, som hade dött den 9 april 1770. Från år 1784 tjänstgjorde Giseke också som bibliotekarie vid stadsbiblioteket.

År 1792 publicerades Gisekes korrespondens med Linné med rikliga kommentarer av Giseke själv.⁸ Breven ger många intressanta inblickar i relationen mellan en professor och hans lärjunge; vissa partier i breven har dock utelämnats antingen av utgivaren eller Giseke själv. I sina egna förklaringar till Linnés brev av den 26 januari 1770 uppger Giseke att Linné en gång gett honom ett papper, där han skrivit ett index över växtsläktena i sin *Mantissa altera plantarum* (1771). Giseke ögnade igenom listan och fann till sin stora förvåning ett släkte vid namn *Gisekia*. Giseke blev mycket generad och menade att denna ära hade han verkligen inte förtjänat. Linné svarade då, att han inte kallat en växt *Gisekia*, därför att Giseke *förtjänade* den just då, utan därför att han hoppades att Giseke *skulle förtjäna* den i framtiden.⁹ Men av texten framgår klart och tydligt att detta är en gentjänst. Giseke har prisat Linné i sin avhandling och Linné vill därför visa sin erkänsla (*Tu me laudasti in Dissertatione tua, ego te vicissim laudabo*). *Gisekia* är ett i huvudsak afrikanskt växtsläkte, men det förekommer även i södra Asien.¹⁰ Giseke berättar

Gisekia haudica. Illustration av Kerstin Thunberg, ur M. Thulin (red.), *Flora of Somalia I* (1993), 119.

inne på denna tanke redan i *Systema naturae* (1735). Han menade att Skaparen hade placerat växterna efter deras släktskap på en karta på ett sådant sätt att gränserna mellan nära liggande trakter var mycket svåra att urskilja.¹⁴

Giseke dog den 26 april 1796 i Hamburg. Två år senare upptogs han postumt i die Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina. Han omnämns som en av de stora botanikerna under sin tid i *Hanseatisches Magazin*:

Paul Dietrich Gieseke, Dr. der Medicin, Kaufmanns-Sohn, geb. 1745, Professor der Physik 1771. Gründlicher Naturforscher von vielumfassender Gelehrsamkeit und weit verbreiteter Achtung; als Botaniker einer der ersten seines Zeitalters, allgemein auch im Auslande dafür anerkannt; Linnés Zögling und Liebling; durch die im Natur-System (Pentandr. Pentagyn. Linn. 1340) mit seinem Namen gestempelte Gisekia vor Welt und Nachwelt von ihm legitimirt; geachteter und gründlicher Schriftsteller in diesem und in anderen Fächern. Starb 1796, 51 Jahr alt.¹⁵

Gisekes första brev till Linné – sexualsystemet och de naturliga ordningarna

Det finns ett tjugotal brev bevarade mellan Giseke och Linné under åren 1767–1777. De första breven belyser den då fortfarande aktuella debatten om växternas sexualitet. Linné skulle skörda stora framgångar i Holland och England på 1730-talet. Han mötte emellertid hårt motstånd från anhängarna av de gamla systemen i Tyskland, Frankrike och Italien.¹⁶ Debatten hade tagit ny fart 1753, sedan professorn i botanik i Edinburgh, Charles Alston (1683–1760), helt hade dömt ut Linnés sexualsystem.

Den 8 november 1767 skrev Giseke således ett brev till Linné och berättade att han gärna skulle vilja studera i Uppsala. Han skickade med sin doktorsavhandling om växternas system, *Systema plantarum*,¹⁷ som han nyligen publicerat. Han har emellertid inte kunnat förstå beskrivningarna av några av Linnés naturliga växtfamiljer och ville därför att Linné skulle beskriva de karakteristika som är utmärkande för dessa.¹⁸ Linné svarade dock i ett brev av den 4 januari 1768 att detta var en omöjlighet. Om han hade kunnat det, skulle han ju också kunna fastställa de naturliga klasserna och till och med utarbeta ett naturligt system. Denna fråga måste därför lämnas till eftervärlden.¹⁹

Den 23 april meddelade Giseke att han beräknades komma till Uppsala i slutet av maj. Han ämnade resa via Danmark och stanna en vecka hos Fa-

bricius i Köpenhamn. Han framförde även sina önskemål om undervisningen, bland annat ville han ha föreläsningar beträffande kapitlen 11 och 12 av *Philosophia botanica*.²⁰ Han beklagade slutligen att han inte kunnat föra med sig sådana rika gåvor som Laurens Nicolaus Burman en gång överbringat, när denne kom till Uppsala.

Försommaren 1771 anlände Giseke så till Uppsala via Köpenhamn, där Fabricius var professor. Man kan läsa mellan raderna i Gisekes brev och i hans senare publicerade kommentarer att han åtminstone stundom vantrivdes och förmodligen kunde vara ganska påfrestande för sin omgivning, eftersom han gruvade sig för sin osäkra framtid hemma i Tyskland. Men han verkar ändå ha fått många vänner, däribland Anders Sparrman och Linnés döttrar, som efter Gisekes hemresa dagligen uppges tala om honom.²¹ Till ett brev daterat den 30 januari 1772 hade Giseke bifogat ett brev till Sparrman, som denne dock aldrig hann få, eftersom han redan börjat sin resa till Godahoppsudden.²² Linné lovade dock att eftersända brevet. Gisekes allra närmaste vänner tycks dock ha varit danskarna Hans Tislef, Peder Wilhelm Eding²³ och den ovan nämnde Vahl.²⁴

Linnés dikt till Giseke

Dikten är tryckt i en not i Stoevers brevtgåva av Gisekes brev till Linné (se not 8). Giseke berättar här själv bakgrunden till dikten som han uppger att Linné förärade honom. I ett brev till Giseke den 15 oktober 1771 hade Linné beklagat att Giseke fått bo ute i Edeby (*doleo & dolui quod tum habitabas in Edeby*) och lovade att utöka Hammarby med ytterligare tre rum.²⁵ I sin kommentar till detta brev förklarade Giseke att han verkligen hade bott dåligt där ute i Edeby. Linnés museum var beläget på en kulle 15 minuters vandring från Hammarby, vilket låg två mil, om han inte missminde sig, och två timmars vandring från Edeby (Giseke överdriver sina uppgifter; det bör ha tagit cirka tre minuter att gå från Hammarby upp till Linnés museum uppe på höjden och cirka tio minuter att gå från Edeby till Hammarby). När Giseke äntligen hade anlant till Uppsala, hade Linné talat om för honom att hans lektioner skulle hållas ute på landet. Giseke var därför tvungen att bo inkvarterad i någon av bondgårdarna ute på landsbygden. De svenska bönderna fick sin beskärda del av Gisekes missnöje och klandrades för att de inte var lika vana

att mottaga gäster som de tyska lantmännen. Giseke kunde slutligen inte hålla inne med sin frustration utan ristade in några verser med en diamant på en av fönsterrutorna på Linnés Hammarby, där han prisade de tyska lantmännen. Det var den första dikt, förtäljer han, som han författat sedan han lämnat skolan. Det skedde kort före avresan från Uppsala (*paulo ante abitum*).²⁶

Det hör till saken att Linné ofta omtalar sitt digra arbetsschema, vilket tärde på hans krafter. Den 20 mars 1761 beskriver han till exempel sin arbets-situation för österrikaren Nicolaus Joseph von Jacquin på följande sätt:²⁷

Om jag sårat Dig i mitt senaste brev genom att svara kortfattat, ber jag, att Du skall tillskriva det mina plikter. Jag föreläser dagligen en timme offentligt, en timme privat för många studenter, en timme för danskarna²⁸ och två timmar för ryssarna.²⁹ När jag föreläst fem timmar på förmiddagen, läser jag min tryckares korrektur på eftermiddagen. Jag har dagligen författat nya manuskript till min tryckare och skrivit brev till åtskilliga botanister. Jag har skött trädgården och satt mig in i förunderliga saker och bedrivit forskning; dessa uppgifter ägnar man sig här livligare åt än på något annat ställe. Dessutom har jag skött mina gårdar. Många dagar finns det förvisso knappt tid för mig att äta, så att om Du såg mig, skulle Du beklaga mitt öde. Därtill har jag en stor familj omkring mig och måste leva tillsammans med både ofrälse, adelsmän och utlänningar, som kommer hit (*min övers.*).³⁰

Vi kan därför lätt sluta oss till att Linné inte alltid orkade med studenternas klagomål, i synnerhet om dessa syntes honom sakna grund. Giseke berättar själv hur Linné följaktligen skrev en svarsdikt som en kommentar till Gisekes versrader.³¹ Vi har ingen anledning att ifrågasätta att Linné verkligen är den som skrivit dikten. Om vi undersöker vilka författare Linné brukar citera är det nämligen just Vergilius och Ovidius, vilka han också använder sig av i denna dikt. Frasen *Barbarus hic ego eram, nec intellectus ab ullo* förekommer också i ett brev av Linné till Gessner daterat den 27 juli 1764 (L3422), där han beklagar sig över att han inte har någon att diskutera botanik med i Sverige: *barbarus hic ego sum nec intelligor ulli.*

Så här skriver alltså Giseke: *quibus [versiculis] lectis Linnaeus haec addidit*, det vill säga när Linné läst Gisekes verser, lade han själv till följande:

Vixit in exilio hoc, ut Naso, *Giseke* quondam.

1

Iste quidem pulsus, sponte sed ille sua.

”Barbarus hic ego eram, nec intellectus ab ullo

Praeter *Linnaeum*! favit at Ille tamen!

Multaque non dubii dedit Is documenta favoris, 5
 Alta quae jugiter mente reposta manent.³²
 Tantus amor florum³³ (quem olim meminisse juvabit)³⁴
 Causa erat! – at reditus muneri spes dubia.”³⁵

Giseke levde i exil liksom Ovidius en gång.
 Den senare blev fördriven, men den förre reste av egen fri vilja:
 ”Jag var här en utlänning och förstods inte av någon
 förutom *Linné*, men denne gynnade mig dock.
 Han gav mig många bevis på sin säkra gunst,
 vilka ständigt förblir bevarade med tacksamt sinnelag.
 Det kommer att glädja honom att minnas att den stora kärleken
 till blommorna var orsaken.
 Men återkomsten innebär en osäker förhoppning om belöning.”

Den romerska bakgrunden till Linnés dikt till Giseke

Linné skriver sin dikt till Giseke på elegiskt distikon; versmättet består således av verspar med en hexameter och en pentameter. Vi kan se hur de båda första raderna tillhör ramen för dikten, medan de andra läggs i Gisekes mun. Linné skriver i jagets form och låter därmed Giseke vara den som talar till oss.

I sin dikt sammanfattar Linné snabbt och träffande Gisekes situation och jämför honom med Naso alltså Ovidius. Publius Ovidius Naso (43 f.Kr.–17 e.Kr.) var tillsammans med Vergilius och Horatius de mest berömda poeterna inom den latinska poesin. Ovidius imiterades flitigt av senare diktare. Kejsar Augustus förvisade emellertid Ovidius år 8 e.Kr. till Tomis vid Svarta havet. Man vet inte säkert av vilken anledning. Ovidius skriver själv (*Tr.* 2, 207) att det berodde på *error* och *carmen*, det vill säga ett misstag och en dikt. Det är inte klart vad Ovidius menar med sitt misstag, men det har spekulerats i en kärlekshistoria med någon kvinnlig släkting till Augustus. Dikten däremot var helt säkert Ovidius’ *Ars amatoria*, en erotisk samling skrifter som väckte anstöt.

Linnés underförstådda budskap i dikten till Giseke

Enligt Giseke betonas således Linné att Ovidius blev *tvingad* att gå i landsflykt, men Giseke, märk väl, lämnade sitt land *frivilligt* på grund av sin stora kärlek till blommorna (*Tantus amor florum*, vilket ju också är Linnés valspråk). Giseke är visserligen en främling i Uppsala, som förstås endast av Linné, men han måste betänka att han kommit hit av egen fri vilja, nämligen av sin stora kärlek till blommorna. Linné har stött och uppmuntrat Giseke och visat sin tro på honom. Men Giseke får vara så god att acceptera att framtiden i Tyskland kan vara något osäker, precis som situationen är för de flesta av de andra unga studenterna. Man känner Linnés missnöje och behov av att ge Giseke en liten knäpp på näsan och mana honom till besinning och eftertanke. Han måste se tiden an, glömma sin bitterhet och framför allt oförskräckt gå vidare.

Gisekes fortsatta brevväxling med Linné efter hemkomsten till Hamburg

Dikten till trots tycks Gisekes klagan ha fortsatt. Till sist slog Giseke vad med sin medstudent Hans Tislef att han aldrig skulle komma att utnämnas till professor. Giseke återvände till Tyskland i början av kommande höst. Den 27 september kan han berätta för Linné att han anlänt hem välbehållen. Han lämnade Stockholm den 8 september och anlände till Hamburg på morgonen den 24 september. Vagnen han färdades i hade vält två gånger, den ena gången på grund av att hästarna råkat i sken; han hade dock undkommit utan skada, fastän han fått benen i kläm. Linné har omfattat honom med faderlig kärlek (*paterno affectu*) och före avresan oroat sig för hans hemfärd. Den frånvarande lärjungen ser och hör den frånvarande läraren (*absens absentem auditque videtque discipulus*) och begrundar hans utläggningar och tankar, försäkrade Giseke.³⁶ Redan den 20 december 1771 skriver emellertid Giseke gladeligen igen och kan meddela att han blivit utnämnd till professor i fysik den 12 december 1771. Utnämningen hade dock föregåtts av sedvanligt intrigu spel och Giseke hade varit säker på att inte komma ifråga på grund av medtävlarens stora kontaktnät (*propter nexum cum multis familiis*). Men av

okänd anledning hade denne av sagt sig professuren.³⁷ Som en följd av sin nya ställning blev dock Giseke skyldig Tislef fyra dukater, eftersom han ju förlorat sitt vad. Så hade de nämligen kommit överens, när de satt ute på Hammarby om kvällarna. Giseke berättar stolt vidare att han föregående dag hade föreläst i den nya anatomiska teatern, som invigts av Joachim Friedrich Bolten den 10 december. Giseke hade då demonstrerat hjärtat och blodets cirkulation. Han hade också talat om Linnés nya teori om att elektriciteten³⁸ i luften togs upp av lungorna, vilket hänfört publiken.³⁹

Giseke skulle själv naturligt nog komma att basera sin kommande forskning på Linnés sexualsystem och lade därmed ned stort arbete på att förklara och utveckla detta i Tyskland. Det kan nämnas att en av de första sakerna Giseke var tvungen att göra som professor var att skriva till Linné den 31 januari 1772 och fråga vad det var som gjorde klassen *amphibia* så speciell, eftersom dessa djur andades så "godtyckligt" (*quid sunt in Amphibiis pulmones arbitrarie respirantes*) med sina lungor. Giseke bekände att han oturligt nog hade missat just den lektion, då Linné introducerade denna klass. Linné svarade att *amphibia* inandas luften, men de tycks däremot inte utanda den; luften liksom försvinner i kroppen.⁴⁰

Hur svåra arbetsförhållandena kunde vara på den tiden får vi veta i ett senare brev. Den 24 april 1772 berättade nämligen Giseke att han under sin föreläsning på anatomiska teatern i december ådragit sig en så svår förkylning att han som en konsekvens därav kom att lida av hosta i två månader; den ville inte ge med sig, förrän han hade åderlåtits. Och tyvärr hade han redan gott om ärr! I ett postscriptum till brevet får vi veta att Giseke bifogat en dikt, som nu emellertid har förkommit.⁴¹ I denna dikt, som skrivits på tyska av en tysk commiliton (studiekamrat) vid namn Loft till Gisekes professorsinstallation, kunde man läsa hur Gisekes vänner såg på den store Linné.⁴² Linné uppges kunna tillräckligt med tyska för att kunna förstå innehållet.

Tvivlen på växternas sexualitet levde kvar ända in på 1770-talet. Så sent som den 4 januari 1772 skrev Giseke ett brev till Linné, där han bekände att han fortfarande var tveksam till hur växternas sexualitet verkligen kunde bevisas.⁴³ Linné var ju livet igenom van vid kritik för sitt sexualsystem. Den 20 mars 1760 hade Jacquin klagat i ett brev att när han kom till Wien 1752 var han den förste som följde Linnés *Systema naturae*. Det fick till följd att alla skrattade åt honom. Alla professorerna följde nämligen Tournefort. Professor Popovitz, som var tysk, berättade Jacquin vidare, följde förstås Rivinus⁴⁴ och hade svurit Linné evigt hat och ovänskap. Alla som försökte tala väl om Linné

möttes endast av förakt. Så var läget i Wien konstaterade Jacquin krasst.⁴⁵ I ett annat brev berättade Jacquin att även professorn i naturalhistoria och *materia medica*, en man vid namn Krantz, hatade både Linné och alla som sade något gott om honom. I sina arbeten attackerade han Linnés växtnamn. De tänkte därför ge ut Linnés växter och arrangera dem efter ett helt nytt system.⁴⁶ Ovanpå allt hade de naturforskare som skickats till Amerika snabbt glömt sitt latin där borta.⁴⁷ Linné svarade kort och gott att människorna av naturen är dumma och ondskefulla och sammanfattade sin inställning med orden: ”Det är nödvändigt i ett samhälle att det finns fler dumma än kloka” (*Necesse est in republica, quod plures sint stulti quam sapientes*).⁴⁸ I betydligt vänligare ton svarade emellertid Linné sin Giseke den 8 mars 1772: Det fanns inte något att tveka om. När det blev vår, skulle Giseke så *Cannabis* i en kruka i ett rum. Om Giseke sedan utrotade alla manliga plantor innan de hunnit blomma, skulle han finna att det inte blev några frön. Giseke skulle göra det samma i ett annat rum, men lämna kvar en enda manlig planta. Då skulle han däremot få frön.⁴⁹

Mot slutet av brevväxlingen klagar Linné över att han känner sig gammal. Ty kunskapen om naturalhistorien ökas för varje dag med så många upptäckter att det är omöjligt att förstå dem alla.⁵⁰ Linnés sista brev till Giseke är daterat den 25 november 1775. Linné svarar då Giseke att dennes lärjunge Isaac Grüno⁵¹ är välkommen till Uppsala.⁵² I ett senare brev av den 16 februari 1776 är Giseke bekymrad över var Grüno skall bo. Han ber Linné låta någon av tjänarna ordna ett rum. Han föreslår Adolf Murrays⁵³ rum uppe på sjukhuset. Priset är inte något problem. Vid ett tyskt universitet skulle ett liknande rum kosta 6 eller 7 lousidorer om året. Giseke är dock rädd att italienarna och andra studenter redan har tagit de bästa rummen, eftersom han hört att Linné har mer än tusen studenter numera.⁵⁴

Epilog

Varje skolpojke tränade sig i princip i att skriva vers.⁵⁵ I rättvisans namn skall man kanske också påpeka att elegiskt distikon är den allra enklaste formen av diktning. Men man kan ändå inte låta bli att beundra Linné för hans förmåga att så snabbt kunna skriva samman en så träffsäker dikt. Hans dikt skrevs ju på ögonblicket utan någon som helst eftertanke. Och nog ger den en märkligt aktuell inblick i en ung students vändor inför framtiden.

För eftervärlden är Giseke mest känd för sin *Gisekia*, sin brevväxling med Linné, och kanske fram för allt därför att han gav ut Linnés föreläsningar om de naturliga ordningarna, men avslutningsvis får man väl ändå konstatera att det inte finns många som fått sig en persondikt tillägnad av Linné. Giseke är mig veterligt den ende! Kanske vågar man gissa att Giseke själv senare i sin egenskap av professor i poesi vid Hamburgs akademiska gymnasium läste Linnés dikt för sina unga disciplar som ett både roande och sedelärande exempel.

Noter

Jag är varmt tacksam mot prof. Mats Thulin, Institutionen för organismbiologi, Systematisk biologi, Uppsala Universitet, för bilden av *Gisekia haudica*, och mot FD John Brewer för att ha språkrättat min sammanfattning.

¹ Ernst Christopher Schultz till Linné, 12 september 1771, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.cr8.net, letter L4540.

² Se Ann-Mari Jönsson, "Linnæus's Svartbäckslatin as an International Language of Science", *SLÅ* 2000–2001, 58–63.

³ För Giseke, se F. A. Staffeu & R. S. Cowan, *Taxonomic Literature* (Utrecht, 1976), I, 949 f.; H. Goerke, "Linnaeus' German pupils and their significance", *SLÅ* 1978, 235 f.; Sven-Erik Sandermann Olsen, *Bibliographia Discipuli Linnaei. Bibliographies of the 331 Pupils of Linnaeus* (Copenhagen, 1997), 146–148.

⁴ Willem Piso (1611–1678), holländsk läkare och forskningsresande.

⁵ Paul Herman (1646–1695), läkare, botanist, föreståndare för den botaniska trädgården i Leiden. Se t.ex. Karin Martinsson & Anna Backman, "I ett hörn av Hammarby. Om några linneanska växtillustrationer", *SLÅ* 2013, 14, 18.

⁶ *Hamburgensem quemdam Doctorem n[omin]e Giseke, nuper hic habuimus, qui in Botanicis et Mineralogicis admodum peritus videbatur, Pisonisque et Hermanni herbarium summa cum attentione evoluit.* Nicolaas Laurens Burman till Linné, 18 november 1769, *Lin-*

naean Correspondence, linnaeus.cr8.net, letter L4293.

⁷ Paul Dietrich Giseke till Linné, 8 november 1767, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.cr8.net, letter L3995.

⁸ Dietrich Heinrich Stoeve, *Collectio epistularum, quas ad viros illustres et clarissimos scripsit Carolus a Linné* (Hamburg, 1792), 99–117. Det finns dessutom ett brev av Linné d.y. till Giseke daterat den 1 november 1779. Stoeve 1792, 115–117. I min utgåva har jag genomfört modern interpunktion.

⁹ Legi, & *Gisekiam* reperiens, silui erubescens. Quidni pergis? inquit. Quia, respondi, nomen ibi reperio, quod minus exspectare poteram. Ille vero: Tu me laudasti in *Dissertatione* tua, ego te vicissim laudabo. – Ego contra: Sed hoc modo non merui. – Nec ego feci, quia de Botanica jam meritus es, sed quia spero, Te de ea aliquando meritum fore. Stoeve 1792, 104.

¹⁰ M. G. Gilbert, "A Review of *Gisekia* (Gisekiaceae)", *Kew Bulletin*, 48:2 (1993), 343–356.

¹¹ Martin Vahl (1749–1804), norsk-dansk botaniker, studerade för Linné åren 1769–1775, professor vid Köpenhamns universitet 1801. Sandermann Olsen 1997, 415–418.

¹² *Caroli a Linné ... Termini botanici; classium methodi sexualis generumque plantarum characteres compendiosi. Recudi curavit primos cum suis definitionibus interpretatione Germanica*

donatos Paulus Dietericus Giseke (Hamburg, 1781).

¹³ *Caroli a Linne ... praelectiones in ordines naturales plantarum. E proprio et Jo. Chr. Fabricii ... edidit Paulus Diet. Giseke ... Accessit uberius palmarum et scitaminum expositio prae plurimum novorum generum reductiones cum mappa geographico-genealogica affinitatum ordinum, et aliquot fructuum palmarum figurae* (Hamburg, 1792).

¹⁴ Linné till Johannes Gessner, 24 februari 1750, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L1105.

¹⁵ *Hanseatisches Magazin*, 5:1 (1801), 156 f. Se även *Hamburg und Altona: Ein Journal zur Geschichte der Zeit, der Sitten und des Geschmacks* 4:10 (1805), 59.

¹⁶ Se Ann-Mari Jönsson, "Linnaeus's international correspondence. The spread of a revolution", *Languages of Science in the Eighteenth Century*, ed. B.-L. Gunnarsson (Berlin & Boston MA, 2011), 171–191.

¹⁷ Paul Dietrich Giseke, *Dissertatio inauguralis botanico-medica sistens systemata plantarum recentiora instar speciminis commentarii ad Jo. Herm. Furstenau Desiderata materiae medicae* (Göttingen, [1767]).

¹⁸ Paul Dietrich Giseke till Linné, 8 november 1767, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L3995.

¹⁹ Linné till Paul Dietrich Giseke, 4 januari 1768, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L4031.

²⁰ Paul Dietrich Giseke till Linné, 23 april 1768, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L4486.

²¹ Linné till Paul Dietrich Giseke, 15 oktober 1771, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L4560.

²² Paul Dietrich Giseke till Linné, 31 januari 1772, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L4607.

²³ Danskarna Hans Tislef (1732–1788) och Peder Wilhelm Eding (1746–1808) kom till Uppsala 1771. För Eding, se Sandermann Olsen 1997, 110.

²⁴ Se ovan n. 11.

²⁵ Linné till Paul Dietrich Giseke, 15 oktober 1771, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L4560.

²⁶ Stoeber 1792, 107, n. 12.

²⁷ Nicolaus Joseph von Jacquin till Linné, 20 mars 1761, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L2889.

²⁸ Johan Christian Fabricius och Christian Elovius Mangor (1739–1801). Se Sandermann Olsen 1997, 117–123 resp. 261–263.

²⁹ Aleksandr Grigorjevitj Demidov (Demidoff) (1737–1803), Pavel Grigorjevitj Demidov (1738–1821) och Pjotr Grigorjevitj Demidov (1740–1821). Söner till Georgij Akinfjevitj Demidov (1715–1761). Se *The Linnaean Correspondence (Biographical notes)*, och Sandermann Olsen 1997, 106.

³⁰ *Si ultima peccaverim breviter respondendo, hoc, quaeso, tribuas meis negotiis. Doc eo quotidie una hora publice, una private multis, una Danis, duabus Ruthenis. Adeoque cum locutus sum ante meridiem quinque horis, post meridiem correxi typographi impressiones. Scripsi quotidie manuscripta pro typographo nova, litteras ad Botanicos plurimos. Curavi Hortum, negotia curiosorum et studiorum, quae hic plura quam alibi, nec non curavi Praedia mea. Certe vix mihi tempus edendi multis diebus adest, ut si me videres, doleres sortem meam, qui deinde cinctus vasta familia et debeo vivere cum Popularibus et nobilibus et Peregrinis, qui huc appellant.* Linné till Nicolaus Joseph von Jacquin, 20 mars 1761, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L2889. I ett något senare brev, Linné till Nicolaus Joseph von Jacquin, 16 oktober 1764, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.c18.net, letter L3464, beskriver Linné sin arbetssituation i detalj: Han har sin familj, vänner, inspektionerna av nationerna, konsistoriet, etc. Efter alla föreläsningar är han lika trött som om han hade gått efter plogen hela dagen; ty han går aldrig upp i talarstolen utan att vara väl förberedd. Han avslutar med att bekänna att om han inte haft sin hustru som skött ekonomin, skulle han aldrig ha överlevt. Alla förundras över att han

klaras alla sina uppgifter.

³¹ *Sed rustici longe minus, quam passim nostrates; ibi ad excipiendos hospites sunt assuefacti. Brevibus id expressi versiculis aliquot (primis quos scholam egressus feci) quos adamante vitro fenestrae paulo ante abitum inscripsi, quibus lectis Linnaeus haec addidit. Erant autem hi:* Stoever 1792, 107, n. 12.

³² Vergilius, *Aen.* 1.26, *Manet alta mente repostum.*

³³ Vergilius, *Georg.* 4.205, *Tantus amor florum.*

³⁴ Vergilius, *Aen.* 1.202, *Olim meminisse iuvabit.* Jfr Seneca *Ep.* 78.15.

³⁵ Ovidius, *Her.* 9.39, *Dubia spes.*

³⁶ Paul Dietrich Giseke till Linné, 27 september 1771, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L4541.

³⁷ Paul Dietrich Giseke till Linné, 3 december 1771, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L4594.

³⁸ Se f.ö. breven i *The Linnaean Correspondence* mellan Linné och tysken Christian Gottlieb Kratzenstein, professor i experimentalfysik vid Köpenhamns universitet.

³⁹ Paul Dietrich Giseke till Linné, 20 december 1771, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L4586.

⁴⁰ *Amphibia hauriunt inspiratione aërem nec videntur eundem exspirare, sed quasi in corpore evanescit.* Linné till Paul Dietrich Giseke, 8 mars 1772, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L4640.

⁴¹ Paul Dietrich Giseke till Linné, 24 april 1772, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L4650.

⁴² P.S. *Addidi hic & Carmen, in diem meae introductionis factum, ubi videbis quomodo de TE sentiant Amici mei, etiam qui aliena tractant. Est enim Candidatus Theologiae ejus Auctor, cui nomen Loft. Satis nosti vernaculam meam, ut possis intelligere.*

⁴³ Brevet har förkommit.

⁴⁴ Tysken August Quirinus Rivinus (1652–1723) och fransmannen Joseph Pitton de

Tournefort (1656–1708) baserade sina system på bl.a. kronbladen respektive bladens form.

⁴⁵ Nicolaus Joseph von Jacquin till Linné, 20 mars 1760, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L2691.

⁴⁶ Nicolaus Joseph von Jacquin till Linné, 2 januari 1765, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3529.

⁴⁷ Nicolaus Joseph von Jacquin till Linné, 22 januari 1760, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L2659.

⁴⁸ Linné till Nicolaus Joseph von Jacquin, 15 februari 1765, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L3540.

⁴⁹ Linné till Paul Dietrich Giseke, 8 mars 1772, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L4640. 1759 skickade Linné ett bidrag till en tävling arrangerad av Vetenskapsakademien i Sankt Petersburg, där det gällde att bevisa just växternas sexualitet. Skriften handlar i stort sett om exemplet ovan med *Cannabis*. Linné vann och erhöll 100 *ducater specie*. Se Thore Magnus Fries, *Linné. Lefnadsteckning* (Uppsala, 1903), II, 254.

⁵⁰ Linné till Paul Dietrich Giseke, 20 december 1774, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L5057.

⁵¹ Isaac Grüno (1756–1783), studerade för Linné åren 1776–1777. Se *The Linnaean Correspondence (Biographical notes)*, Goerke 1978, 236; Sandermann Olsen 1997, 153.

⁵² Linné till Paul Dietrich Giseke, 25 november 1775, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L5159.

⁵³ Adolf Murray (1751–1803), student i Uppsala 1764, sedermera professor i anatomi och kirurgi vid Uppsala universitet. Se *The Linnaean Correspondence (Biographical notes)* och Sandermann Olsen 1997, 278–281.

⁵⁴ Paul Dietrich Giseke till Linné, 16 februari 1776, *Linnaean Correspondence*, linnaeus.ci8.net, letter L5189.

⁵⁵ Lars Gustafsson, "Den litterate adelsmannen i den äldre stormaktstidens litteratur", *Lychnos* 1959, 1–39; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden* (Stockholm, 1997), 31–33.

Summary

Linnaeus's poem to Giseke
 – *a perhaps somewhat dubious honour*

By Ann-Mari Jönsson

Linnaeus only wrote two poems in Latin. The first is entitled *Naturae querela ad Jupiter* (in *Fundamenta botanica* of 1736). The other is a poem to his disciple Paul Dietrich Giseke (1741–1796) during the latter's stay in Sweden in the summer of 1771. Giseke often complained about his situation: it was no fun to be a young student without a job and with an uncertain future. One day, Linnaeus got tired of Giseke and gave him a little reprimand, i.e. he rushed up and wrote a poem with a diamond on one of the window panes at Hammarby. In his poem, Linnaeus compared Giseke to Ovid: Giseke lived in exile just as Ovid did. However, Giseke's exile was due to his love of plants. Therefore Giseke must endure and wait to see what the future would bring. However, it should be emphasized that it is Giseke who says that it was Linnaeus who wrote the poem, but we have no reason to question this. Virgil and Ovid are the ones that Linnaeus usually refers to, and so also in this case. Linnaeus's advice was good because on 12 December 1771 Giseke was appointed Professor of Physics and Poetry in Hamburg and his future was secured. He succeeded the famous Johann Christian Wolff, who had died in April 1770.

Författarens adress:

Adjungerad professor Ann-Mari Jönsson, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Box 629, 751 26 Uppsala. E-mail: ann-mari.jonsson@idehist.uu.se.

MAGNUS KROOK

Carl Adolph Agardh om den växtsystematiska metodiken

Carl Adolph Agardh bedrev botanisk forskning i Lund under 1800-talets första tre decennier. Som botaniker var hans verksamhetsfält främst inriktat på att beskriva algerna och deras systematik, men han gjorde även betydande insatser inom den allmänna växtsystematiken och växtfysiologin. I hans forskning förenas element hämtade från den del av den linneanska traditionen som var uttalat empirisk och utgjordes av insamling och beskrivning av växter – Agardh var själv en hängiven växtsamlare – med spekulativa teorier om naturen som hörde hemma inom romantiken. En av romantikens centrala idéer var att det bakom de olika naturalsternas mångfald finns en enhet som filosofen eller naturforskaren kan upptäcka, och denna uppfattning ger även Agardh uttryck för: ”Förf. är sjelf öfvertygad, att det går en tanke igenom hela naturen, att der öfveralt synes ett sammanhang emellan ändamål och medel, och Förf. känner intet högre studium än forskningen efter detta sammanhang.”¹

I det följande lägger jag fram delar ur Agardhs botaniska verk, skrivna på latin, där han, utöver artbeskrivningar och systematiska uppställningar, behandlar metodologiska frågeställningar kring systematiseringen av botaniken: Dissertationsserien *Aphorismi botanici*, utgivna 1817–1821, dissertationen *Classes Plantarum* från 1817, samt utdrag från förordet till andra delen av *Species algarum*, utgiven 1828.² *Aphorismi botanici* utgörs av en samling numrerade paragrafer, och de är ofta, i enlighet med dagens användning av begreppet ”aforism”, kort och kärnfullt utformade sentenser, ibland även försedda med förklarande och utvecklande kommentarer. Själva formen gjorde innehållet i skriften överblickbart för läsaren, och författaren kunde därmed lätt redogöra för en bevisgång – innehållet i en paragraf byggde på och gavs stöd av ett antal av de föregående paragraferna. Ursprungligen är *Aphorismi botanici* och *Classes plantarum* dissertationer, det vill säga akade-

Carl Adolph Agardh (1785–1859). Pastell av Per Lindberg 1829. Foto: Lunds Universitet.

miska avhandlingar, skrivna av Agardh men försvarade av olika respondenter för att de skulle uppnå en akademisk grad. Till exempel försvarar en viss Johannes Bruzelius, "Pro Gradu Philosophico", sidorna 43–56 av *Aphorismi botanici*. Därutöver använder jag material från Agardhs *Lärobok i botanik* utgiven i två band 1829–1832. Syftet har varit att genom de valda citaten, återge i original och med mina översättningar, ge en komprimerad överblick dels av Agardhs syn på de problemställningar som han anser uppkommer i systematiserandet av den botaniska mångfalden, dels förmedla några av hans förslag på lösningar.

Carl Adolph Agardh – en kort biografi

Carl Adolph Agardh föddes i Båstad 1785, och skrevs in som student vid Lunds universitet 1799, där han några år senare, 1805, disputerade för Anders Jahan Retzius. 1807 blev han docent i matematik och 1812 professor i botanik och ekonomi. 1811 grundade han firman *Agardh och Compani* som under några år bedrev bokhandel, tryckeri och en mindre förlagsrörelse.³ Han var riksdagsman för prästeståndet och medlem av Svenska akademien. Läroboken i botanik blev häftigt omdiskuterad. Agardh hade haft stora ambitioner knutna till detta verk, och den utgavs även i en tysk version 1831–1832. Båda banden av läroboken genomströmmas av Agardhs naturfilosofiska spekulationer, och innehåller därutöver en kopiös mängd referenser till den aktuella naturvetenskapliga forskningen. I *Lärobok i botanik* framträder Agardhs romantiska, spekulativa sida tydligast när han till exempel påvisar naturens underliggande enhet genom analogier hämtade från växt- och djurvärlden: "Syret insupes hos fostret icke genom lungorne, utan ifrån modrens blod, och hos brodden hämtas syret icke genom bladen ur luften, utan ifrån den moderliga jorden."⁴ För Agardh är dessa analogier ett bevis för att den organiska naturen är en enhet, där samma lagar gäller för alla dess former, men där de yttre olikheter de uppvisar till en början kan ge intryck av att de lyder under olika lagar. Naturvetenskapens uppgift är därför att påvisa den bakomliggande överesstämmelsen. Ett annat exempel rör fällningen av hår och fjädrar hos varmblodiga djur och ömsningen av skinn hos amfibier, som svarar mot bladens periodiska fall. Fåglarnas dubbla ruggning – vår och höst – motsvarar blommans respektive bladens fall.

Besvikelsen över den negativa responsen på detta verk i förening med personliga motsättningar till en rad kollegor inom universitetet gjorde att Agardh sökte sig bort från Lund. En utrikes professur eller en tjänst som statssekreterare fanns inom räckhåll, men då dessa planer misslyckades sökte han biskopsstolen i Karlstad, vilken han innehade från 1834 fram till sin död 1859. Perioden i Karlstad innebar i stort en avslutning på insatserna inom botaniken, och i dess ställe inträdde ett intensivt teologiskt författarskap.

Agardh om beskaffenheten hos naturliga och artificiella system

För att en naturforskare ska få något grepp om mångfalden av naturalster måste dessa återföras till någon typ av ordning eller system. Organismer kan indelas i artificiella eller naturliga klassifikationssystem. I ett artificiellt system tar man fasta på några lätt identifierbara egenskaper, vilket innebär att de är användbara i praktiska sammanhang som fältfloror eller indelning enligt odlingskrav. Men målsättningen för botanikerna var genom århundradena att finna ett naturligt system som indelar växtvärlden i grupper ordnade efter släktskap, så som de är ordnade av naturen själv. Det är sällan som ett naturligt system överensstämmer med ett artificiellt, då de egenskaper det artificiella systemet tagit till grund för indelning ofta skär tvärs igenom de naturliga grupperna.⁵ Agardh beskriver i *Classes plantarum* och *Aphorismi botanici* de skillnader som föreligger mellan det naturliga och de artificiella systemen:⁶

Methodus artificialis exceptionum quidem immunis esse potest, quia ex unitate principii divisionis derivatur; sed systema naturale exceptionibus necessario abundat, ad characteres autem, non ad affinitatem, pertinentibus. Sic insanus vel infans est homo, licet non animal rationale. [...] Sic plura zoophyta, quae, an sentiant, nescis, tamen animalia. [...]

Den artificiella metoden kan emellertid vara befriad från undantag, eftersom den härleds från en enhetlig indelningsprincip; men det naturliga systemet överflödar nödvändigtvis av undantag, vilka emellertid har avseende på kännetecknen, inte på släktskap. Så är den galne eller barnet en människa, fastän inte en förnuftig varelse. [...] Så även flertalet zoofyter vilka, fast man inte vet om de förnimmer, ändå är djur. [...]

99. *Systema unicum est & immutabile, neque a variis auctoribus nomen habet, nisi propter maiorem perfectionem vel diversam formam exteriorem, qua illud proposuerunt.*⁸

Systemet är ett och oföränderligt, och namnges inte efter olika upphovsmän, utom på grund av den större fullkomning eller yttre olikartade form, genom vilken de har framlagt det.

100. *Sunt quidem aliae methodi plantas disponendi, sed arbitrariae & vario fini inventae, vel ut facilius & tutius plantae dignoscantur, Systemata artificialia, (Methodi) vulgo dictae, vel ut secundum usum aut aliam earum rationem coordinentur.*⁹

Det finns förvisso andra metoder för att ordna växterna, men godtyckliga och uppfunna för ett annat ändamål, antingen för att växterna enklare och säkrare ska kännas igen, vanligen kallade de *artificiella systemen (metoder)*, eller för att samordnas enligt bruk eller något annat av deras skäl.

101. *Methodi artificiales ad plantas determinandas & tuto dignoscendas maxime necessariae fuerunt, unde innumerae propositae sunt.*¹⁰

Artificiella metoder var ytterligt nödvändiga för att bestämma och med säkerhet känna igen växterna, varför otaliga har framlagts.

103. *Optima methodus artificialis est ea, quae a nexu naturali vel systemate naturali plantarum tunc tantummodo discedit, cum facilius plantae alia via dignoscuntur. Hinc Linnei Systema sexuale eximium.*¹¹

Den bästa artificiella metoden är den som då och allenast avviker från den naturliga förbindelsen eller från växternas naturliga system när växterna lättare kan kännas igen på ett annat sätt. Av denna anledning är Linnés sexualsystem utmärkt.

104. *Systema Naturale & Methodi Artificiales, cum vario fini accommodantur, neque inter se comparari possunt, neque contraria esse. Illud ad plantas cognoscendas, hae ad dignoscendas inserviunt. Illud convenientiam plantarum quaerit, hae differentiam. Linneus Pater itaque utrumque coluit et systema sexuale quoad genera et species plane naturale proposuit, in ordinibus et classibus tantummodo methodum adhibens artificialem, sed ita ut haec methodus esset via ad systema naturale. Jam quidem consuevit opinari, systema naturale tantum in ordinibus et classibus disponendis contineri, sed falso, cum species et genera elementa magis necessaria sunt systematis, quam ceterae sectiones superiores, et in his stabiliendis nemo Linneum superavit, vel umquam superabit.*¹²

Det naturliga systemet och de artificiella metoderna kan varken jämföras med varandra eller vara motsatta, då de är anpassade för olika syften. Det förra tjänar till att lära känna växterna, de senare till att känna igen dem. Det förra söker växternas överensstämmelse, de senare skillnaden. Den äldre Linné omhuldade därför båda och framlade sexualsystemet så långt som släkten och arter helt och hållet som naturligt, blott användande sig av den artificiella metoden i ordningar och klasser, men på ett sådant sätt att metoden skulle vara en väg till det naturliga systemet. Han brukade emellertid anse att det naturliga systemet blott upprätthölls genom inrättandet av ordningar och klasser. I detta hade han fel, emedan arterna och släktena är systemets mer nödvändiga beståndsdelar framför övriga högre indelningar. Ingen överträffade, eller kommer någon gång att överträffa, Linné i att fastställa dessa.

Agardh om den rätta metoden för att konstruera det naturliga systemet

För Agardh framstår det naturliga systemet som något ytterligt komplext och svåröverskådligt, och han ger en rad synpunkter på vetenskaplig metod i samband med dess uppställning. För den systematiserande botanikern gäller det i första hand att gå försiktigt fram och inte, för överskådlighetens skull, frestas att bortse från formernas mångfald.

*94. Species complectitur individua maxime convenientia; & propagatur semine sibi semper similis. Unde facile, vel a tirone, percipitur. Quo autem altius adscenditur, eo magis sensim evanescit convenientia plantarum eoque minus percipitur. Tamen genus plerisque Botanicis perspicuum & a controversia liberum. Ordines difficilius perspiciuntur, sed a summis Botanicis sollerte enodantur; classes adhuc incertae, ut & limites regionum.*¹³

Arten omfattar de maximalt överensstämmande individerna; den reproduceras genom frön och är alltid lik sig själv. Därför identifieras den lätt, även av nybörjaren. Ju högre man uppstiger däremot, desto mer försvinner växternas överensstämmelse, och desto mindre identifieras den. Emellertid är släktet tydligt för de flesta botaniker och fritt från motsättning. Ordningar upptäcks med större svårighet, men utreds med skicklighet av de bästa botanikerna; klasserna är fortfarande osäkra, såsom även rikenas gränser.

*Classes plantarum eadem ratione, ad easdemque regulas componi debent, ac genera et ordines; non itaque sectionis superioris divisione, sed compositione et concatenatione inferiorum formandae.*¹⁴

Växternas klasser bör sammanställas av samma skäl och enligt samma regler som släkten och ordningar; de bör alltså inte formas genom delning av den högre indelningen, utan genom de lägres hopfogning och sammanlänkning.

Agardh är i olika sammanhang mer eller mindre optimistisk beträffande möjligheten att finna det ideala, det vill säga naturliga systemet. I *Species algarum* ser han det som ett mål som efterhand går att uppnå genom ett kollektivt arbete, medan han i *Classes plantarum* ser det som något ouppnåeligt – ett ideal att sträva efter.

*Systema esse ideale quoddam inter omnes constat. Hinc non uno temporis momento perfectum esse posse, sed sensim ad suam perfectionem progredi, conceditur. Multis locis quidem indicavi quae postea, ut crediderim, correctiones in dispositione Algarum faciendae sint, licet adhuc non in omnibus partibus ita clarae essent, ut statim consignari vel applicari potuerint.*¹⁵

Att det finns ett idealt system det är alla överens om. Härav medges att det inte kan fullkomnas på ett ögonblick, utan det framskrider efterhand till sin fullkomning. Jag har förvisso på flera ställen påpekat vilka rättelser som jag trodde efteråt borde göras ifråga om algernas ordning, låt vara att de ännu inte i alla delar är så klara att de genast har kunnat upptecknas och tilläggas.

*Multas in meo systemate mendas esse, multa vitia corrigenda, quis miratur, qui difficultatem studii consideraverit? – Ii autem botanici non illud corrigere poterunt, qui Algas in iconibus tantum examinarunt, neque ii, qui tam sunt novitii, ut numquam viderint vel non cognoscant vulgatissimas in omnibus fossis, in omnibus umbris provenientes plantas; [...]*¹⁶

Där föreligger många fel i mitt system och många försyndelser att rätta till, vem kan förundra sig över dessa, som har begrundat vetenskapsgrenens svårighet? De botaniker som blott har undersökt alger i bildverk kommer emellertid inte att kunna rätta till dem, och inte heller de som är så oerfarna att de aldrig någonsin har sett eller kan känna igen de allra vanligaste växter som förekommer i alla flodbäddar och på alla beskuggade platser; [...]

Oscillat systematica diagnosis continuo inter duo extrema, contractionem nimiam et separationem nimiam formarum. Antiqui botanici nimium separaverant. Linnaeus nimium contraxit. Dein omnes ad separandum se contulerunt. [...] Si autem quaeritur, quid magis ad scientiam amplificandam et citius ad eam perficiendam conferat, contractio an separatio, unicuique manifestum est, magis esse scientiae noxiam contractionem quam separationem, separando non confundimus, quod facile fit

*contrahendo. Ideoque ille parum peccat, qui formas distinguit, quia tantum quaeri potest, utrum ita distinctae formae sint varietates an species an forsan genera, de qua re parum conveniunt botanici. Qui autem confundit, in chaos scientiam iterum reducit, unde illam evehere et salvare omnes veri naturae investigatores summa opem niti decet. Ego itaque in re dubia mei esse officii potius distinguere quam contrahere duxi. Haec pluribus locis expresse declaravi.*¹⁷

Den systematiska diagnosen svänger ständigt mellan två ytterligheter, en alltför stor sammandragning och en alltför stor åtskillnad av formerna. De gamla botanikerna hade åtskilt alltför mycket, och Linné sammandrog alltför mycket. Sedan ägnade sig alla åt att åtskilja. [...] Om man emellertid frågar vad som mest leder till att utvidga vetenskapen och till att fortare fullkomna den, sammandragning eller åtskillnad, är det uppenbart för var och en att sammandragning är en större skada för vetenskapen än åtskillnad. Genom att åtskilja sammanblandar vi inte, vilket lätt sker genom att sammandra. Och för den skull syndar han föga, som urskiljer former, eftersom man blott kan undersöka, huruvida så olika former är varieteter eller arter eller kanske släkten, i fråga om vilket botanikerna är föga överens. Den som emellertid rör ihop återför ännu en gång vetenskapen till kaos, varifrån det anstår alla utforskare av den sanna naturen att sträva efter att lyfta och rädda denna efter högsta förmåga. Jag har därför ansett det vara min plikt, i ett tveksamt fall, att hellre åtskilja än sammanföra. Detta har jag på flera ställen tydligt klargjort.

*Sed etiam hac in re habet suam cautionem praesens tempus, ne a futuro gloria necessario vincatur. Genera enim ita disponi debent, ut in sectiones dilabantur naturales. Tunc futurum tempus non aliud potest quam nomina addere, et servatur anteriori observatori suus honos. [...] Et si in hoc tempore, quo tam in meum systema saeviunt quidam censores, aliquid ad illud defendendum, vel ei veniam quandam conciliandam afferre licitum sit, id illi forsan commendationi cuidam concedendum esse videtur, ut ex se ipso sese explicaverit, et semina contineat emendationum postea faciendarum.*¹⁸

Men även i denna sak har den innevarande tiden sitt försiktighetsmått, så att inte äran oundvikligen ska besegras av framtiden. Släktena bör nämligen uppställas så att de sönderfaller i naturliga sektioner. Då kan framtiden inte göra annat än fylla på namn, och den föregående iakttagaren får ha kvar äran. [...] Och om i vår tid, i vilken några kritiker rasar så mot mitt system, något kan anföras för att försvara det eller om det kan vara tillåtet att förmedla någon ursäkt för detta, förefaller det kanske vara möjligt att ge systemet den rekommendationen, att det har utvecklat sig självt ur sig själv och innehåller frön till förändringar som efteråt bör göras.

Agardh fastställer det ideala systemets principer

I förordet till andra delen av *Species algarum* lägger Agardh i några punkter fram det ideala systemets principer. Det finns i naturen en inneboende frihet som yttrar sig i att dess produkter, och hur de är organiserade, inte är förutsägbara enligt logikens lagar. Dessa senare menar Agardh är mänskliga påfund. Det naturliga systemet kan inte konstrueras deduktivt utifrån några grundläggande satsen. I stället måste forskaren bit för bit genom empiriska undersökningar försöka utröna naturens sammansättning.

*Haec principia sunt.*¹⁹

1) *Systema organismorum naturale numquam ad regulas divisionis logicae componi potest. [...]*

Dessa är principerna:

Det naturliga systemet av organismer kan aldrig sammanställas enligt regler från logikens uppdelning. [...]

3) *Series, ab infimo incipiendae, ad perfectissima progredi debent. [...]*

Serierna bör börja med det lägsta och framskrida till det mest fullkomliga. [...]

4) *Cum series plures parallelae oriuntur, eosdem gradus, suos quaeque, saepe percurrunt. [...]*

Då parallella serier uppkommer, genomgår de ofta samma steg, var och en sina egna. [...]

5) *Hi similes gradus analogiam constituunt. [...]*

Dessa liknande steg utgör en analogi. [...]

6) *Series ad formam quandam normalem, quae typum exhibet cohortis, adscendunt. [...]*

Serierna uppstiger till en normalform, vilken visar gruppens typ. [...]

7) *Cohors itaque quaeque ex serie componitur, sed ex typo definitur.*

Varje grupp sammanställs sålunda från serien, men definieras från typen.

8) *Definitio itaque logica cohortium non existit adaequata, sed amplectitur tantum formam normalem vel typum, excludens formas vel tendentes, vel aberrantes. [...]*

Det existerar sålunda inte någon passande logisk definition av grupperna, utan den omfattar blott normalformen eller typen och utesluter såväl *tenderande* som *avvikande* former. [...]

9) *Lacunae in serie hic illic adsunt, vel ex deperditis formis, vel ex indetectis, vel ex nondum exortis.*

Här och där i serien finns *luckor*, antingen genom förlorade former, eller ej upptäckta, eller genom ännu ej uppkomna.

Naturens enhet möjliggör föreställningen att olika organismer genomlöper samma utvecklingsgrader. Centralt för Agardh i det här sammanhanget är synen på naturen som inte alltigenom förutsägbär. Bland de lägre växterna kan det dels förekomma en strävan mot en högre form, dels en återgång till mindre fullkomliga former.

86. *Inde factum est, ut 1:o analogia quaedam & similitudo in diversis seriebus vegetabilium interdum cernatur, quasi progressa esset natura ad perfectionem per eosdem gradus sed diversa via; ut 2:o anticipationes formae perfectioris in plantis inferioribus non raro obveniant; ut etiam in plantis inferioribus regressus ad formam imperfectiorem, & ut 3:o formae illae normales aut ejusdem gradus, aut superioris ita interdum confluant, ut aegre limites observentur.*²⁰

Därigenom är det ett faktum, att för det första en viss analogi och likhet i växternas olika ordningsföljder ibland framträder, nästan som naturen hade framskridit till det fullständigare genom samma steg men på en annan väg; att för det andra *anticipationer* av den fullständigare formen ej sällan infinner sig hos de lägre växterna, och även en *regression* bland lägre växter till en ofullständigare form, och för det tredje att de här normalformerna ibland sammanfaller, antingen av samma grad eller av en högre, så att gränserna knappt märks.

Problemet med logisk metod och definitioner i växtsystematiken

Agardhs motvilja att uppställa definitioner av den organiska naturen hänger samman med hans syn på denna som ett vardande, en oupphörligt pågående

process. Det är omöjligt att göra enhetliga definitioner av organiska kroppar, eftersom det är utmärkande för den levande naturen att kropparnas ständiga utveckling leder till nya eller förändrade former. Dessutom ser han det som ett hinder för vetenskapen att låsa sig vid definitioner. I den organiska naturen verkar krafterna i ungefärliga riktningar, och produkterna av denna verksamhet har något obestämt och suddigt över sig: "ingen skarp skillnad gifves emellan motsatta former; den ena öfvergår i den andra, utan att man kan utsätta gränsen [...]. I allmänhet hafva de organiska formerna icke *en* gräns, utan de sväfva emellan *två*."²¹ Inte ens människan kan definieras som ett förnuftigt djur eftersom många människor inte är förnuftiga: "Barnet, den till barndomen återvändande gubben, den vansinnige äro mindre förnuftiga än månet djur."²² Ändå vill Agardh, trots sitt motstånd mot att påtvinga den organiska naturen en logisk form, finna en logik som ska kunna gälla för denna. Definitionerna i en sådan logik ska hos organismen kunna fånga ett visst tillstånd, som genom alla dess variationer kan sägas vara det väsentliga. Agardh kallar det för ett normaltillstånd hos organismen: "Man finner således lätt att barndomen är en tendens till förnuftighet, och ålderdomen en aberration ifrån menniskans egentliga bestämmelse."²³ Misstaget som man har gjort, då en definition av växter uppställts, är att man strävat efter att finna en egenskap som är allmänt förekommande eller uteslutande gäller alla växter:

Hvar och en naturlag för den organiska naturen gäller blott för de *högsta fallen*. Hela den organiska naturen är ett tenderande till regelbundenhet, men icke sjelf en regelbundenhet. [...] Organiska naturen, liksom människan, eller hvilken organism som heldst, fortgår från de enklaste och olikaste former till vissa bestämda former; som äro underkastade allmänna lagar, men hvarifrån åter nya undantag i dess högsta utvecklingar kunna göras.²⁴

Varje definition som uppställs bör alltså, till följd av den organiska naturens föränderlighet och ständigt fortlöpande process, endast gälla en mindre delmängd av varje klass – de individer som kan anses vara instanser av de högsta fallen, och som därmed uppvisar de väsentligaste egenskaperna. Och de högsta fallen utgörs av normalformerna, vilka Agardh betraktar som arketyper.

90. *Systema Naturae est explicatio & complexus omnium corporum Naturalium, secundum formas normales, h.e. Systema archetypon, cujus speculum est Systema ectypon, ut a Philosophis excipitur & arte disponitur. Systema Plantarum est itaque earum dispositio secundum formas normales.*²⁵

Naturens system är utläggningen och omfattningen av alla naturkroppar, enligt normalformerna, det vill säga *ett system av arketyper*, vars avbild är systemet av *inpräglade typer*, så som det nedtecknas av filosoferna och ordnas i vetenskapen. Växtsystemet är sålunda ordningen av dessa i överensstämmelse med normalformer.

Mest hinderligt för vetenskaplig utveckling har varit att man inte strävat efter definitioner och lagar gällande dessa väsentliga fall utan i stället försökt att finna lagar vilka kan täcka in samtliga fall inom en art. Agardh vänder sig även mot dem som genomfört en systematisering genom att tillämpa en binär logik, varigenom undergrupperna fastställts ur en delning av större enheter inom systematiken.

*102. Quia, secundum vulgares regulas Logicas, notiones optime dignoscuntur, si per dichotomiam dividuntur, & ita a superiori ad inferius sensim descenditur, crediderunt plerique optimum esse systema, si per ejusmodi dichotomiam Naturam finderent, parum curantes quod diversa plane fit ratio notionum a homine ipso fictarum, & corporum secundum alias leges, & ad formas non determinatas sed normales, ortorum, neque uno momento, sed sensim sensimque in diversas figuras explicatorum. [...]*²⁶

Emedan, enligt de vanliga logiska reglerna, begreppen bäst skiljs åt om de delas genom dikotomier, och man sålunda nedstiger från de högre till de lägre efterhand, har flertalet ansett att systemet skulle vara bäst, om man delade upp naturen genom en sådan dikotomi. De beaktar föga att systemet av begrepp är skapat av människan själv, och systemet av organismer tydligt uppträder enligt andra lagar i motsatta riktningar, och i enlighet med former som inte är fastställda men normala, av dem som uppkommit allteftersom och inte vid ett tillfälle, i olika utvecklade gestalter. [...]

Elias Fries, Agardhs forne elev, var en av dem som förespråkade den logiska metoden. I motsats till Agardh hävdar han att logiken inte är ett mänskligt påfund. Den logiska ordningen hos naturföremålen är nedlagd av naturen själv:

*Systema philosophicum*²⁷ nititur legibus logicis; regulae logicae minime sunt notiones ab hominibus fictae, sed aeternae, immutabiles et ab ipsa natura sanctitae. Ut rotatio corporum coelestium, post leges mathematica detecta, has non potuit non sequi; sic et nulla observatio in natura leges logicas infirmare valebit. Leges logicae etiam sunt naturae leges.²⁸

Det filosofiska systemet stödjer sig på de logiska lagarna; de logiska reglerna är ingalunda begrepp skapade av människorna, utan eviga, oföränderliga och fastställda av naturen själv. Såsom de himmelska kropparnas omlopp, upptäckta enligt matematiska lagar, inte kan undvika att följa dessa, så kommer ingen observation i naturen att förmå att undergräva de logiska lagarna. Logikens lagar är även naturens lagar.

Agardh, i diskussionen om klasser, konstaterar att varken dessa eller andra indelningar på förhand kan fastställas till antalet:

*5. Classes non magis, quam ceterae sectiones, certo numero definiri possunt; et si ita conditae sunt, ut augeri vel numero minui nequeant, certe non naturales. Systema enim homini idea est, cui sese appropinquat, quam tamen numquam attingit. Sic classes nec 15, nec 24, nec 33 stabiliri, nec ad ullum alium numerum fixum reduci, nisi pro tempore possunt.*²⁹

Klasser kan inte i högre grad än övriga indelningar fastställas i ett säkert antal. Om de så fastläggs att de inte kan ökas eller minskas till antalet är de med säkerhet inte naturliga. Systemet är nämligen en idé för människan, mot vilken hon närmar sig, men vilken hon emellertid aldrig uppnår. Så stadfästs klasserna varken som 15, 24 eller 33, och kan inte återföras till något annat bestämt antal, annat än för stunden.

*9. Cum in classibus enumerandis tantum successive exprimi potest quod simul existit, ordo enumerationis arbitrarius est et ab arte pendet. Illud vero principium, ad quod classes enumeramus, clavem systematis cum Linnaeo appellamus. Qui quo magis explicationem organorum sequitur, eo etiam magis ad naturalem accedit. Non tamen nisi gradus indicat, per quos ab infimo organismo ad summum sensim adscenditur.*³⁰

Då i uppräknningen av klasser blott det som är samtidigt kan uttryckas i en följd, är uppräknningens ordning godtycklig och avhängig vetenskapen. Men den princip enligt vilken vi uppräknar klasserna kallar vi med Linné *systemets nyckel*. Ju mer denna följer organens utveckling, desto mer närmar den sig även den naturliga. Emellertid visar den allenast stegen, genom vilka man uppstiger efterhand från den lägsta till den högsta organismen.

*Ab his principiis aberrant systemata recepta, vel quod iis definitiones adaequatas dare conantur auctores et excludunt ideo formas, quae definitioni non conveniunt, definitionem ut summam normam adoptantes, vel quod ad logicam regularitatem tendunt, quae in natura non existit, sed ei a nobis imponitur, vel, et praecipue, quod dispositionibus plantarum, quae in affinitate nititur, a coordinatione ex analogia non segregant.*³¹

De redan uppställda systemen avviker från dessa principer, antingen emedan upphovsmännen försöker ge passande definitioner åt dem och därmed utesluter former, vilka inte passar definitionen, då de håller sig till definitionen som den högsta regeln; eller för att de siktar mot en logisk regelbundenhet som inte existerar i naturen utan påläggs av oss; eller framför allt då de inte i ordnandet av växterna urskiljer dem som stödjer sig på släktskap från dem som samordnas genom analogi.

Agardhs misstro mot den logiska metoden är att den *a priori* försöker påtvinga naturen en viss organisation, och därmed uppkommer också risken att den uppställer definitioner vilka utesluter former som inte kan inpassas i den på förhand uppställda regelbundenheten. Agardh är i det här sammanhanget kritisk mot analogin som vetenskaplig metod, och han ställer sig tveksam till möjligheten att finna kunskap genom analogiresonemang, då dessa kan användas för att på förhand dra slutsatser om beskaffenheten hos en del av systemet från beskaffenheten hos en annan del. Det måste understrykas att Agardh i övrigt, främst inom de växtfysiologiska avsnitten i *Lärobok i botanik*, i stor utsträckning förlitar sig på analogiresonemang.³² Agardhs empiriska sida framträder tydligt i det att han vänder sig mot den rationalistiska spekulativen. Vägen till en naturlig växtsystematik kan inte vara lika rak och förutsägbar som i en logisk deduktion eller i en samordning genom analogi. Kunskapsprocessen innebär i stället ett sökande i alla riktningar. Man måste därför, enligt Agardh: ”utbreda sig äfven åt sidorne, till och med gå tillbaka, för att slutligen hinna till det högsta, ungefär så som om man vill genomgå alla ådrone af ett blad, eller alla landskaperne, alla bergen, alla floderne, alla städerne af en landkarta.”³³

Linné hade formulerat tanken att växtgrupperna var formerade på så sätt att de gränsade åt flera håll: ”Plantae omnes utrinque affinitatem monstrant, uti Territorium in Mappa geographica.”³⁴ (Alla växter uppvisar släktskap åt båda sidorna, såsom ett landområde på en geografisk karta.) Agardh är inne på en snarlik tankegång:

*122. In enumerandis plantis & variis sectionibus disponendis, ita collocandae sunt, ut affines sese tangant & ut progrediantur secundum varium perfectionis gradum. Natura autem in serie lineari numquam procedit, sed in pluribus formis ejusdem gradus sese jactat, veluti in rete ubique cum aliis affinitate conjunctis. Unde ejusmodi series tantum imperfecte & non satis adaequate disponi potest.*³⁵

Agardhs genealogisk-geografiska karta över växtrikets klasser publicerad i *Classes Plantarum* (1825). Växterna är hopsamlade i klasser och samordnade som var i ett hav. De utskjutande namnen i respektive klass pekar mot grannskapet utanför klasserna och anger en högre grad av släktskap med de omgivande klasserna.

Då växterna uppräknas och ordnas i olika avdelningar, bör de placeras så att de besläktade vidrör varandra och så att de framskrider enligt olika nivåer av fullkomning. Naturen skrider emellertid aldrig fram i en linjär serie, utan svänger sig i flera former av samma nivå, såsom i ett nät med andra överallt förenade genom släktskap. Därför kan en sådan serie blott ofullständigt och ej tillräckligt adekvat framläggas.

Normalform och varietet

Agardh hävdar att en normalform framträder, då man medvetet rensat bort tillfälliga avvikelser (varieteter) hos en grupp naturföremål, och dessa normalformer (arketyper) används sedan i växtsystemets framställning. Normalformen framträder tydligast i fruktifikationen, eftersom denna är mer konstant än i växtens gestalt, det vill säga växten med dess samtliga delar betraktad som en helhet. Växtens delar, undantaget blomma och frukt, har en tendens att mera tjäna individen än arten och är därmed enligt Agardh mindre pålitliga som grund för en klassifikation.

*98. Formae normales ita a Botanici in natura exceptae beneque perspectae in systemate digeruntur, & verbis, quantum fieri potest, perspicue describuntur. Species cum varietatibus ad genera reducuntur, genera sub ordinibus militant, ordines classibus subjunguntur, & classis in suas regiones disponuntur. Omnes autem hae sectiones tam secundum affinitatem transitus, quam secundum majorem minoremque perfectionem serie quadam continua disponuntur & enumerantur. Quae vero series quamquam in natura variis modis complicata & intricata cernitur, tamen in systemate non nisi successive proponi potest, unde multum non arbitrio sed ingenio & sagacitati Botanici in hac re relinquendum. Cum etiam interdum formae normales plures in quibusdam plantis conjunctae esse videntur, ita ut confluant, & secundum unicum principium disponi non possint, erit officium systematici, sub ejusmodi formam eas disponere, quae in iis magis perspicue exprimitur.*³⁶

Normalformerna, uppfattade av botanikerna i naturen och väl iakttagna, ordnas i ett system och beskrivs åskådligt med ord, så långt det kan göras. Arter med varieteter återförs till släkten, släktena ställs under ordningarna, ordningarna underordnas klasserna, och klasserna fördelas till sina riken. Alla dessa indelningar fördelas emellertid och uppräknas såväl enligt släktets övergång som enligt större eller mindre fullkomlighet, i en fortsatt ordningsföljd. Fastän denna ordningsföljd förvisso uppfattas i naturen även om den är invecklad och på olika sätt insnärjd, kan den emellertid inte framställas annat än i ett successivt system, varav mycket i denna sak inte bör lämnas åt botanikerns godtycke utan åt den-

nes begåvning och skarpsinne. Då även ibland många normalformer synes vara förenade i vissa växter, så att de sammanflödar, och inte kan fördelas enligt en princip, kommer det att vara systematikerns uppgift att fördela dem under den form, vilken mest åskådligt uttrycks hos dem.

91. *Formae normales per 5 gradus adscendunt, speciem, genus, ordinem, classem, regionem, quos omnes nomine sectionum naturalium complectimur.*³⁷

Normalformerna genomgår fem steg; *arten, släktet, ordningen, klassen och riket*, vilka alla vi återger med namnet naturliga *sektioner*.

92. *Species est forma normalis, vel idea individuorum plurium non nisi loco, tempore & rebus accidentalibus differentium.*³⁸

Arten är normalformen, det vill säga idén för de flesta individerna som skiljer sig åt bara genom plats, tid och tillfälliga ting.

93. *Genus est forma normalis plurium specierum, ordo generum, classis ordinum, regio classium.*³⁹

Släktet är normalformen för flera arter, *ordningen* för flera släkten, *klasserna* för flera ordningar, *riket* för flera klasser.

113. *Plantae dicuntur affines, quae ad eandem formam normalem pertinent, & eo magis affines, quo magis characteribus conveniunt.*⁴⁰

De växter sägs vara besläktade, som tillhör samma normalform, och ju mer de sammanfaller i kännetecken, desto mer är de besläktade.

105. *Characteres sunt partes formae normalis; notae in quibus plures plantae ad eandem setionem pertinentes conveniunt, signa externa structurae interioris.*⁴¹

Kännetecken är delar av normalformen; tecken genom vilka flertalet växter tillhörande samma indelning sammanfaller, utvärtes tecken på en invärtes struktur.

108. *Forma normalis in omnibus plantis non aequè perspicua, sed saepissime in quacumque sectione sensim magis magisque prominet & explicatur, ita ut in quibusdam plantis perfectissima appareat, & in aliis vix perspicienda.*⁴²

Normalformen är inte lika synlig i alla växter, men oftast framträder den och utvecklas i varje indelning efterhand allt mer och mer, så att den i vissa växter fullständigt framträder, men i andra kan den knappast upptäckas.

95. *Species interdum a forma vulgari aberrat, quae aberratio varietas appellatur.*⁴³

Arten avviker ibland från den vanliga formen, och denna avvikelse kallas en varietet.

96. *Varietas levioribus et inconstantibus notis tantum differt, ut magnitudine, numero, eboru, colore, sapore, odore partium; exorta casu vel cultura, climate, solo, temperie, fecundatione specierum affinium. Reducitur saepe causis mutatis, vel disseminatione continuata.*⁴⁴

Varieteten skiljer sig blott genom lättare och mindre varaktiga kännetecken såsom delarnas storlek, antal, uppkomst, färg, smak och doft; den uppkommer av en tillfällighet eller genom odling, klimat, jordmån eller befruktning av besläktade arter. Den återgår ofta när förhållandena ändras, eller genom fortsatt utsäende.

97. *Varietas duplicis generis est, aut fugax, quae disseminata remotâ causâ evanescit, aut permanens, quae non nisi disseminatione continuata iterum ad formam abit vulgarem. [...]*⁴⁵

Varieteten är av två slag, antingen *flyktig*, och den försvinner då orsaken till utsäendet avlägsnats, eller *varaktig*, vilken endast genom fortsatt utsäende ånyo övergår till den vanliga formen. [...]

109. *Forma normalis constantior cernitur in fructificatione, h. e. in flore & fructu, quam in habitu, tam quia in unum tantum finem illa explicatur, cum organa vegetationis indirecte etiam florem & fructum praeparare debent, quam etiam quia partes vegetationis individuum tantum servant, fructus vero formam normalem perennem tueri debet. [...]*⁴⁶

Normalformen framträder mera beständig i fruktifikationen, det vill säga i blomman och frukten, än i habitus, såväl eftersom den blott utvecklas till ett enda ändamål, då växtens organ bör indirekt även förbereda blomman och frukt, dels också eftersom växtens delar endast tjänar individen; fruktens normalform bör förvisso betraktas som varaktig. [...]

110. *Hinc systema in fructificatione nititur. Ceterum observandum, quod fructus jamdudum plantam quamvis non explicatam continet, & quod planta antequam flos & fructus eam coronet, non perfecta est. In sectione vero illa, quam speciem vocamus, non fructus solus characteres praebet, quia in omnibus notis, praeter quod e causis accidentalibus pendeat, convenire debent individua ejusdem speciei.*⁴⁷

Därför stödjer sig systemet på fruktifikationen. För övrigt bör beaktas att frukten redan länge innehåller växten fastän outvecklad, och att växten innan blomman

och frukt smyckar den, inte är fullkomlig. Men i den indelning som vi kallar för art framvisar inte frukten ensam kännetecken, eftersom individerna av samma art bör sammanfalla i alla kännetecken, förutom vad är avhängigt tillfälliga orsaker.

114. *Quia plantae in quibusdam conveniunt in aliis differunt, colliduntur ita characteres, ut a sagacitate scrutatoris saepissime pendere videatur, quasdam notas existimet praestantiores, quasque minoris habeat. In qua re duplici via progressi sunt Botanici, aut ut consideraverint ipsas partes plantarum quatenus ad characteres impertiendos plus minus aptas, aut ut qualitates quarumcumque partium absolute comparaverint, nulla ratione habita in qua parte praecipue inessent.*⁴⁸

Eftersom växterna överensstämmer i vissa avseenden och skiljer sig i andra, sammanfaller kännetecknen så att det oftast synes hänga på forskarens skarpsinne, vilka kännetecken han bedömer som mera framträdande, och vilka han anser som mindre betydelsefulla. I denna sak har botanikerna gått fram på två vägar; antingen har de bedömt själva växtdelarna i den mån som de är mer eller mindre anpassade att tillhandahålla kännetecken, eller så har de jämfört egenskaperna hos varje del för sig, utan att ta hänsyn till i vilken del de företrädesvis har varit befintliga.

115. *Est quaedam certe variarum partium prae ceteris praestantia, quo magis nimirum ad formam normalem servandam inserviant, & quo propiores huic fini magisque necessariae esse videantur. Sic fructus florem antecellit; in fructu semen ceteras partes accessorias; sic in flore stamina & pistilla corollam & calycem. [...]*⁴⁹

Ju mer någon av de olika delarna framträder framför de övriga, desto mer tjänar de utan tvivel till att bibehålla normalformen, och ju närmre de är detta ändamål desto mer synes de vara nödvändiga. Så överträffar frukten blomman; i frukten överträffar fröet de andra biträdande delarna; så överträffar i blomman ståndarna och pistillerna kransen och kalken. [...]

116. *Hoc quidem generatim valet, non tamen absque exceptione. Quod enim formam normalem praecipue fingit & determinat, in una parte saepe magis absconditur, cum in alia ceterum minus essentiali luculentissime prominere potest. [...]*⁵⁰

Detta gäller emellertid i allmänhet men ej utan undantag. Ty det som företrädesvis formar och bestämmer normalformen döljs ofta mer i en del, då den eljest kan framträda präktigast i en annan mindre väsentlig del. [...]

117. *Si autem qualitates partium respiciuntur, hauriuntur characteres e praesentia, substantia, situ, explicatione, numero normali, figura normali & proportionem partium.*⁵¹

Om emellertid delarnas egenskaper betraktas, hämtas kännetecknen från delarnas *befintlighet, substans, plats, utveckling, normalantal, normalfigur och proportion*.

*121. Affinitas plantarum componitur secundum nostram sententiam tam e multitudine characterum quorumcumque in quibus conveniunt, quam ex eorum praestantia & prominentia. Sic sufficit vel levis nota in flore et fructu, si multis notis habitualibus conveniunt plantae; et quo pauciores notae praestantiorum partium communes sunt, eo pluribus convenire debent in partibus minoris momenti. Sic etiam quo magis prominet character quidam, eo minus dilaceranda sectio, etiam si pluribus aliis notis differunt plantae sub ea inclusae.*⁵²

Växternas släktskap framställs enligt vår mening såväl ur mängden av vilka kännetecken som helst i vilka de överensstämmer, som från dessas framträdande och prominens. På så sätt är ett obetydligt kännetecken tillräckligt i blomma och frukt om växterna överensstämmer i många vanliga kännetecken; och ju färre kännetecken av de framträdande delarna som är gemensamma, desto mer bör de sammanfalla i delarna av mindre betydelse. Så även ju mer något kännetecken framträder, desto mindre bör indelningen söndras, även om växterna inneslutna av denna skiljer sig i många andra kännetecken.

*Distinguendum est, ut jam distinxit Linnaeus, inter characterem et affinitatem. Ille ex hac fluit, non vice versa. Characteribus saepe paucis conveniunt, quae tamen affinitate maxima conjuncta sunt. [...] sic non character, sed affinitas classes definit.*⁵³

Man bör skilja mellan kännetecken och släktskap, så som redan Linné gjorde. Det förra följer ur det senare, och inte omvänt. De som är förenade i största släktskap överensstämmer ofta i några få kännetecken. [...] sålunda definierar inte kännetecknen utan släktskapen klasserna.

*Sequitur itaque, non prae ceteris valere unum vel alterum characterem generatim et absolute. [...] Sic in regnis naturae organicis, licet semen ad sectiones formandas in vegetabili maximi usus; ovum nullius fere momenti in animali.*⁵⁴

Det följer sålunda, att det ena eller andra kännetecknet inte gäller framför de övriga i allmänhet och obetingat. [...] När det gäller naturens organiska riken är visserligen fröet ytterst användbart för att forma indelningarna i växtriket, men nära nog utan betydelse i djurriket.

Avslutning

Sammanfattningsvis kan man konstatera att såväl spekulatio som empiri står att finna i Agardhs försök att åstadkomma en naturlig systematik för växterna. Han tar fasta på det platonska arvet inom romantiken genom att söka efter normalformer i naturen, vilka de enskilda föremålen mer eller mindre troget återspeglar. Det är en sådan normalform som kan och bör fångas i en definition. Naturens grundläggande enhet, en central romantisk tanke, visar sig genom att analoga former uppkommer i olika serier av organismer, där de parallellt genomlöper samma utvecklingsgrader. Agardhs empiriska sida framträder då han hävdar att naturforskaren, utöver när det gäller normalformer, ska vara försiktig med att fastställa definitioner, eftersom den organiska naturen inte uppvisar skarpa gränser, utan endast är en strävan mot regelbundenhet. I naturen finns det alltså, enligt Agardh, en frihet och därmed en viss grad av oförutsägbarhet, som får till följd att naturforskaren inte kan uppställa en systematik där organismernas platser på förhand har fastställts. Det naturliga systemet kan därför inte vara en logisk konstruktion, i vilken man från några grundläggande satsar deduktivt kan sluta sig till följsatserna; det är snarare en process, där de empiriskt vunna erfarenheterna bit för bit måste fogas samman till en helhet. Agardh är övertygad om att en sådan naturlig ordning verkligen existerar, men han är i olika sammanhang mer eller mindre hoppfull beträffande möjligheten att i skrift kunna återge densamma.

Noter

¹ Carl Adolph Agardh, *Lärobok i Botanik II* (Malmö, 1830–1832), företal, opaginerad.

² Föreliggande artikel är en bearbetad version av min kandidatuppsats i latin, *Aphorismi botanici – C. A. Agardhs naturforskning under påverkan från den tyska romantiken*, framlagd 2013 vid Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet. Jag vill tacka min handledare, professor Arne Jönsson, för ett utmärkt handledarskap genom en lång uppsats. Tack även till professor Gunnar Broberg som gav förslag på hur en koncentrerad version av den ursprungliga uppsatsen skulle kunna utformas.

³ Gunnar Eriksson, *Elias Fries och den roman-*

tiska biologin (Uppsala, 1962), 126–132. Gunnar Erikssons avhandling är ett pionjärbete och det givna standardverket om den romantiska biologin i Sverige. Nämnda avhandling visar på mångfalden och idérikedomen inom den svenska naturvetenskapen under 1800-talets förra hälft och innehåller, förutom en detaljerad redogörelse av Elias Fries verksamhet, en insiktsfull behandling av Carl Adolph Agardhs botaniska verksamhet och den komplicerade relationen mellan Fries och Agardh. Den av samme författare utgivna *Romantikens världsbild speglad i 1800-talets svenska vetenskap* (Stockholm, 1969) ger ett eget kapitel åt Agardh. Bland litteraturen om Agardh kan även nämnas Bengt Wallerius,

Carl Adolph Agardh. *Romantikern-Politikern* (Akademisk avhandling, Göteborgs universitet, 1977), och Sven-Erik Liedmans *Att förändra världen – men med måtta. Det svenska 1800-talet speglat i C. A. Agardhs och C. J. Boströms liv och verk* (Stockholm, 1991).

⁴ Carl Adolph Agardh, *Lärobok i Botanik I* (Malmö, 1829–1830), 43, 48.

⁵ M. Widén & B. Widén (red.), *Botanik. Systematik. Evolution. Mångfald* (Lund, 2008), 22.

⁶ Terminologin är ett bekymmer. Systematiker både före och samtida med Agardh använder, med stundom varierande innebörd, begreppen "naturligt system" och "naturlig metod" samt "artificiellt system" och "artificiell metod". Agardh talar t.ex. i *Classes plantarum* om den artificiella metoden och i *Aphorismi botanici* om artificiella system, och använder dem på dessa ställen synbarligen synonymt. Se Peter F. Stevens, *The development of biological systematics. Antoine-Laurent de Jussieu, Nature, and the Natural System* (New York, 1994), 10–13, för en utförlig diskussion.

⁷ Carl Adolph Agardh, *Classes plantarum* (Lund, 1825), 2.

⁸ Carl Adolph Agardh, *Aphorismi botanici* (Lund, 1817–1821), 63.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., 64.

¹² Ibid.

¹³ Ibid., 61.

¹⁴ Agardh 1825, 1.

¹⁵ Carl Adolph Agardh, *Species algarum* (Greifswald, 1828), praef. II, LXX.

¹⁶ Ibid., LV.

¹⁷ Ibid., LIII.

¹⁸ Ibid., LIV–LV.

¹⁹ Ibid., LXXI.

²⁰ Agardh 1817–1821, 59 f.

²¹ Carl Adolph Agardh, *Lärobok i Botanik I* (Malmö, 1829–1830), 159.

²² Ibid., 1.

²³ Ibid., 2.

²⁴ Ibid., 3.

²⁵ Agardh 1817–1821, 61.

²⁶ Ibid., 63 f.

²⁷ Fries benämning på den naturliga systematiken.

²⁸ Elias M. Fries, *Systema orbis vegetabilis* (Lund, 1825), 16. Se även Eriksson 1962, 282.

²⁹ Agardh 1825, 2 f.

³⁰ Ibid., 4.

³¹ Agardh 1828, praef. II, LXXII.

³² Gunnar Broberg påpekar beträffande Linnés användning av analogier: "Språket självt är ju uppbyggt av analogier, av associationer som ger konkretion, något för vetenskapen både att ta vara på och akta sig för." Gunnar Broberg, *Homo sapiens L. Studier i Carl von Linnés naturuppfattning och människolära* (Uppsala & Stockholm, 1975), 8.

³³ Agardh 1829–1830, 18 f.

³⁴ Carl von Linné, *Philosophia botanica* (Stockholm, 1751), 27.

³⁵ Agardh 1817–1821, 69 f.

³⁶ Ibid., 62 f.

³⁷ Ibid., 61.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid., 66.

⁴¹ Ibid., 64 f.

⁴² Ibid., 65.

⁴³ Ibid., 61.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid., 62.

⁴⁶ Ibid., 65.

⁴⁷ Ibid., 66.

⁴⁸ Ibid., 66 f.

⁴⁹ Ibid., 67.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid., 69.

⁵³ Agardh 1825, 1.

⁵⁴ Ibid., 2.

Summary

Carl Adolph Agardh on the methodology
of plant systematics

By Magnus Krook

Carl Adolph Agardh (1785–1859) was a Swedish botanist at Lund University specializing in the study of Algae. He also made important contributions to general plant systematics and plant physiology. While starting out from the Linnean tradition of collecting and describing specimens, Agardh assimilated ideas from the German romantic philosophy in his attempt to construct a natural classification for the plants. He derived from the romantic movement mainly a conception of nature as a spiritual entirety, and, with this somewhat abstract idea as a foundation, Agardh pursued a painstaking empirical approach in his research. In a series of academic dissertations, written in Latin, Agardh erects a natural system, and works his way up from the cryptogams to the phanerogams. A recurrent idea in Agardh's work is that nature has a certain innate unpredictability, a freedom, with the consequence that a natural system never can be formed in accordance with deductive logic – nature's laws are not logical rules. The systematization of natural forms must, according to Agardh, be devoid of any assumptions made *a priori*, and instead progress slowly by a piecemeal adding of the empirically gained knowledge. Then, in due course, one can finally hope to accomplish a complete natural system.

Författarens adress:

FM Magnus Krook, Hasslebro 8, 274 41 Stehag. E-post: magnuskrook68@gmail.com.

INGVAR SVANBERG

”En god del af det fattiga folckets föda om våren”

*Fångst och konsumtion av nors,
Osmerus eperlanus (Linnaeus, 1758),
i det förindustriella Sverige*

Under sin västgötska resa 1746 passerade Linné i början av augusti gruv-samhället Persberg vid sjön Yngen mellan Filipstad i Värmland och Nora i Västmanland. Där fick han bland annat möjlighet att beskriva en norshåv närmare. Han skildrar i sin tryckta reseberättelse i detalj hur håven var konstruerad och lät även avbilda den: ”När Håfwen således är färdig, brukas han för NORS, at nedläggas på 2 à 3 famnars djup, hwarest Not, för ojämn botten skul, ej kan dragas. När Håfwen updrages, afhålles den fångna Norssen uti båten och åter nedsänkes, hwarmed continueras, så länge man tycker”. Han tillägger att norsen ”brukas här mäst at torkas och ätas speken”.¹

Linné var redan väl förtrogen med norsen, vars vetenskapliga namn numera är *Osmerus eperlanus* (L., 1758), och han hade med hjälp av Peter Artedis *Genera Piscium* från 1738 som källa beskrivit den, på grund av den utmärkande fettfenan, som en laxfisk i första upplagan av *Fauna svecica* 1746. Linné uppger att den förekom talrikt i sjöar i ”Uplandiae et Dalecarliae”. På Linnés tid var norsen alltjämt en välkänd fisk i Mellansverige, som togs även i Ekoln och på andra platser i Uppsalas närhet. Nors gick till och med upp i Fyrisån (vilket den fortfarande gör) om våarna och fångades uppenbarligen för konsumtion. Wilhelm Lilljeborg skildrar hur den ännu i slutet av 1800-talet fångades nedanför Islandsbron i Uppsala.²

Vårlekande fisk

I det följande skall jag utifrån strödda notiser i reseberättelser, topografisk litteratur och andra källor diskutera fångst och konsumtion av en nu i det när-

maste bortglömd matfisk i Sverige. Som bördig från Bergslagen och Värmland, ej långt från den plats där Linné gjorde sin iakttagelse 1746, är författaren till dessa rader väl förtrogen med såväl norsfångst som dess betydelse som livsmedel, men i stora delar av övriga landet är den numera en bortglömd matfisk som få ägnar någon tanke. Den har inget värde som sportfisk, möjligen kan den tjäna som agn, men ännu för några årtionden sedan var den en del även av stockholmarnas föda, tillgänglig i stadens lunchrestauranger om våren.

I dag är norsen närmast en kulinarisk kuriositet som ibland får uppmärksamhet i orter – som Arboga, Karlstad och Mariestad – belägna vid vattendrag som har sina flöden till Mälaren och Vänern. Samtidigt är den, trots att den är okänd för de flesta, förmodligen en av de vanligaste förekommande fiskarterna i de stora mellansvenska sjöarna och utgör en ansevärd del av den samlade fiskmängden. Norsen tjänar som viktig föda åt rovfiskar som gädda, gös, lax och röding. Thomas Axenrot vid Sötvattenslaboratoriet på Drottningholm, som sysslar med beståndsuppskattningar av fisk, menade i ett inlägg i Vetenskapsradions veckomagasin den 7 mars 2014 att norsen skulle utgöra 80 procent av Vänerns samlade fiskmängd.

Norsfiskets eventuella framtida ekonomiska potential kan lämnas därhän. Denna studie dyker i stället ned i tidsbrunnen för att med hjälp av tillgängliga äldre belägg framhålla den roll norsen en gång i tiden spelade i folkhushållningen i Sverige. Fokus ligger på hur norsen en gång i tiden fiskades och hur den togs tillvara. Insjö- och älvsfiskets betydelse för försörjningen i äldre tid har, trots tillgången på ett rikligt och mångfasetterat källmaterial, inte ådragit sig vare sig etnologers eller historikers intresse, varför ämnet som helhet fortfarande väntar på att beforskas.³

Den insjölevande norsen är en vårlekande fisk som numera anses tillhöra en egen ordning, norsartade fiskar (Osmeriformes), skilda från laxfiskar. Norsen brukar betraktas som en maringlacial relik, en ishavsrelik. Det innebär att den likt hornsimpan, *Myoxocephalus quadricornis* (L., 1758), och rödingen, *Salvelinus umbla* (L., 1758), blev kvar när inlandsisen försvann. Tidigare hade den levt i havet nära iskanten. Numera förekommer den till följd av isens nedsmältning och snabba landhöjningar med några få undantag endast i sjöar nedanför den så kallade högsta marina gränsen. I mellersta Sverige återfinns den i Vänern, Vättern, Mälaren och Hjälmaren samt en rad sjöar i Värmland, Dalsland, Västmanland och södra Dalarna. I det norrländska kustlandets insjöar är den sällsynt, men längs Bottniska vikens stränder är den ej ovanlig, liksom ej heller längre söderut i Östersjöns skärgårdar. Den finns också utanför

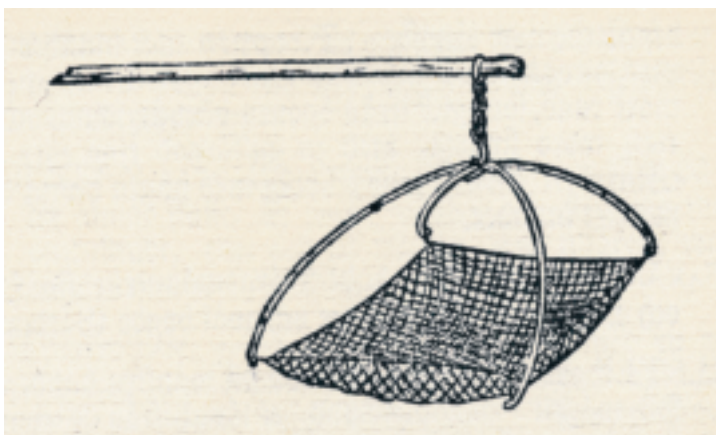
Göta älv, där den går upp för lek. Dessutom förekommer den i Ivösjön, Oppmannasjön och Vombsjön i Skåne. I samband med leken tidigt på våarna, som sammanfaller med islossningen, uppträder den i stora stim på grunt vatten och i rinnande vattendrag. Det är framför allt då den varit föremål för fångst.⁴

Benämningar

I Sverige har norsen haft två olika folkliga benämningar, dels det allmänt vedertagna och spridda *nors*, dels har den i trakterna kring Vänern ofta kallats *slo*m. Redan Linné nämner både nors och slom för samma art, och så gjorde för övrigt även Olof Siljeström 1730 och Johan Ihre 1738 i sina dissertationer. Vi kan konstatera att ordet *nors* för fisken finns belagt redan i fornsvenskan och att dess etymologi är dunkel. Möjligen kan det härledas till roten *ner* 'vara trång' och syfta på den smala kroppsformen. Ordet *slo*m, som är mera regionalt avgränsat och gärna förknippas med Värmland, finns belagt först i Petrus Magni Gyllenius resedagbok 1670. Han uppger från östra Värmland att han var med och fiskade efter "slom", det vill säga "stoor närss". Slom skulle kunna betyda 'slankig, utmärglad', menar Elof Hellquist. Båda benämningarna syftar sålunda på fiskens utseende. I vissa trakter har en storvuxen nors i enlighet med allmogens taxonomiska uppfattningar kallats för *norskung*, ett ord som är belagt i litteraturen sedan 1778. Det ordspråksliknande uttrycket "vara skapt som en nors" har levt kvar in i vår tid och det har använts av en rad författare från Zacharias Topelius till Ernst Brunner. Redan på 1600-talet användes nors i ordspråksliknande vändningar.⁵

Ibland har man i den folkliga taxonomin urskilt olika storleksstadier som fått olika benämningar. Sålunda har exempelvis storvuxen nors kallats slom, medan den mindre fått hetat nors. Här kan som exempel anföras vad Erland Hofsten (1651–1717) skriver i en mycket detaljerad och intressant sammanställning där han skildrar fiskets betydelse i hans samtids Värmland. Hans text är nedskriven 1716. Enligt Hofsten urskilde man tre slags nors i Värmland: *små-slo*m, *storslo*m och *nors* (medan Värmlands *sikling* i citatet avser siklöja, *Coregonus albula* (L., 1758), en benämning som fortfarande används längs Klarälven):

först är småslom, som til storlek är äfwen som Uplandz Strömning eller Wer-melandz sikling, och börjar på notkasten wisa sig uti Weners wiker strax finnes. Thenne fångas med not allena til tämmelig myckenhet, och är ibland then förste

Traditionell norshåv från Persberg i östra Värmland. Ur Carl von Linné, Wästgöta Resa 1747.

Nyfångad slom i Värmland. Foto: Katharina Leibring, april 2014.

fisk, som folcket fånga om vårtiden. Thet andra slaget kallas storlom, af storlek wid pas såsom en sill eller sik, hwilken upgår ifrån Wener, sökandes Elfwerne thet mästa han får tilfalle, ther han sedan fånges med not och ryskior til en stor myckenhet. När thenna är wederbörligen saltat, så tårckes han sedan i wårhäs-san, bindes uti walar, af hwilka 80 äro uti en wahl, och sedan försäljas til många främmande orter, som theraf at få sig något tilhandla, mycket wäsande göra. Thet tredie slaget kallas nors, af olika wäxt, emädan somlige äro såsom en finger långa men mycket smala, somlige mindre, somliga som knappålar, af hwilka oräckneliga hopar samlas nästan hela året igenom icke allenast i the wiker, som gå ifrån Wener, utan och uti andra siöer och elfwer i landet: så at man må wäl för et under hålla, at ehuru wäl en otrolig myckenhet theraf drages i land, ser man dock ingen afsacknat theraf, utan årligen är theraf lika mycket igen.⁶

Hofsten ger inte bara en antydning om den folkliga taxonomin utan skildrar även hur den togs tillvara.

Fångst

Av Hofsten framgår därtill hur norsen fiskades. Olof Broman uppger omkring 1730 att norsen fiskades med not, håv och lanor (ryssliknande redskap). Gyllenius nämner, liksom Hofsten, ryssjor för fångst av slom 1670. Håvfångst har dock varit det dominerande sättet: "Nu liustras Asp och Idh, nu håfwäs Lögör, Norssar" skaldar Lasse Lucidor glatt i en vårdikt från 7 maj 1671. Karl XI noterade i sin almanacka den 7 april 1693 vid Kungsör att om "aftonen voro bönderne och öste norss midt framför huset" och att de använde håv för att fånga den. Vårtiden var mycket riktigt den rätta tidpunkten att håva nors, *slomma* som man sade i Värmland, och det gjordes efter islossningen, i mellersta Sverige, avhängigt vattentemperaturen, vanligen under april. Nors-håvarna, som är ganska enahanda konstruerade, av det slag som Linné beskrev från Persberg 1746, finns beskrivna i etnologiska uppteckningar ännu i början av 1900-talet och används för övrigt än i dag.⁷

Allmogen har iakttagit tecken i naturen som upplyste när norsen gick till, så att man kunde veta när det var dags att fånga den. Lektiden är kort och det gällde därför att känna till när det var rätt tidpunkt att åka ut med håvarna. Norsen leker "wanligtvis då sälgräden blommar", anger Johan Fischerström. Vid Norsholmen, ej långt från Skokloster, fångades den under hans tid årligen i stora mängder i kråknedanet (det vill säga i anslutning till Tiburtiusdagen

den 14 april), uppger han vidare. Även Einar Lönnberg nämner ännu i början av 1900-talet sälgbloomingen som ett märke från Uppland, oklart dock om han inte bara är en eftersägare efter det som stått tidigare i litteraturen. Yngre uppteckningar nämner andra tecken i växtligheten (exempelvis när björklöven var stora som musöron). Tiden för norsfisket har till och med benämnts *slomtiden*. Så gjorde Selma Lagerlöf i sina hågkomster från barndomens Mårbacka och så heter det i uppteckningar. I övre Dalarna hette det *norstiden*, medan man i Västergötland talade om *norsaveckan*.⁸ Anders Tidström observerade fångsten vid Mariestad: ”Med håfwande fånga de ock här nors men kersen eller nätet på håfven är här löst och icke bakbundet som på håfwarna i Stockholm”. Han uppger att norsen också fångades med ”ståndmiälar som sättas ut i strömmen [...] då han går så snart det mörknat om afton”.⁹

Några årtionden senare beskriver prosten Carl Ulrik Ekström på sitt vanliga lite omständliga vis hur fångsten gick till. Tvärs över ett sund eller de strömmar där norsen går upp för att leka:

byggas risgårdar af fårskt granris, så inrättade, att på dem öppningar göras öfver det djupaste af vattnet. Öfver dessa öppningar, ställer sig fiskaren med en håf så stor, att den fyller öppningen, och bunden med så fina maskor, att icke Norsen kan tränga sig igenom. Denna håf, hvilken är utspänd på spröten, nedsättes i öppningen, och upptages efter en stund längre eller kortare allt efter som fisken stiger starkt, då den fångade Norsen stjelpes ur håfven uti en bredvid stående öckstock. Då Norsen leker vid sjöstränder eller uddar, tages han åter med not, hvilken icke, i något annat fall, skiljer sig från en vanlig vada, än att maskorna är ganska fina. Denna notdragning sker endast om natten då fiskarena icke sällan upptända stockeldar, på stränderna, i den förmodan, som redan är nämndt, att fisken låckad af eldskenet, kommer stranden närmare.¹⁰

Fångsten i Norrström har förmodligen gamla anor, men enligt Sigurd Erixon var det först 1774 som norsfiske blev tillåtet där. Wikström uppger 1840 att norsen ”fiskas allestädes omkring Stockholm”. Fredrika Bremer ger en fin skildring av norsfisket i Norrström i sin bok *Syskonlif*. Hon talar om mängden ”nors-fiskare – mest trasiga ynglingar, yngre och äldre, – med rödfrusna näsor och händer” som dels stod på kajen, dels i båtar och som med stora håvar fångade den eftertraktade fisken. Det var ett välkänt skådespel för alla stockholmare och föranledde bara ett par rader i Lundin och Strindbergs *Gamla Stockholm* (1882).¹¹ Bo Janson berättar i en uppsats från 1954 om en ålderdomlig metod att fånga nors, som säkert använts under århundraden,

nämligen att ta den direkt med händerna. Särskilt unga gossar öste den helt enkelt direkt ur det strömmande vattnet och kunde på så vis få fångster upp till 25 kilo med detta direkta angreppssätt.¹²

Konsumtion och försäljning

I en av sina zoologiska föreläsningar från 1740-talet uppger Linné att norsen i Uppsala utgör "en god del af det fattiga folckets föda om våren". Han tillägger också att "Utlänningarne wilja ej tro, att Norssen stincker, efter den ej lucktar hos dem, men den årstiden han här wid Upsala plär wanckas, hafwawi vår stora olägenhet deraf". Den karakteristiska doften, ofta liknad vid gurka, återkommer i många beskrivningar. Olof Broman skriver, med stöd av äldre källor, att fisken stinker. "Til lukten mycket – til smaken icke oangenäm", konstaterade däremot Israel Lannér försonligt 1784.¹³ Liknande skildringar om norsfångst återfinns även senare: "Vid lektiden fångas Norsen i otalig mängd och införes lasstals på torgen i det mellersta och öfra Sveriges städer, som ligga i grannskapet af någon bland de större Norsrika sjöarna. Han sprider då en odräglig lukt kring gatorna och torgen. Vid Åmål fås Nors om hösten och hela vintern till fram på våren", skriver Sven Nilsson 1855.¹⁴

Nors i torkad form tycks ha varit det vanligaste sättet att ta tillvara fisken. Så kunde den lagras under året, så kunde den transporteras långa sträckor och i den formen blev den också proteinrik föda även för de fattigaste skikten av befolkningen under Linnés tid. Vi har en beskrivning från Sollerön i Dalarna av hur själva torkningen gick till i äldre tid. Norsen breddes ut på taken eller på dörrar eller brädor som man lagt ut på marken. Soltorkad nors förvarades ofta i säckar i härbret. Så hanterad kunde den också transporteras över stora sträckor. "Slom fångas i Wermeland, torckas, och kommer så hit", heter det Linnés föreläsning från 1740-talet.¹⁵

Det är alltså i första hand torkad som norsen kom till användningen i det svenska hushållet i äldre tid. Torkning var den enda användbara metoden att konservera den stora mängd fisk som fångades under våren. Tillvägagångssättet var billigt och enkelt. Visst kunde den ätas färsk vid fångstillfället. Stekt nors omtalas redan 1535 i svenska källor. Så har den tillagats in i vår tid. I högreståndsköket förekom att norsen åts på annat sätt. Stuvad nors med peppar nämns i handlingar från 1671. Kokböcker från 1800-talet innehåller

också flera recept. Även den torkade fisken kunde kokas och ätas med ättika och senap, uppger Ekström. Den kunde också tillagas som lutfisk.¹⁶

Förutom som föda till människor har norsen i äldre tid därtill använts som agn, om än de historiska beläggen före 1900-talet är få. Uppgifter finns i Ekström från Södermanlands skärgård och i Carl Säves uppteckningar från Sollerön i Dalarna. Det meddelas bland annat att gäddan nappade bättre på nors än på mört eller siklöja. ”Användes både hel och styckad till agn, i synnerhet för gös och lake”, skriver Sven Walfrid Tenow från Värmland på 1880-talet. Den har också kommit till användning som föda åt husdjuren. Från Hälsingland och annorstädes heter det att norsen användes som föda åt grisarna. Liknande uppgifter finns också belagda i yngre uppteckningsmaterial, där det även berättas att nötboskapen kunde utfodras med torkad nors.¹⁷

Avslutning

Under 1900-talet kom norsen framför allt att förknippas med fiske i Norrström i Stockholm och i Värmland. Tillagningssätten blev flera och som maträtt fick norsen spridning även hos arbetarbefolkningen och senare också tjänstemannaskiktet i Stockholm. Den nådde till och med restaurangstatus på 1950-talet. Norsen, som var djupt förankrad i värmländska kostvanor, uppskattades i sin traditionella form ännu under det utgående 1800-talet, alltså som torkad (och det är så man fortfarande kan få den i Tartu i Estland). Det är fiskeriintendenten Carl Cederström som på ett fint sätt i sin översikt av det värmländska fisket tryckt 1897 fångar norsens betydelse för lokalbefolkningen:

Den gurkliknande lukt, som är egendomlig för denna fiskart, och som af flere författare betecknas som vidrig, uppfattas i dessa landamären ingalunda som obehaglig och fisken åtnjuter här välförtjent anseende som välsmaklig. Storslommen torkas och förtäres utan vidare behandling än bultning med en trädklubba med välbehag af wermländningen.¹⁸

Noter

Artikeln ingår i ett projekt om norsens och andra insjöfiskars historiska betydelse och framtida potential som livsmedel. Tack till

Katharina Leibring, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, som delat med sig av sina erfarenheter av slomfiske.

¹ Carl Linnaeus, *Wästgöta Resa, På Rikens Högloflige Ständers Befallning Förrättad år 1746* (Stockholm, 1747), 260 f.

² Peter Artedi, *Ichthyologia sive opera omnia de piscibus* (Leyden, 1738), 10; Carl Linnaeus, *Fauna svecica* (Stockholm, 1746), 118. Om nors i Mälaren och dess tillflöden, Einar Lönnberg, "Djurvärlden", i *Uppland. Skildringar af land och folk 1* (Stockholm, 1905), 144; W. Lilljeborg, *Sveriges och Norges Fauna. Fiskarne 2* (Upsala, 1891), 640.

³ Med utgångspunkt i Linnés observationer diskuteras betydelsen av asp respektive ruda i Ingvar Svanberg, "'Då Aspen leker, stiger han upp här i Uppsala åen'. Etnobiologiska noteringar om *Aspius aspius* (Linnæus, 1758)", *Uppland. Årsbok* 2006, 95–110; Madeleine Bonow & Ingvar Svanberg, "'Rudor finnas öfverflödigt'. Fiskdammar vid svenska prästgårdar på 1600- och 1700-talen". *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens Årsbok* 2013 (2014), 111–131; kortfattat också om elritsans betydelse i äldre tid, även där med Linnés observationer som viktiga källor, i Staffan Fridell & Ingvar Svanberg, "Ord för elritsa", i *Atlas över svensk folkkultur* 3, red. Lars-Erik Edlund & Lennart Elmevik (Uppsala, in press). Om insjöfiskets betydelse i äldre tid, se översikten i Ingvar Svanberg, "Ståndkrok och ållkista", i *Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige* 1, red. B. Pettersson, I. Svanberg & H. Tunón (Stockholm, 2001), 183–192. Ett preliminärt försök att belysa fiskets historia översiktligt är dock Erik Degerman, *Fisk, fiske och miljö i de fyra stora sjöarna från istid till nutid* (Stockholm, 2004).

⁴ W. Lilljeborg, 640 f.; Sven Ekman, *Djurvärldens utbredningshistoria på Skandinaviska halvön* (Stockholm, 1922), 281, samt karta, 282.

⁵ Olof Siljeström, *Exercitiu Academicum De Lacu Siljan* (Upsaliae, 1730), 34; Johan Ihre, *Dissertationis de Ydria, Ostergothiae territorio, partem posteriorem* 2 (Upsaliae, 1738), 21 f.; Elof Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok* (Lund, 1939), 706, 990. Citatet från Gyllenius återfinns i *Diarium Gyllenianum eller Petrus Magni Gyllenii dagbok 1622–1667* (Helsingfors, 1882), 49. Se också Adolf Noreen, *Ordbok öfver Fryksdalsmålet samt en ordlista från Värmlands Älfdal* (Uppsala, 1878), 88. För olika folkliga

benämningar på nors, Ingvar Svanberg, *Havs-rättor, kuttluckor och rabboxar. Folklig kunskap om fiskar i Norden* (Stockholm, 2000), 188. Om fiskkungar, se Ingvar Svanberg, "The brother of the snake and fish as kings", *Fröðskaparrit. Annales Societatis Scientiarum Feroensis* 47 (1999), 149–165. I excerptsamlingen "Ordbok över svenska dialekter", Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, finns ett rikhaltigt material som visar utbredningen av benämningarna *nors* resp. *slo*m och sammansättningar därpå. Det överlämnas dock till någon dialektforskare att utreda. För ordspråk och uttryck, se SAOB N 695 (1947).

⁶ Erland Hofsten, "Beskrifning öfwer Wermleland 1", *Värmland förr och nu* 15 (1917), 59 f.

⁷ Olof Broman, *Glysisvallur* 3 (Uppsala, 1912–53), 619; Petrus Gyllenius, 347. Lasse Lucidor, *Samlade dikter*, vol 1 (Stockholm, 1930), 145; Sune Hildebrand, *Karl XI:s almanacksanteckningar* (Stockholm, 1918), 261. Institutet för språk och folkminnen: ULMA 9387 (Hammarön, Vrm); ULMA 9942 (Torsby, Vrm); ULMA 18 123:28 (Torsby, Vrm); ULMA 21 083 (Dalby, Vrm); ULMA 22 781 (Ransäter, Vrm); ULMA 17 132 (Finnerödja, Vg). Håvar av detta slag har en vid utredning i Eurasien, se Andres von Brandt, *Revised and Enlarged Fish Catching Methods of the World* (London, 1972), 185–188, som är en oundgänglig översikt över olika fångstmetoder av fisk.

⁸ Einar Lönnberg, "Fisket i Uppland", i *Uppland. Skildringar af land och folk* 2 (Stockholm, 1908), 159; Johan Fischerström, *Utkast til Beskrifning om Mälaren* (Stockholm, 1785), 190; Ingvar Svanberg, "Fisk och fiske i Karlskoga bergslag – några zoologiska och kulturhistoriska anteckningar", *Karlskoga bergslag förr och nu* 24 (1983), 108; Selma Lagerlöf, *Mårbacka* (Stockholm, 1922), 284; Lars Levander, *Övre Dalarnes folkkultur* 1 (Uppsala, 1943), 135; Helmer Olsson, *Folkliiv och folkdiket i Vättle härad under 1800-talet* (Uppsala, 1932), 81.

⁹ Anders Tidström, *Resor i Västergötland 1750 och 1760* (Skara, 1978), 21.

¹⁰ C. U. Ekström, "Fiskarne i Mörkö Skärgård", *Kongl. Vetenskaps-Akademiens Handlingar för år 1834* (1835), II.

- ¹¹ Sigurd Erixon, "Stockholms sumpfiskare och fiskköpare", *Folk-Liv* 10 (1946), 24; J. E. Wikström, *Stockholms flora, eller kortt Beskrifning af de vid Stockholm i vildt tillstånd förekommande Växter* (Stockholm, 1840), 112; Fredrika Bremer, *Syskonlif* (Stockholm, 1848), 306; Claes Lundin & August Strindberg, *Gamla Stockholm. Anteckningar ur tryckta och otryckta källor* (Stockholm, 1882), 551.
- ¹² Bo Janson, "Fiske och fisketerminologi inom norra delen av Säfle stad, Näs härad, Värmlands län", Uppsats för nordiska proseminariet, Uppsala universitet, ht 1954, 6.
- ¹³ Einar Lönnberg, *Linnés föreläsningar öfver djurriket* (Uppsala, 1913), 201; Broman 1912–53, 619 f.; Israel Lannér, *Handlingar För et Uktast, Til Svenska Fiskeriernes Historia* 1 (Stockholm, 1784), 43.
- ¹⁴ Sven Nilsson, *Skandinavisk fauna* 4 (Lund, 1955), 439 f.
- ¹⁵ Levander 1943, 135; Lönnberg 1913, 201.
- ¹⁶ Svanberg 2000, 191; Bror Gadelius, *Tro och öfvertro i gångna tider* 2 (Stockholm, 1913), 211; Ekström 1835, 12.
- ¹⁷ Ekström 1835, 12; S. W. Tenow, *Öfversigt af Wermlands och Dals Rygggrads-Djur* (Karlstad, 1880), 108; Broman 1912–53, 619; Institutet för språk och folkminnen: ULMA 22 781 (Ransäter, Vrm).
- ¹⁸ Carl Cederström, *Wermelands läns Fiskevatten* 4 (Karlstad, 1897), 129. "A good portion of the poor people's food in the spring"

Summary

"A good portion of the poor people's food in the spring"

*Catching and consumption of smelt, Osmerus eperlanus
(Linnaeus, 1758), in the pre-industrial Sweden*

By Ingvar Svanberg

Smelt, *Osmerus eperlanus* (L., 1758), has been important as human food in some parts of Sweden, especially around the big lakes Vänern, Mälaren and Hjälmaren. It has traditionally been caught in great quantities during its spring migration to spawning areas. Linnaeus described and depicted during his journey through Sweden in 1746 the dip net used for catching smelt in Persberg near Filipstad in Värmland. The same kind of equipment is still used by fishermen in Sweden. In the mid-18th century it was sold on the markets in towns like Uppsala and Stockholm, and the special odour characteristic for the smelt was well-known. Some writers characterize its intense smell as reminiscent of cucumbers. The fish was dried and transported especially from Värmland to Uppsala. The drying process was an inexpensive and efficient way of preserving large number of smelts, easy to transport over long distances. Smelt has also been used as bait for fishing pikes, burbot and other larger predatory fish. Dried smelt could also be used as fodder for swine and cattle. Smelt is still a sought delicacy in Värmland, Västmanland, Västergötland and in the Stockholm region.

Författarens adress:

FL Ingvar Svanberg, Centrum för rysslandsstudier, Uppsala universitet, Box 514, 751 20 Uppsala. E-post: ingvar.svanberg@uhrs.uu.se.

Smärre meddelanden

Recensioner och anmälningar

Linneaner

SOLANDER GÅNGER TVÅ. Christina Wahldéns *Den som jag trodde skulle göra mig lycklig* (Norstedts, 2014) är en roman om Daniel Solander och Elisabeth Christina – Lisa Stina – Linnés äldsta dotter. Linné och linneaner har inspirerat skönlitteraturen (jämför *SLÅ* 2009, 170–175, om fiktioner och kända personer): Thorkild Hansen om Forsskål och Niebuhr, Per Wästberg om Sparrman, Monica Braw om Thunberg, nu Wahldén om Solander (och Lisa Stina), Theodore Pietsch och Gun Frostling om Artedi, Ingrid Wallerström om Linnés mor, Rune Pär Olofsson och Magnus Florin om Linné själv, André Brincks *Ett ögonblick i vinden* (1976; sv. övers., 1978) om en fiktiv linnean i Sydafrika och så vidare. Och det finns flera kvar, varför har ingen skrivit om Sara Lisa eller sonen Carl den yngre? Titeln på Wahldéns roman är hämtad från Solanders brev till Linné, en halvkvävd sen känslouttryck från fjärran. Fokus växlar mellan de båda, Lisa Stina hemma i Svartbäcken, Daniel i London eller på sin långa resa, som bland annat innebar ett stopp på ett par månader på korallrev utanför Australien. Författaren skriver initierat om Uppsalamiljön, mor Lisa Stina får ett mer positivt porträtt än hon brukar tillerkännas. Lisa Stina har sin fars och Daniels intressen och skriver den berömda artikeln om den indianska krassens blickande. Solander umgås i Londonsocieteten och får ett mångsidigt inflytande på den engelska linneanismen. Hon gifter sig med den otrevlige Carl Fredrik Bergencrantz, men lever i föräldrahemmet. Både hon och Solander dör i förtid. I romanen finns en länge hemlig tråd, som några läsare kanske känner till, men som annars avslutningsvis ger logik åt berättelsen, som är styvt sammanflätad.

En lösare anknytning till Solander har pseudonymen Michael Mortimers (Daniel Sjölin och Jerker Virdborg) äventyrsroman *Jungfrustenen* (Norstedts, 2013). Ja, vi får se, det här är bara början på en längre serie som uppenbarligen börjar med en magisk sten som Daniel Solander funnit på Nya Zeeland 1769. Den beskrivs som ”en märklig hybrid som hotar Linnés naturvetenskapliga system och samtidigt besitter magiska egenskaper som hotar naturens själva

ordning”. Detta enligt anmälan i *Sydsvenska Dagbladet* den 14 oktober. Ja, vi får se var det landar.

Gunnar Broberg

ARABIA FELIX. Den danska expeditionen till det lyckliga Arabien 1761–1767, vars reseberättelser så föredömligt har givits ut i praktfulla verk av det danska förlaget Vandkunsten (se *SLÅ* 2006, 172–176; *SLÅ* 2009, 176 f.), är en ovanlig källa för studiet av kulturmöten. Carsten Niebuhrs skildringar av ”Morgonlandet” utmärker sig av en sällsynt inkännande förståelse av annorlunda sätt att leva, en strävan att förstå de främmande kulturerna och människorna han möter utan att hemfalla ut förhastade slutsatser. ”Vi européer”, skriver Niebuhr, ”dömer ofta för tidigt om främmande nationers seder innan vi rätt har lärt känna dem.” Hans hållning – eller arbetsmetod – var att förstå det främmande på dess egna villkor, inte utifrån en förutbestämd europeisk måttstock.

Antologin *Early Scientific Expeditions and Local Encounters. New Perspectives on Carsten Niebuhr and "The Arabian Journey"* (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2013), redigerad av Ib Friis, Michael Harbsmeier och Jørgen Bæk Simonsen, som består av en rad initierade kapitel, sätter den danska expeditionen i en bredare kontext av tidigmoderna vetenskapliga expeditioner. Vid 1700-talets mitt var kustlinjerna till stora delar redan karterade, bortsett från polartrakternas istäckta kuster och Söderhavets flacka korallatoller. Men kunskapen om kontinenternas inre var bristfällig, kännedomen om främmande kulturer, deras sedvänjor och historia, och otillgängliga trakters exotiska djur- och växtliv. Den danska expeditionen till det lyckliga Arabien kan ses som en del av den alltmer ökande landbaserade utforskningen som tog vid under 1700-talet efter tidigare århundradens sjöfärder. Genom att färdas på land tvingades man i allt högre grad konfronteras med främmande kulturer och människor. Niebuhrs och Forsskåls mer hänsynsfulla och noggranna möte med det främmande och lokalbefolkningen var något ovanligt och kan ses som början på ett nytt slags studie av främmande kulturer. Till resemetoden hörde att följa de lokala sedvänjorna, klä sig i orientaliska kläder, undvika gräl med arabiska och turkiska män, och avstå från att kasta otillbörliga blickar på arabiska kvinnor. Framgången för Peter Forsskål kom med att han lade undan sin känsla av kulturell och social överlägsenhet och

i stället antog arabiskt sätt att leva och lärde sig respektera lokala sedvänjor. Genom ett gott samarbete med lokalbefolkningen fick han tillgång till den arabiska växtkunskapen och kunde få lokala vägvisares assistans vid inventeringen av den egyptiska floran. I detta skiljde sig Niebuhr och Forsskål från Frederik Christian von Haven. Den sistnämnde trädde aldrig ur sin roll som europeisk aristokrat.

Efter en introduktion av Friis, Harbsmeier och Bæk Simonsen, följer ett antal kapitel som speglar Niebuhr och den danska expeditionen utifrån olika vinklar. En del kapitel faller ganska långt från det centrala ämnet, men tillför en god kontextualisering av det vetenskapliga resandet under tidigmodern tid. Apodemiken, instruktioner eller manualer i konsten att resa från sent 1500-tal fram till 1700-talet, beskrivs av Daniel Carey. Olika sätt och anvisningar till hur man bäst organiserar vetenskapliga resor och förmår resandet att bli mer vetenskapligt givande, blir en bakgrund till Johann David Michaelis utförliga instruktioner inför den arabiska resan. Även om det är en fascinerande rundmålning, är den tungt anglocentrisk. Linnés *Instructio peregrinatoris* (1759), som var så betydelsefull för Forsskål, nämns bara i förbigående. Peter Ulf Møller behandlar Vitus Berings ryska Kamtjatka-expeditioner 1725–1730 och 1733–1743, och jämför dessa med den danska expeditionen i ett försök att finna likheter. Expeditionens ursprungligen starka fokus på den bibliska filologin övergår, menar Lawrence J. Baack i sitt bidrag, till ett betonde av naturvetenskap, kartografi, kulturgeografi, epigrafi och arkeologi. Jonathan M. Hess behandlar Michaelis, om hur kunskapen om den forntida Mellanöstern som förmedlades genom resorna kunde bli av politisk betydelse. Michael Harbsmeier, som granskar Niebuhrs metod för fältstudier, har en poäng i att fältarbetsmetoderna inte sällan undervärderas och förblir mer eller mindre förbigångna i många studier av forskningsresor.

En intressant diskussion förs av Philippe Provençal, om Forsskåls insamlande av lokala namn och beskrivningar av växter och djur, och de svårigheter forskaren möter i detta arbete, som svårigheter att rätt identifiera vilka arter som det är fråga om, men också den lingvistiska osäkerheten att kunna uttyda de språkliga uttrycken. Niebuhrs egyptiska studier behandlas av Roger Guichard, hur han såg Egypten som en uråldrig civilisation som sträcker sig längre bak i tiden än den bibliska historien. Det fram kommer att Niebuhr lämnade viktiga bidrag till egyptologin och skapade de första detaljerade kartorna över Kairo och Nildeltat. Michel-Pierre Detalle och Renaud Detalle klarlägger Niebuhrs relationer till den franska Académie des Inscriptions et

Belles-Lettres. Anne Haslund Hansen undersöker bildmaterialet i Niebuhrs resebeskrivningar, medan Catharina Raudvere i stället analyserar orientalisten Jacob Jonas Björnståhls resa till Konstantinopel. Ib Friis jämför tre resenärer till Abessinien under 1700- och 1800-talen: skotten James Bruce, konstnären Henry Salt och naturalhistorikern Eduard Rüppell. Charles W. J. Withers har som ämne den brittiske Arabienresenären och hydrografen James Wellsted. Harry Liebersohn beskriver mötet mellan amerikanska protestantiska resenärer på 1820-talet och den hawaiianska kulturen, särskilt deras tolkning av den lokala hula-dansen. Slutligen skriver Ib Friis om Niebuhrs läsning av James Bruces *Travels* (1790). I egenskap av att själv ha rest genom Arabien kom Niebuhr att kritiskt skärskåda det vetenskapliga underlaget och objektiviteten i Bruces rapport från dennes resor i Egypten och på Röda havet.

Ett bestående intryck vid läsningen av de efterlämnade reseskildringarna är att många av de mest oväntade och värdefulla upptäckterna skedde genom tillfälligheter, när resenärerna lämnade den strikta förutsatta planen och i stället hängav sig åt improvisation och fångade oförutsägbara tillfälligheter i flykten. Ett sätt att resa är att följa tidigare resenärer i spåren. Den danske arkitekten och äventyraren John Andersen följer i *Rejser til det lykkelige Arabien. På sporet af Carsten Niebuhr* (Gyldendal, 2012) Niebuhr genom den arabiska världen, genom Egypten, Jemen, Iran, Irak och en rad andra länder i Mellanöstern. Inspirerad av Thorkild Hansens medryckande berättelse om expeditionen, liksom Le Corbusiers och Jørn Utzons fascination över den arabiska arkitekturens strikta geometriska renhet, så väsensskild de katolska ländernas överlastade barock, kastar sig Andersen in i det orientaliska stadslandskapet. Andersen företar sig självständiga resor, är inte alltför bunden av Niebuhrs resrutter, utan lämnar ofta Niebuhr bakom sig och sitter på ett helt annat tåg, ett helt annat kafé. Men som ett återkommande tema interfolieras hans egna reseupplevelser från det 21:a århundradet med glimtar från Niebuhrs beskrivningar av samma platser 250 år tidigare. Niebuhr är tydlig och ärlig med vad han ser och vet, vilket ger Den arabiska resan stor trovärdighet, skriver Andersen. Särskilt intresserad är Andersen av bebyggelsen, städernas och platsernas förändring. De flesta städer som Niebuhr genomreste har förändrats nästan till oigenkännlighet, försvunna under tätbebyggda, moderna stadskvarter, medan andra platser fortfarande kan ses mer eller mindre som Niebuhr gjorde, som Topkapi i Istanbul, Pompejus kolonn i Alexandria och Persepolis i Iran.

Någon ny förståelse av Niebuhr ger väl knappast boken. I centrum är snarast Andersens egna äventyr i mötet med den arabiska kulturen och den

arabiska våren, rikligt illustrerad med egna foton av arkitektur och människor ur vardagen. Dock gör Andersen ibland intressanta iakttagelser, som när han återfinner Niebuhrs egenhändigt inristade namn "C. NIEBVHR 1765" på en sten vid ingången till ruinerna av Persepolis, eller när han gör ett besök i det hus i Meldorf, en liten by i Ditmarsken, som blev Niebuhrs bostad efter hemkomsten, från 1778 fram till sin död 1815. Niebuhr blir till en ständig reskamrat, som uppmärksammar honom på vad som kan iaktas, en person att resonera med och reflektera sina egna upplevelser mot. Liksom Niebuhr är Andersen en inkännande resenär, som inte dömer främmande seder och förhållningssätt, i stället ser han det goda. Samtidigt lägger man märke till resenärens ständiga bedömande och värderande av vad som ses, föga betraktas med oförställda ögon, utan ges värderande adjektiv, "meget smukt", överväldigande och vackert. Personerna han möter är välklädda, trevliga och vänliga.

Ytterligare några nya böcker rörande Niebuhrs resa till Arabia Felix kan nämnas, vilka dock ännu inte har nått redaktionen: Roger H. Guichard, *Niebuhr in Egypt. European Science in a Biblical World* (Pickwick, 2013); Lawrence J. Baack, *Undying Curiosity. Carsten Niebuhr and The Royal Danish Expedition to Arabia (1761–1767)* (Franz Steiner Verlag, 2014); och Anne Haslund Hansen, *Niebuhrs Museum. Souvenirs og sjældenheder indsamlet under Den Arabiske Rejse 1761–1767* (Vandkunsten, 2014). Självt skrev jag ett kapitel i *Kulturens årsbok* 2014, "Resan till Egypten", som delvis var ett resultat av en resa i Niebuhrs och Forsskåls fotspår genom Alexandria, Kairo, Giza och Suez. Att se platser med andras blick blir ett sätt att förstå det främmande. På något sätt är det lättare att förstå 1700-talsresenärens möte med en plats som man ännu kan se, då man i någon mening delar liknande varseblivning. Mer avlägsna framstår de antika miljöernas atmosfär. Avståndet till Niebuhr är inte så stort som avståndet till antiken och forntiden. Genom resan skapar man sig en förnimmelse av skala och rum i sin egen kropp, ser världen med egna ögon, genom andras ögon.

David Dunér

EN LINNEANSK KARRIÄR. Bland Carl von Linnés så kallade apostlar intar Carl Peter Thunberg en särställning, om inte annat genom att han i över fyrtio år beklädde den professur som hans gamle lärare en gång innehaft. Det var kulmen på en imponerande karriär, vilken avhandlas utförligt i Marie-Chris-

tine Skunckes *Carl Peter Thunberg. Botanist and Physician. Career-Building across the Oceans in the Eighteenth Century* (Uppsala: Swedish Collegium for Advanced Study, 2014). Titeln fångar ett mångfacetterat innehåll väl, då bokens ramberättelse utgörs av Thunbergs liv som botanist och läkare medan det egentliga ämnet är de sociala praktiker som kännetecknade 1700-talets naturalhistoria.

Framför allt är det en bok om hur Thunbergs verksamhet som linneansk naturforskare möjliggjordes av de såväl lokala som globala nätverk han byggde upp under sina resor genom Europa, Afrika och Asien. Dessa nätverk baserades på principen om ömsesidiga (om också inte alltid jämlika) utbyten av vetenskapligt, ekonomiskt och socialt kapital i form av växtmaterial, kunskap, pengar, rekommendationer och logistiskt stöd. Som Skuncke påpekar var Thunberg, liksom Linné, "a brilliant networker" (25), och utöver personliga egenskaper berodde hans framgångar på hans dubbla identitet som läkare och botanist. I en tid då medicin och botanik var närbesläktade områden och disciplingränserna ännu var diffusa gällde detta i varierande grad många av de så kallade apostlarna, men Thunberg verkar ha varit ovanligt fullfjädrad i båda rollerna. Sålunda var det just grundliga kunskaper om västerländsk medicin han hade att erbjuda de japanska tolkar och läkare, genom vilka han fick möjlighet att samla botanisk information och växtmaterial under vistelsen i Japan 1775–1776. Mer än något annat var det detta material som i sin tur lade grunden för hans fortsatta karriär och senare berömmelse.

Framställningen är i princip kronologiskt upplagd, med ett antal tematiska utvecklingar av skiftande längd som sätter in Thunbergs liv i ett större sammanhang. Tyngdpunkten ligger på perioden 1771–1787, medan tiden därefter behandlas mer översiktligt. Detsamma gäller de omedelbart föregående åren, då exempelvis studierna för och relationen till Linné tas upp ganska kortfattat. Trots att denna koppling självfallet var viktig understryker Skuncke i stället hur Thunberg under studieåren hade flera beskyddare i Uppsalamiljön, där Jonas Sidréns betydelse framhålls särskilt. Denna nedtoning av Linnés roll kan otvivelaktigt diskuteras, liksom hur beskrivningarna av nätverksutbytet någon gång kan få karaktär av ett närmast mekaniskt *quid pro quo*. Å andra sidan synliggörs därmed att linneanska forskningsresor inte främst var en fråga om spridning av idéer ut i världen utan processer av ömsesidig kunskapsbildning, av ett givande och tagande där många aktörer deltog.

Tolkningsramar kan alltid diskuteras men utifrån de perspektiv författaren valt att anlägga är detta ett helgjutet och konsekvent genomfört verk, baserat

JAKT OCH FISKE I LAPPMARKEN. I sin resedagbok från 1732 återger Linné en rad intressanta uppgifter rörande jaktens och fiskets betydelse för hushållningen i lappmarkerna. Med sin dagbok inledde Linné därmed ett etnografiskt dokumenterande som pågått fram till våra dagar. Etnografen Rolf Kjellström, tidigare verksam vid Nordiska museet, tillhör förmodligen den sista generationen av fältforskare som kunnat studera dessa näringar i södra Lappmarken på plats och han har i en rad böcker avhandlat det som Åke Campbell en gång i tiden kallade ärjemarkskultur. Kjellström har också ett rikligt källmaterial att falla tillbaka på som nu finns i arkivsamlingar på Institutet för språk och folkminnen och Nordiska museet. En mängd data om jakten har tidigare samlats av jägmästaren Hilmer Zetterberg, som spred sitt vetande i nu sällan lästa tidskrifter för omkring 70–80 år sedan. Kjellström har i sin senaste bok om nybyggarlivet i Vilhelmina socken bearbetat Zetterbergs och andras upppteckningsmaterial. Vid sidan av Zetterberg har han i stor utsträckning kunnat förlita sig på Nils Erikssons omfattande dokumentation, välkända bland etnologer, men tyvärr aldrig utgivna. Nu får Eriksson komma till tals på riktigt i Kjellströms *Nybyggarliv i Vilhelmina 3. Jakt, fångst och fiske* (Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 2013). Traditionella jakt- och fångstmetoder är dock ändå ett ganska genomtröskat material. I realiter hade fisket större betydelse för försörjningen. Eftersom det traditionella fisket i insjöar och vattendrag har fått en så blygsam uppmärksamhet i tidigare litteratur om nybyggarliv och lappmarkstillvaro är avsnittet om detta i Kjellström bok som förtjänar mest uppmärksamhet. Lokal fisketaxonomi diskuteras dock inte alls (jfr Edlund om sikar i *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2010) och den moderna läsaren kanske skulle ha haft viss hjälp av att få veta att den *stenbit* (ett mångtydigt fisknamn använt om flera taxa runt om i Norden) som metades i bäckar i Vilhelmina sannolikt avser småvuxen röding, eller möjligen bäcköring. Nils Erikssons fina teckningar som rikligt återges i denna bok visar vilken fantastisk och mångfasetterad dokumentatör av äldre folkliv han faktiskt var.

DEN SISTA FORSKNINGSRESANDEN. Om Linnés provinsresor brukar ses som upptakten till det moderna vetenskapliga resandet, så anses Sten Bergmans expeditioner till Nya Guinea vara de sista i denna långa epok. Under sina expeditioner samlade Bergman ett oerhört omfattande zoologiskt och etnografiskt material till svenska museer, varav bara en bråkdel har blivit föremål för vetenskapliga bearbetningar (det etnografiska över huvud taget inte, eftersom

svenska museer till skillnad från sina nordamerikanska kolleger inte tycks ha något intresse i saken alls). Ännu i början av 1960-talet erbjöd Sten Bergmans böcker på äventyr för unga och gamla, och jag läste förstås med stort intresse en intervju med honom i *Kamratposten* 1962 om hur man blir forskningsresande (man måste kunna ”äta mycket primitivt”, även råttor och ormar, ett råd jag följt sedan dess).

Jens Sucksdorff, dotterson till Bergman, har tillsammans med journalisterna Henrik Ekman, Lena Haglund och Bertil Lintner med utgångspunkt i Bergmans egna texter, men inte minst hans närmare 12 000 bevarade bilder, samlat sig till en praktvolym med titeln *Sten Bergman. Kamtjatka, Kurilerna, Korea och Nya Guinea* (Votum & Gullers, 2013). Läsvärt och intressant. Så här i efterhand framstår ändå den i dag bortglömda reseskildringen från Korea trots allt som mest intressant. Lite mer biografiska uppgifter om Bergman hade man gärna sett, även dottern Astrids memoarer hämtade stoff från faderns författarskap snarare än från egna minnesbilder, han var ju i hög grad en icke-närvarande fader genom sina mångåriga resor i Asien. Sten Bergman hade en förmåga att gång på gång berätta samma historier igen – han var trots framgångarna med böckerna ingen stor skribent. Även med böcker producerade efter pensioneringen, bland annat hans Japanbok som inte nämns i det här sammanhanget, lyckades han nå en bred publik, även om tv:n höll på att ta över skildringen av fjärran länder.

Ingvar Svanberg

Notiser och meddelanden

LINNÉ'S FAMILJEGRAV. Sju personer av släkten Linné är gravsatta i Linnés familjegrav i Uppsala domkyrka. Sara Magdalena, Carolus Linnaeus andra dotter, föddes i september 1744. I kyrkboken för döpta det året finns varken födelse eller dop noterat, men i dödboken står det under september 1744: ”Den 26 Jordfästes på gången Höglärde Herr Prof: Lenaei lilla Jungfru dotter och sedan sattes uti Curen Herr domprosten förrätta acten.” (Uppsala domkyrkoförsamling F:2, 1741–1776, bild 19.) År 1736 hade Anders Celsius blivit domprost, så det var han som förrättade akten. Curen var en tillbyggnad, som fanns vid norra tornet på domkyrkan, där man förvarade de döda i väntan på

på omfattande empiri och stöd i tidigare forskning inom en rad områden med anknytning till ämnet. Det är också en vackert formgiven och rikligt illustrerad bok, där både välkända och mer ovanliga bilder bidrar till att belysa Thunbergs karriär och de större processer som gjorde den möjlig.

Kenneth Nyberg

Övrigt

JA TILL NEIKTER. Jacob Fredrik Neikter, *Om människans historia, Om klimatets inverkan och Om den gamla trollnationen*, översättning Krister Östlund, inledning Carl Frängsmyr (Atlantis och Michaelisgillet, 2013). Onekligen behövs inledning, för vem har idag hört talats om Uppsalaprofessorn Neikter? Och vet alla vad en akademisk dissertation var vid slutet av 1700-talet? Neikter excellerade i noter, som i sin tur behöver noter. Temat återgår på Carl Frängsmyrs avhandling *Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal* (2000) och kan grovt talas sammanfattas som Montesquieu på svenska – men det finns många andra trådar att följa. Neikter var både flitig, välorienterad och hade tillgång till ett gott universitetsbibliotek. Hans många avhandlingar visar på en upplysningsprofil som inger respekt. Serien om det gamla trollfolket kan sägas ingå i den *Entzauberung* – med Max Webers term – som vetenskapen skapar, och som också omfattar synen på andra folkslag. Neikter rör sig alltså på det känsliga område som Linné inhägnat genom sin klassificering av människan bland djuren och indelningen av olika varieteter ("raser") i *Systema naturae*. Det finns all anledning att visa utgivare och översättare tacksamhet för att ha gjort dessa texter tillgängliga för en bredare allmänhet, väl översatta och kommenterade, hela tiden med fast förankring i den klassiska litteraturen.

EN SKATTKARTA. Torleif Ingelög, *Skatter i vått och torrt. Biologiska samlingar i Sverige* (SLU, ArtDatabanken, 2013). Trehundrasextioåtta innehållsrika sidor med ännu flera illustrationer leder oss ut på en lärorik resa. "Ingen lärar kunna neka, at natural-Cabinetter bidra ganska mycket till hist. nat. och konsternas upkomst; ty uti dem kan man, såsom uti ett compendio, på en gång mera se, än om man foro öfwer hela werlden; hwarföre också de uti alla tider ha varit ansedde såsom högt nödwendiga." Linnécitatet inleder bo-

ken, som är en blandning eller snarare kompendium eller komposition av fantastiskt mycket kunskap, som borde vara till nytta och nöje för många. Det handlar om mer än 33 miljoner registrerade föremål förvarade i arkiv över riket, ägda av dess medborgare, insamlade till gagn för vetenskapen ofta under svåra ekonomiska och personliga uppoffringar, kort sagt, ovärderliga skatter. Vi får en överblick av Skattkartan, Skattkistor från Åjtte i Jokkmokk de Biologiska museerna i Lund, ett följande kapitel handlar om samlarna i dag, vidare ett om remarkabla specialsamlingar (Pekingmänniskan i Uppsala, Joachim Bursers 1600-talsherbarium i samma stad, Lovisa Ulrikas samlingar, Sten Bergmans paradisfåglar med mera), läsaren erbjuds matnyttiga avsnitt om hur man i dag använder samlingarna, om samlandets juridik och etik, om konserveringsteknik, aktuella projekt och så vidare. Det är en genomarbetad bok som avslutas med fungerande register (dock kunde artregistret också ha sorterats efter svenska namn). Inte minst är boken pedagogiskt disponerad och illustrerad. Bilderna och exemplen är ofta dagsaktuella och kommer att tjäna som dokumentation för olika framtida intressen: så här arbetade man 2013, så här såg skrået ut, de här problemen gällde då, den här historien bar man vidare. Det är en stor exposé, som läsaren ibland bara skulle önskat ännu utförligare – vilket är ett gott betyg – den är saklig och välskriven. Författaren, tidigare chef för ArtDatabanken, avslutar: ”Mest av allt hoppas jag att boken ska kunna intressera människor för biologi, biologisk mångfald, biologiska samlingar och biologisk forskning. Och inget skulle glädja mig mer än om beslutsfattare i vårt land får upp ögonen för vilken ovärderlig nationalskatt vi har och att de inser dess värde som nödvändig infrastruktur och grund för all biologisk forskning, för miljövard och för ett uthålligt nyttjande av naturen.” Beröm också till Lena Eliasson, ansvarig för grafisk form och bild.

HOMO COLLECTOR. *Samlarna – i en annan del av museet* (Göteborgs Naturhistoriska Museum Samlarna, 2013), text Mikael Rosén och bild Cato Lein, är en snygg, lätt bruntonad liten skrift, som handlar om Samlingsfolket, de som står med varningsflagga när något djur eller någon växt riskerar utrotning, och om samlingarna, i detta fall i Göteborg och vad som finns där. Boken hade gärna fått vara längre, dels för det dokumentära värdet, mer finns säkert att lyfta fram, och dels för att dokumentationen är nyckfull (vad föreställer till exempel de många pärmbilderna). Citat ur efterskriften av Rosén om utställningens och bokens slutperspektiv: ”En enda art har expanderat, konsumerat och exploaterat naturresurser i sådan utsträckning att i stort sett alla arter är

hotade. Men jorden kommer att klara sig och livet kommer att börja om. Även efter ”vår” katastrof. För naturen spelar det ingen roll hur många arter om dagen vi utrotar, den anpassar sig, förändras, utvecklas och lever vidare långt efter att vi är borta.”

ARTKUNSKAP. I Sveriges Universitetslärarförbunds tidskrift *Universitetsläraren* 2014:5 skriver tio tunga biologer en debattartikel om den minskade artkunskapen bland yngre biologer och allmänhet. Man avvisar möjligheten att låta dagens gymnasister samla och examinera hundra växtarter som orealistiskt men vill att artkunskap på universitetsnivå bereds mer plats. Kunskapsnedgången är tydlig och följderna för människans umgänge med vår planet allvarlig. Och är vårt naturarv hotat gäller det samma för vårt kulturarv. Kunskap om jordens skönhet är fundamental för människans överlevnad och för förståelsen av vår livssituation, vilka vi är och för uppfattningen om det rätta och det sköna. Vi önskar att artikeln tas på allvar och leder till att den nedåtgående tendensen bryts. De avslutar. ”Bevarande av vårt naturarv kräver god kännedom om arter lika väl som språkutbildning kräver gloskunskap.” Kort sagt, vi klarar oss inte utan språk och kulturarv för att förstå vårt naturarv.

Jenny Beckman, ”Linneanska traditioner? Skolor, jubileer och botanisk praktik”, i *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000*, redigerad av Staffan Bergwik med flera (Nordic Academic Press, 2014), tar upp frågan just om skolbotaniken, det förkättrade växtsamlandet på schemat från 1859, en nyttig genomgång som urskiljer linneanska konjunkturer att ta spjörn emot, spänningar mellan den nya och den gamla biologin. Samlandet minskade inte i läroplanen förrän 1933 genom Arthur Engberg som makade på naturvetenskaperna till de klassiska studiernas förmån. Här finns många skiljelinjer att urskilja och debatter att följa.

SVAMPKUNSKAP. Att ingen tänkt på att skriva denna historia! (Jo några föregångare finns.) Men Anders Hirells *Den svenska matsvampens historia* (Carlssons, 2013) är oslagbart omfattande, över sexhundra sidor, med en not- och litteraturförteckning på 50 sidor liksom många illustrationer i färg och svartvitt. Historiken tar sin början på 1600-talet, passerar ganska snabbt Linnésekklet, expanderar under 1800-talet och går sedan fram till dags dato. Den redogör för såväl för den vetenskapliga mykologin, svampen i födan och i kökslitteraturen, för författare av mer populära svampböcker, utställningar och andra folkupplysande verksamheter och anknyter ofta till skönlitteraturen, inte minst ges

biografiska upplysningar om svampmänniskor som Lars Romell, Waldemar Bülow, Bengt Cortin och Nils Suber. Genombrottet för matsvampen kan sägas komma mot slutet av 1800-talet som en konsekvens av nödårens behov av mat, av den växande folkbildningen, senare även ny naturkänsla betingad av till exempel sommarnöjet. Utvecklingen kan markeras av utgivningen av handböcker som bara ökar. 1900–1909 utkom sex arbeten, 1980–1989 sextioåttan. Ett arbete som det här kan inte skrivas under kort tid utan måste växa fram närt av ett hängivet intresse. Det betyder att personer värderas utifrån deras inställning till svamp. Domen faller tungt på till exempel Linné, som beskrev svamparna (i *Deliciae naturae*) som ett ”kringströvande pack”. Alldeles klart satsade han ibland på fel sak, inte heller var han någon anhängare av potatis eller till exempel ormar. Orsaken kan man spekulera kring: å ena sidan att han förknippade svamp med det fransyska och därmed fördärvliga köket, å andra sidan mängden mask i svamp. Nu är Linné knappast huvudpersonen, och svamparnas Linné, alltså Elias Fries, får desto mer av författarens sympatier.

Styrkan i Hirells framställning ligger annars mindre i behandlingen av det vetenskapshistoriska utan mer i handboksgenomgången. Här anas författaren som samlare med ett drag av bibliografisk besatthet. Vad som kan uppfattas som ett ganska speciellt ämne visar sig ha stor bredd. Det blir då lätt att efterlysa mer. I den magra 1600-talslitteraturen hade till exempel som ett tidigt (första?) nedslag för svampföda kunnat användas Andreas Sparrmans *Sundhetzens speghel* (1642). Om Anna Maria Rückerschöld står att hon skrev två kokböcker. Rätt är fyra. Linné är som sagt avogt inställd men det hade kunnat förklaras mer och givits andra inslag med hjälp av föreläsningsanteckningar sådana det finns gott om i våra arkiv. I ett annat närmast oöverskådligt rikt författarskap som Strindbergs kan det överraska att inte finna August Strindbergs målning ”Den ensamma giftsvampen” (Berlin, 1893) med en lysande röd flugsvamp. Avgränsningen mellan matsvamp och giftiga svampar diskuteras eller definieras inte kanske för att här finns Ole Högborg, *Flugsvampen och människan* (2003), glömd av SLÅ, men nu åtminstone nämnd. Vetenskapen försvinner successivt. Folkloristiskt material saknas, vad Britta Egardt behandlat och vad som Nils Keyland också skrivit om i *Allmogekost*, senare Britta Egardt. Oklart är om finlandssvenskt material inräknas, så sker ibland men inte i till exempel Hisingers *Kalle skog, swamphuggare eller anvisning till de matnyttiga swamparnes igenkännande och användande* (Åbo, 1862; 9 kolorerade planscher). En lucka i den annars så rika framställningen är att aldrig illustrationen som sådan behandlas: hur avbildas svampen, av vem och i vilken teknik? Onek-

ligen byter den ofta skepnad. Alla dessa bilder i böcker och på kartor måste ju ha någon upphovsman. När vi kommer till det bibliografiska saknas den närmaste föregångaren Hans Blomqvist, *Mat och dryck i Sverige* (1980), med rikhaltig uppräknings av skribenter på temat. Om amatörnaturalisten kunde mer hämtats i Jenny Beckmans många uppsatser. Först som sist på önskelistan borde stå person- och sak- (art-). Det är obegripligt hur förlaget – eller snarare förlagen eftersom vi bevittnar en generell trend – inte förstår behov av sådana som hjälp att hitta och hålla reda på alla fakta- och personer.

Nu hamnade anmälaren i en gnällkatalog, men det var inte meningen. Det här är en bok att glädjas åt. Den innehåller mycket matnyttigt, stekt och pepprat, ibland stuvat med grädde. Det ska också sägas att boken är snygg och trevlig att umgås med, inte minst under den del av året då svamparna gått i ide.

DJURENS KONUNG INSPEKTERAR. Alldeles före pressläggning dimper en ny bok av Ingvar Svanberg ner i lådan, *Svenska Lejon* (Dialogos, 2014). Den är, ser man omedelbart, snyggt formgiven och redigt uppställd. Den börjar i antiken och medeltiden, och hamnar i Sverige med kungagåvor och djurhetsningar på 1500- och 1600-talen, vad en gång Gösta Berg grävde fram dokument om. Ambulerande menagerier visade allskonns exotica med ibland lejon som främsta attraktion. Så kommer cirkuslejonen till den lilla staden, en inte alltid så upplyftande syn. Kungligheter och ett antal enskilda har ägt (går det?) lejon, Nils Poppe och Fridolf Rhudin hade lejon som motspelare i annars lätt förgätna filmer. I dagens djurparker har inte saknats lejon – men gör det på den nationella faunans högborg, Skansen. Det är en liten bok som täcker mycket, vilket betyder att den är ganska strikt faktainriktad och undviker biteman. (Man kunde till exempel ha jagat lejonmanade ätter i adelskalendern. Men det blir kanske en annan bok, *Svensk adelsfauna*.) Tills vidare kan vi glädja oss åt en både lärorik och pålitlig skrift med riv.

ATT SE ÄR ATT VETA är den uppfordrande titeln på en snygg bilderbok från Bonnier Fakta (2012). Undertiteln anger ramarna: *Från Carl von Linné till Lennart Nilsson*. Författare är Mark Holborn, redaktör för bland annat flera av Nilssons böcker. Den här utgör alltså en resa mellan 1700-talets och 2000-talets bildvärldar, inte bara ur praktverken utan – vilket gläder anmälaren – uppsalafotografen Emma Schensons bilder av linneanska minnen från 1860-talet, efter förlagor i Victoria and Albert Museum (det hade varit på sin plats med några upplysningar om den annars alltför okända Schenson). Len-

nart Nilsson lanseras alltså som en sentida arvtagare till Linné, och det kan passa: samma nyfikna närgångenhet, liknande framgång, en besläktad okuvlig energi. Texten är journalistiskt snabb och utger sig inte för nya scoop. Det är en blädder- och inspirationsbok. Läsaren erbjuds bilder av Kina slott, ett avsnitt medicinska illustrationer från Leonardo och framåt, välkända men värda nya ögon. Lennart Nilsson är alltså i gott sällskap inför det avlutande fotofyrverkeriet som spänner över mer än ett halvsekels produktion. Jämförelsen med Linné fullföljs med att båda kännetecknas av ögats genialitet. ”De lär oss att se och överleva”, eftersom att se är att veta.

OSORTERADE NOTISER. Missad av *SLÅ* hittills är litteraturvetaren Ingela Pehrson Berger, ”Carl von Linnés Tal, om Märkvärdigheter uti insecterne”, publicerad redan 2011 i Mälardalens Högskolas serie *Litteratur och språk* 7. Vi passar på att påminna om Jan Johanssons motsvarande essä i *SLÅ* 1962; – Olle Wallin ”Linné som bibliograf”, i *Biblis* 65 (våren 2014), utreder den intrikata lilla skriften *Bibliotheca botanica* (oktober 1735), dess tillkomst, uppläggning och mottagande. Det är mycket upplysande läsning som gärna kunde ha utökats med jämförelser med Artedis (och Linnés!) ganska samtida *Bibliotheca ichthyologia* liksom med *Philosophia botanica* (1751). Fortsättning följer?; – Carina Nynäs skriver utförligt om ”Läkaren Linné, kvinnorna och barnen. Livets, hälsans, kärlekens och dödens empiri”, i *Historisk Tidskrift för Finland* 2014:1. Den långa titeln gömmer en genomgång av Linnés dissertationer och föreläsningar om dietetik; – En utförlig artikel är också Christina Scotts ”Linnaeus and the Troglodyte”, i *Indonesia and the Malay World* (Taylor and Francis, 2014), som utöver vad som tidigare varit bekant om *Homo troglodytes* förankrar Linnés klassificering i kunskap om Ostindien. En viktig artikel; – Josefina Erlandsson, *En studie i visuell kommunikation: applicerad på Linnés Orangeriträdgård* (2013). Bakom denna något otympliga titel döljer sig en genomgång av hur man gör stilriktiga skyltar i en känslig miljö. Skyltarna ska både vara kongeniala med sin tid och sitt område men också vara lättlästa. Alltså en balansgång som författaren söker uppnå och som denna masteruppsats grundligt dokumenterar. (SLU/Department of Landscape Architecture alt. Uppsatser); – *Byzantine Gardens and beyond* (Uppsala universitet, 2013), red. Helena Bodin och Ragnar Hedlund, har många fascinerande bilder, och Kjell Lundquists postuma ”Vita och röda liljor” (på svenska i *SLÅ* 2011, 117–137). Boken innehåller även Inger Larssons ”Swedish Medieval Herbalism and Plant Names” och en lång artikel av Antony Littlewood, ”Gardens of the Byzantine

World”; – *Berättelser från västmanländska trädgårdar* (Årsbok 83, Västmanlands läns museum och Västmanlands Hembygdsförbund, 2012) ger en mångfaldig exposé över ett rikt ämne. Tyngdpunkten ligger på dagen och de närmsta gårdagarna men rötter går, bokstavligen, ibland djupare, som i en uppsats om ett päronträd från Karl XI:s tid och bilder och uppsatser om Engsö slott, Ferna bruk och Sättra brunn. Ett trettiotal bidrag betyder att många är korta och snabba, men innebär också omväxling. Trädgårdslitteratur gör själen gott.

Gunnar Broberg

SAREKS UTFORSKARE. Förra året uppmärksammades geografen Axel Hamberg (1863–1933) med ett symposium i Uppsala, 150 år efter hans födelse. I anslutning till symposiet har det givits ut en samling uppsatser om Hambergs vetenskapliga arbete, som därtill är välillustrerad med Hambergs egna fotografier, redigerad av Lars Andersson, *Sarek, Arktis och akademisk vardag. En bok om geografen Axel Hamberg* (Acta Universitatis Upsaliensis, 2012).

Axel Hamberg, verksam under många år som professor i geografi vid Uppsala universitet, gjorde en rad insatser inom mineralogi, meteorologi, hydrografi och glaciologi. Han var pionjär inom fotogrammetri, och gjorde vidsträckta forskningsfärder till Grönland och Spetsbergen. Som tjuugoåring deltog han i Adolf Erik Nordenskiölds Grönlandsexpedition 1883 som bland annat ämnade utröna om Grönlands inre var isfritt. I ett föredrag 1891 framlade Hamberg sina egna förslag till polarforskningens logistik inför Svenska sällskapet för antropologi och geografi. Det enda transportmedlet med framtidspotential i polartrakterna, hävdade Hamberg inför den häpna åhörarskaran, är med undervattensbåt. Det skulle dock dröja 40 år innan Hubert Wilkins gjorde det första försöket att nå Nordpolen med undervattensbåt. År 1892 gick Hamberg ombord ishavsjakten ”Gjøa” inhyrd som forskare på en norsk fångstexpedition under befäl av Hans Christian Johannesen. Hans tredje och sista arktiska expedition var som deltagare i Alfred Gabriel Nathorst framgångsrika Svalbardsexpedition 1898. Nathorst beskriver Hamberg som en ihärdig fältforskare som vid landbesök klättrade uppför ”möjligast branta ställen”.

Hamberg har dock blivit mest känd för sitt mångåriga forskningsarbete rörande Sareks geografi. Hans vetenskapliga utforskning av Sarek inleddes med en sommartur 1895 föranledd av ett uppdrag av geologen och lappmarks-

forskaren Fredrik Svenonius att detaljkartera jöklarna i området. Med hjälp av förankrade stenar mätte han rörelse hastigheten hos sex glaciärer. Suottasjiegna visade sig ha en rörelse hastighet av inte mindre än 40 meter per år. Genom grafisk triangulering och basmätningar, och försedd med fotogrammetrisk kamera, kartlade han ett till stora delar okänt område i Sverige, med sina glaciärer, fjälltoppar och dalgångar. Området var, som han skriver på ett ställe, för vetenskapen ett "terra incognita". Under åren besteg han omkring 35 toppar, bland annat Sveriges näst högsta fjäll, Sarektjåhkkå, 2 090 meter över havet. Ursprungligen var det topografin, glaciärerna och geologin som var i fokus, men arbetet kom snart att omfatta även meteorologiska och hydrologiska observationer. Nya färder till Sarek följde i stort sett varje sommar från 1895 till 1931, med undantag för 1898 då han var på Svalbard och 1917 då han var sjuk och tillbringade sommaren som konvalescent på Romanös sanatorium. År 1901 disputerade han på en avhandling vid Uppsala universitet utifrån sina dittills nådda resultat, *Geologiska och fysiskt-geografiska undersökningar i Sarjekfjällen*. År 1910 fick han riksdagsanslag för att bygga ett mindre observatorium på det 1 830 meter höga Bårddetjåhkkå utrustad med meteorologiska instrument och anställda observatörer. Han uppförde även fem fjällstugor efter egen konstruktion, vilka ännu finns kvar. Som polarforskare blev Sarek liksom hans eget arktiska territorium.

Antologin *Sarek, Arktis och akademisk vardag* ger en rad aspekter på Hambergs vetenskapliga arbete och tecknar en värdefull samlad bild av hans verksamhet. Efter en inledande, tidigare utgiven levnadsteckning över Hamberg av Gunnar Hoppe, följer ett längre kapitel av Urban Wråkberg som sätter in Hambergs polarforskning i ett större vetenskapligt och socialt perspektiv. Ett antal kapitel fokuserar vart och ett på Hambergs olika bidrag till vetenskapen och utforskningen av Sarek, om mineralogen Hamberg (av Hans Annersten och Erik Jonsson), glaciologen (Per Holmlund), meteorologen (Håkan Hultberg), byggmästaren (Kennet Axelsson) och berggrundsgeologen (Olaf Svenningsen). Vidare beskrivs Hambergs pionjärbete inom fotogrammetrin (Kennert Torlegård). Tre kapitel av John O. Norman rör Hambergs logistik vid forskningsfärderna, och om universitetsläraren och "imperiebyggaren" Hamberg. Även Hambergs familj behandlas i ett kapitel av ättlingen Erik Hamberg. Till detta kommer en förteckning över arkivmaterial med anknytning till Hamberg, samt en bildsvit av Hambergs stugor i Sarek.

När man vandrar in i Sarek, till sjön Lájtávrré (Laitaure), följer Råhpaädnö mot porten in i Rapadalen, öppnar sig bakom berget Nammásj ett storsla-

Hambergfjellet, Bjørnøya, 442 meter över havet, sett från norr. Den fristående klippan till höger, Sylen, mäter 80 meter. Axel Hamberg besökte Bjørnøya i Barents hav den 18–19 juni 1892 under Hans Christian Johannesens fångstexpedition med jakten "Gjøa" och den 13–20 juni 1898 under Alfred Gabriel Nathorsts Svalbardsexpedition. Namnet föreslogs av den norske geologen och polarforskaren Adolf Hoel 1925. På Svalbard finns även ortsnamnen Hambergbreen och Hambergbukta. Foto: David Dunér, 16 juli 2014.

get landskap med flera toppar över 2 000 meter och ett hundratal glaciärer. Landskapets vildhet och skönhet griper tag i fjällvandrar. Axel Hamberg var fjällpionjär, fjällvandrare och bergsbestigare, en föregångare som lade grunden för den moderna fjällturismen. En klassiker för Sarekvandrar är hans guidebok *Sarekfjällen. Vägledning för färder i högfjällen mellan Lule älvs källarmar* som gavs ut av Svenska Turistföreningen 1922. För författaren och fotografen Tore Abrahamsson, som i en rad böcker beskrivit den svenska fjällvärlden och själv skrivit ett standardverk för fjällvandrar i Sarek, *Detta är Sarek* (1973; 1993), är Hambergs lilla röda guidebok ett slags egenartad naturpoesi som kan läsas genom vandrarens egna associationer. I Abrahamssons bok, *Axel Hamberg och Sarek* (Västerbottens läns hembygdsförbund, 2013), reflekteras hans egna upplevelser och bildintryck från Sarek i Hambergs fjälldagböcker. Boken innehåller inga analyser, inga förklaringar. Vad Hamberg egentligen

gjorde där och varför, vad forskningen gick ut på förblir oklart. Vetenskapen, frestas Abrahamsson att tolka det som, är närmast medlet för att nå målet (s. 74). Målet är själva vandringen.

I stället frammanas genom Hambergs fjälldagböcker känslan av att vandra, att ta sig från en plats till en annan. I centrum för Abrahamssons bok, vilket är intressant i sig, är själva organiserandet av fjällturer, som utprovning och betygsättning av lämpliga konserver, slitet, att gå med packning, sätta upp tält, göra kaffepaus, laga mat, sova i sovsäck, bestiga toppar. Det vetenskapliga arbetet krävde tung utrustning. Renar anlitas som klövjades vid förflyttningarna. Inte sällan fick Hamberg själv och hans medhjälpare bära 35 kilo eller mer på ryggen. Under en sommar besteg han och hans medhjälpare med börda på ryggen omkring 20 toppar på mellan 1 800 och 2 000 meter. Akademikern Hamberg vet vad kroppsarbete innebär. De fattiga, samiska medhjälparna träder också fram i anteckningarna, men också tvister om betalning, där den orubblige Hamberg bestämt avvisade krav på förhöjd ersättning för slitet. Genom att koka mat och låta några timmar gå vid lägerelden – ”som är lappmarkens stora fredspipa” – fortsatte färden in i Rapadalen.

Som van fjällvandrare känner Tore Abrahamsson igen sig i anteckningarna. Genom Hamberg bearbetar och liksom återupplever han sina egna vandringar i Sarek med tung kamerautrustning. Större delen av fotografierna i boken är tagna av Abrahamsson själv, till mindre del av Hamberg och den klassiske Lapplandsfotografen Borg Mesch. Hambergs dagböcker, som skrevs under alla färder i området, utnyttjas flitigt. Dagböckernas och reseberättelsernas något kärva stil, ger kanske ingen utbroderad estetisk förnimmelse av landskapets skönhet, utan förmedlar snarare vandringens vardag. Hamberg tjuas dock, utan att riktigt kunna förklara känslan, av skönheten i landskapet. Ju högre och spetsigare, desto stiligare. Allra mest tilltalas han av ”de högsta fjällen med sin ödsliga gletschervärld”.

David Dunér

GAMLA OCH NYA VÄXTNAMN, eller skall det heta växtbeteckningar eller rentav växtbenämningar? I varje fall så har forskningen om växtnamn/-benämningar långa traditioner i Sverige – Linné var som Sigurd Fries en gång i tiden visade en flitig insamlare av dialektala benämningar och räddade på så sätt en äldre namnskatt åt eftervärlden – och denna vetenskapliga specialitet är fortfarande

flitigt utövad av olika språkforskare, men även andra ger sig in i detta fält. Konferensvolym med det långa namnet *Växter och växtnamn – ett möte mellan botanik och språkvetenskap: föredrag från ett symposium i Stockholm och Uppsala 25–26 november 2010*, utgivna av Lars-Erik Edlund, Inger Larsson och Staffan Nyström (Kungl. Gustav Adolfs Akademien, 2013) ger en belysning över aktuell forskning. Som konferensvolymerna brukar göra, så bjuds både spännande nyheter och delvis gammal skåpmat.

Björn Aldéns bidrag om kulturväxternas namngivning och behovet av deras standardisering är en essä som skulle falla också Linné i smaken och som framhåller komplexiteten med hortikulturella namn. Folkloristen Bengt af Klintberg belyser traditioner om lummersporer som man förr fjuttade eld på. Staffan Nyströms bidrag om växtnamn i ortnamn bör också framhållas, ett omfattande ämne som utrymmet bara tillåter en kort exemplifiering av. Strax innan jag läste den här volymen satt jag och pratade med min dotters skolkamrat som hette Nicandra, och det dröjde ett tag – trots en viss om än blygsam botanisk allmänbildning – innan polletten föll ner att det var ett växtnamn (ballongblomma) som flickan hade. I volymens intressantaste bidrag hittade jag strax därefter Karin Martinssons utläggning om just växtnamn som förnamn och fick en ordentlig kontextuell inramning av detta slags namnskick. Linnea får ju många flickebarn fortfarande heta, men Nemofila och Syrena lär dock numera vara ovanliga, även om det sistnämnda en gång i tiden hade viss spridning i norra Sverige. Även konferensvolymerna med avskräckande långa namn rymmer ibland sådant som inte bara är bildande utan rentav underhållande att läsa.

FÅGLAR OCH MÄNNISKOR. Linné brukade understryka att alla arter var skapade för människans skull och att alla kunde komma till någon användning bara man lyckades klura ut vad den skulle vara. Etnografiska data var därför viktiga för att få idéer om olika arters ekonomiska potential. De tama djuren var förstås självklara i sammanhanget. Medan en rad domesticerade däggdjur sedan länge hållits som dragdjur, jaktredskap, skadedjursbekämpare, proteinkälla och väktare har sångfåglar hållits enbart för nöjes skull, alltså som sällskapsdjur, något som finns beskrivet i litteraturen från antiken och är i arkeologiskt material känt också från Afrika, Amerika, Asien och stora delar av Europa. Kanariefågeln är att betrakta som vårt äldsta domesticerade renodlade sällskapsdjur, framtagen enbart för människans njutningslystnads skull. Men fåglar har varit så mycket mer. I de skilda biokulturella domäner som uppstått i mötet mellan människa och fåglar finns en mängd uttryck för detta.

Människan har alltid haft en särskild relation till fåglar och banden har därmed städse varit komplexa. Det är inte bara för sången skull eller för att lära dem imitera mänskliga röster som människan har haft fåglar i fångenskap. Även om maktförhållandena till fåglar alltid varit till människans fördel (Hitchcocks "Fåglarna" från 1963 frammanar dock bilden av ett tänkbar alternativt scenario), har såväl människor som fåglar påverkats på olika sätt av detta samspel.

Marc Cocker har i den nyutkomna, närmast encyklopediska *Birds and People* (Jonathan Cape, 2013), med hjälp av bidragsgivare från många länder, och med vackra fotografier av David Tipling, belyst människornas förhållande till fåglar över hela jorden. Omslaget pryds av ett foto med en grupp kazakiska män till häst som kommer ridande med sina jaktörnar. Boken är systematiskt upplagd så fågelordning efter fågelordning avhandlas därmed utförligt och vi får en bred belysning över människans förhållande till olika arter. Människan har nyttjat och utnyttjat fåglar ur en rad perspektiv, inte bara i fångenskap som livsmedel, som hjälpredor vid jakt- och fiske, lockfåglar, cirkusdjur samt som bur- och voljärfåglar, utan även vilda arter har varit viktiga för människans tillvaro, inte minst ur ekonomiska perspektiv där fjädrar, kött, näbbar, skelettdelar, skinn och ägg varit en del av hushållningen. Symbolvärdet har också varit stort. Boken är full av roliga kulturhistoriska illustrationer och intresseväckande bilder. Den vetgiriga kan lära mycket om fåglar ur perspektiv som den vanliga ornitologiska litteraturen sällan har något att säga om. Här berättas om hur skarvar används i Kina vid fiske, om tuppfäktning på skilda håll, om de stora rovfåglarnas politisk-symboliska betydelse, jaktfalkar bland beduiner, trumpetarfåglarna som tamdjur i sydamerikanska byar, schamatrastar som sångfåglar i Sydostasien, finkhållning i Medelhavsområdet och hur gråsparven genom briterarnas ekologiska imperialism spreds över hela världen. Hur ägg samlats, kött tillvaratagits och fjädrar blivit prydnadsföremål får stort utrymme. Boken är full av sådant och mycket mer. Det skulle förvåna mig om detta inte blir en bästsäljare bland alla som är intresserad av fåglar. Det är något speciellt med relationen fåglar och människor.

DUVOR I SOCIOLOGISK BELYSNING. Trots att fågelhållning är en ganska stor hobby på många håll i världen föreligger få vetenskapliga studier av företeelsen. På rak arm erinrar jag mig Éliane Del Cols *Lés oiseaux de cage: passions d'amateurs* (MSH/INRA, 2002) och några artiklar i vetenskapliga tidskrifter. Det finns därtill en etnologisk avhandling om finkhållning i Nederländerna. Därför är det välkommet att den amerikanske sociologen Colin Jerolmack

äntligen kommit med sin bok *The Global Pigeon* (University of Chicago Press, 2013) där människans förhållande till vår mest globaliserade och urbana fågel, tamduvan, får en grundligare belysning. I det moderna Sverige är duvhållningen relativt blygsam (Linnés far var dock en hängiven duvodlare, liksom många av Linnés samtida), men under senare år har den blomstrat upp tack vare att hobbyn omfattas av människor med bakgrund i östra Medelhavsområdet (något som utbudet av orientaliska duvraser på Blocket ger en tydlig fingervisning om). I England är det annorlunda. Genom Tuffa Victor har vi lärt oss att det är i mångt och mycket en traditionell arbetarklassport. Samtidigt tillhör Darwins omfattande avel med olika slags duvor vetenskapshistoriens viktigaste inslag, noggrant redovisade i *The Origin of the Species*.

Jerolmacks bok, som bygger på tre års fältstudier, innehåller fallstudier av duvhållning i olika sammanhang, bland annat Bronx brevdueklubb, Joey's Pet Shop i Brooklyn som förser duvuppfödarna med vad de behöver, Sydafrikas årliga miljondollarduvkapppflygningar och inte minst kapitlet som avhandlar turkiska duvgubbar i Berlin. Duvhållning förefaller vara en stor arbetarklasshobby, särskilt omhulad i immigrantkretsar, i världens storstäder, så ock i Sverige numera. Bellevueparkens gamla duvslag är en bortglömd klenod i Stockholm. Jerolmacks bok är en välskriven exposé över en specifik fågelhållning med gamla anor, som liksom duvan själv lyckats anpassa sig till de mest högurbana miljöer. Vi får inblickar i duvhållningens sociala aspekter och om utövarnas komplexa relationer till sina fåglar. Mycket av slutsatserna kan säkert även överföras till kanarieodlare eller burfågelhållare i allmänhet. I varje fall ger boken en fängslande inblick i människors kärlek till sina fåglar.

IGELKOTTAR. Linnés utförliga beskrivning av de gotländska igelkottarna han erhöll vid Hoburgen 1741 är en zoologiklassiker i miniformat. Han nöjer sig inte bara med en ren beskrivning utan vi får också biologiska och etologiska observationer samt en inblick i fältarbetets tillfälligheter (en just beskriven trast blir uppäten med hull och fjädrar av en av igelkottarna). På Linnés tid var igelkotten vanlig i södra Sverige, redan i Uppsala var den däremot ganska ovanlig och i Västerdalarna 1734 antog han, säkert med rätta, att den var utplanterad. I dag är den vanlig i Uppsala trädgårdslandskap och med människans hjälp har den direkt och indirekt befolkats en stor del av landet. Som ett mycket ålderdomligt djur har igelkotten lyckats anpassa sig ganska väl till det högmoderna samhället, även om många förolyckas av bilar under sommaren. Den ses som en välkommen gäst i trädgårdarna, eftersom den upplysta

befolkningen förstår att den håller efter skadeinsekter och sniglar (rapporter om jakt på igelkott för att äta dem förekom också 2014 i Sverige, ofta är det människor med bakgrund i sydöstra Europa som tar för sig av denna läcklighet, uppskattad redan av romarna).

Den brittiske ekologen Hugh Warwick är en hängiven supporter av igelkotten och har tidigare skrivit flera arbeten om detta djur. I boken *Hedgehog* (Reaktion Books, 2014) återkommer han till sitt favoritdjur och ger en grundlig och rättvis skildring av igelkottens kulturhistoria, inte bara ur ett brittiskt perspektiv utan också med många globala belägg. Historiska exempel, folkloristiska aspekter, inblickar i populärkulturen, rapporter från räddningsaktioner och igelkottens roll som hus- och sällskapsdjur (till och med en indisk igelkottjusare finns avbildad!), vittnar om människors förhållande till detta avhållna djur. Illustrationsmaterialet är som alltid i denna serie, som nu omfattar över 50 djurmonografier, rikt och snyggt återgivet, fullt av motiv som väcker glädje och nyfikenhet. Synd dock att Linnés iakttagelser från Hoburg inte kom med i boken. Det hade de förtjänat.

DELFINER. En gång i tiden tjänade småvalar (delfiner och tumlare) en viss nytta i hushållningen för kustbor även i Norden. Linné nämner att de ger fett som kan kokas till tran, och andra har prisat deras kött. Alltjämt prisas delfinkött av vissa. Men för den stora allmänheten, åtminstone i västvärlden, gillar man delfiner av helt andra skäl, och det är möjligt att också de uppskattar människor; i varje fall ger de intryck av vilja interagera med simmare. Möjligheten att simma med delfiner lockar nu flera reseföretag med, och delfinterapi har blivit en av flera medicinska behandlingsmetoder där djur är involverade. Alan Rauch, till vardags professor i engelska, gillar inte delfinkött, men däremot fascineras han av delfinernas plats i människans kulturhistoria, vilket han utförligt redovisar i boken *Dolphin* (Reaktion Book, 2013), ännu en läcker volym i förlagets fina serie av djurmonografier. Linné skymtar bara som systematiker, men det finns åtskilliga andra aspekter och inte minst härliga bilder av delfinernas plats i kulturen som avhandlas. Särskild fokus ges åt populärkulturen, som i våra medvetanden fått ersätta det lokala folkliga kunnandets uppfattning om djur, där Rauch täcker in det mesta från den träiga teveserien *Flipper* till de hämndlystna "Killer dolphins" i *Simpsons*. Lite mer distans till den etnocentriska filmen *The Cove* hade man förstås önskat, men å andra sidan får man veta att de delfiner som den ryska svartahavsflottan utbildade i den nu aktuella Kazachyaviken i början av 1990-talet avskedades och såldes av sina tränare till Iran.

HÄSTAR I BOHUSLÄN. Den 35:e årgången av Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns Museums gemensamma årsbok (2013) tar sig an ett aktuellt djur i vår närhet, nämligen hästen. Den påpassliga volymen *Hästen och Bohuslän* fokuserar förstås människornas relationer till detta djur på västkusten. Åtskilligt matnyttigt finns att inhämta för den kulturhistoriskt orienterade läsaren: etnologen Ann-Marie Brockmans essä om hur hästen kom till användning bland kustborna i Bohuslän ännu för bara några årtionden sedan, bland annat hur hästarna fick simma mellan öar till nya betesmarker och om den traditionella kappridningen som livade upp söndagarnas kyrkobesök. Arkeologen Lasse Bengtsson kontextualiserar hästmotiven på de bohuslänska hållristningarna: hingsthetsning, tidelag, hästskepp och hästoffer finns bland annat avbildade. Biologen Jan Uddén lyfter fram en hittills okänd historia, nämligen hur den norska fjordhästen etablerades i Sverige. En spännande historia förmedlad på några få sidor. Det är inte lite man utifrån ett hästperspektiv kan lära sig om samhällets snabba förändringar i levnadsvillkor, livsstilar och värderingar.

NYARE DJURPARKSLITTERATUR. En strid ström av djurparkshistoriska böcker hamnar i boklådornas lagerlistor och man hinner bara ta del av en bråkdel av alla de titlar man skulle vilja stifta närmare bekantskap med. Inte minst djurparkernas förändring över tid säger mycket också om samhället, men djurparkstudier gör inte bara nedslag i idéhistoria och naturhistoria, utan rymmer ofta intressanta inblickar i arkitekt-, ekonomisk-, kolonial- och socialhistoriska avseenden av mer generellt intresse. Bland nyare titlar finner man Takashi Itos *London Zoo and the Victorians, 1828–1859* (Royal Historical Society, 2014) som hamnar i genren socialhistoria. Ito visar att den framväxande djurparken i London på 1830-talet blev en stor attraktion för tidens stadsbor, och författaren menar att det måste förstås i ett bredare perspektiv än bara som en manifestation för det framväxande imperiet och människors sensationslystnad. London Zoos växande popularitet ses i ljuset av professionaliseringen av vetenskapen i ett konsumtionssamhälle, en framväxande nöjes- och fritidssektor samt den betydelse djur och natur fick för stadsbefolkningen. Mera konventionell djurparkshistoria är C. S. Kershaws bok *The Story of Colchester Zoo* (The History Press, 2013), en djurpark skapad av makarna Frank och Helena Farrar och öppnad så sent som 1963.

Flera biografier över enskilda menageri- och zoodjur har kommit ut de senaste åren. Den av Dürer avbildade noshörningen, som den portugisiska kungen hade fått till skänks 1515, är rejält omtalad i litteraturen. T. H.

Clarkes bok från 1986 är därvidlag en klassiker. Därjämte har bland andra Kees Rookmaaker i flera skrifter behandlat olika noshörningar som kommit till Europa genom århundradenas lopp. Dock har den pansarnoshörning som det indiska sändebudet medförde till den blivande kejsare Augustus och som anlände till Rom några år före vår tideräknings början inte fått den uppmärksamhet den definitivt förtjänar. Ragnar K. Kinzelbach, som tycks ha ett ousinligt förråd av kulturzoologiska ämnen att skriva om, har nu även behandlat denna noshörnings sinistra öde i boken *"Augusta", das erste Panzernashorn in Europa. Eine Natur- und Kulturgeschichte* (Westarp Wissenschaften, 2012). Noshörningen slutade sitt liv år 8 på arenan efter en kamp med en stridselefant.

En annan flitig författare med djurparksintresse är den tyske historikern Mustafa Haikal som förefaller vara i den avundsvärda situationen att kunna försörja sig genom att skriva böcker om kamelior och djurparksdjur, allt med tysk grundlighet. Hans senaste bok, *Master Pongo. Ein Gorilla erobert Europa* (Transit Buchverlag, 2013) handlar om den andra gorillan, M'Pungu, född 1874 i portugisiska Kongo (Kabinda), som kom till Europa levande. M'Pungu anlände till Berliner Aquarium Unter den Linden sommaren 1876. Master Pongo, som gorillan kallades i brittisk press, blev föremål för flera studier av tidens ledande vetenskapsmän, och utgjorde samtidigt också en stor attraktion. Sommaren 1877 ställdes han ut på Royal Aquarium i London. Även här undersöktes gorillan av en rad av tidens namnkunniga naturforskare, däribland anatomen Robert Owen. Gorillan väckte berättigad uppmärksamhet och blev därtill föremål för satirteckningar och dikter i samtidens tidningar, exempelvis i *Punch*. Den avled dock hux flux i november 1877. Dödsorsaken var förmodligen tuberkulos. Som alltid när det gäller Haikal är hans nya bok en spännande, men inte nödvändigtvis uppbygglig, berättelse om vår ständiga attraktion för djur som liknar oss själva. Att elefanter älskas av alla zoobesökare förvånar ingen och för den viktorsianska publiken var Jumbo i London zoo en kär vän. Född i Franska Sudan kom han via Paris till England 1865. Denna elefants historia (även hans liv slutade tragiskt påkörd av ett tåg i Kanada 1885) berättas i John Sutherlands *Jumbo. The unauthorised biography of a Victorian sensation* (Aurus Press, 2014). Det är just denna omåttligt populära kändiselefant som är alla jumbos urfader (jumbojet, jumbofärja etc.). Det finns förstås många fler biografier från djurparkernas värld som väntar på att skrivas. Uppslagen är många.

att de skulle gravsättas (se *Uppsala domkyrka* VI. *Gravminnen*, red. Herman Bengtsson, Uppsala, 2010, 13).

Nästa notering angående familjegraven som man kan hitta i kyrkboken härrör från år 1746 och den gäller också Sara Magdalena. Där det står: "Den 1 Maji sattes Hr Doctor Lenæi lilla dotter uti des egen graf nedan under org[l]lechtaren som har stådt uti en tid Curen ifrån den 29 September 1744 och til Dato." (Uppsala domkyrkoförsamling F:2, 1741–1776, bild 28.)

Under mellantiden hade professor Carolus Linnaeus köpt den grav som kallades "orgelbyggarnas grav" av Kyronius för 100 riksdaler kopparmynt. Att den kallades orgelbyggarnas grav berodde på att orgelbyggaren Hans Cahman fått den som tack för sitt arbete med stora orgeln. När Linnaeus hade betalt en fjärdedel av köpesumman fick han börja använda graven för sin familj. En utförlig beskrivning av gravplatsen och dess tidigare ägare finns i artikeln "Linneanska gravar" av Christina Backman som var införd i *Svenska Linnésällskapetets årsskrift* 2002–2003, 154–159.

Den 13 mars 1757 begravdes tre barn i domkyrkan. Två begravdes utan klockor men då den tredje begravdes ljud alla klockorna. I kyrkboken står: "Dito Dito begrofs Archiatorn och Ridaren H Linæi lilla H Son i kyrkan i egen graf under orglecktaren 2½ år Graföpnigen 17.23 Alla klockorna 24" (Uppsala domkyrkoförsamling F:2, 1741–1776, bild 93). Här gäller det således begravningen av sonen Johannes.

Nästa gång graven öppnades var år 1765. Då var det Linnés dotterson Carl Fredric Bergencrantz som gravsattes. Han hade samma namn som sin far. Följande står i kyrkboken: "Den 8 Julii blef Leutnanten Carl Fredr. Bergencrantz lille Son hit förd ifrån Dannemarcks Sochen, som tillförene var begravnen, och blef nedsatt uti Archiator Carl von Linné graf, emellan de 2ne stenpelarena under orgelLäktaren på qvinfolkssidan i Kyrckan Graföpnigen 17.23" (Uppsala domkyrkoförsamling F:2, 1741–1776, bild 182).

Så kommer vi till Carl von Linnés begravning den 22 januari 1778 och där säger kyrkboken: "Den 10 Dog Arch: och Ridd: Wälborne Carl v: Linné i dess egen murade Graf; åt Norrsid: under Orgel-Läktaren mellan 1. och 2dra Pelarna Bortom Fruntimers-Bänkarna: Graföpp 35: 14 Kläckorna allenast Storklockan 33: svart beklädning vid Gr: 9: ett Svart Sammets hyende 6: En broderad kalkduk dheröfr 4: 16 Listorne 3:" Under orden Den 10 Dog står: "begr: den 22". På tvären står: "Vidi H Lieutnant Bergencrandtes L: son i samma Graf 1765 Den 8 Julii" (Uppsala domkyrkoförsamling Llaa:1, 1777–1829, bild 8). Det står ingenting om att de skulle ha murat igen graven efter

Linnés gravsättning, som han hade önskat. Rimligtvis borde det ha kostat att göra det och då tagits upp bland kostnaderna. Listorne, som i dag kallas lister, var de rep man använde för att sänka ned kistan i graven.

År 1782 dog Lisa Stina, Linnés äldsta dotter, och hon begravdes i Danmarks kyrka men gravsattes i familjegraven i domkyrkan. I kyrkboken står: "Den 23 Apr: hitfördes Wälborne fru Capitainskan Bergencrants; från begrafningen i Dannemarcks Kyrcka. och nedsattes i dess Höga Föräldrars; Wälborne H Archiater Von Linné Famille-Graf: Graf-Öpningen 35.14/ SammetsBår-Täck-et, Likvagnen, med Listorne 120:-" (Uppsala domkyrkoförsamling LIaa:1, 1777–1829, bild 29).

Ett och ett halvt år senare, i november 1783, var det dags för nästa gravöppning och då hade Carl von Linné den yngre dött, 43 år gammal. "1. Dog Professorn; Wälborne H Carl von Linne: Bisattes den 6 samt Begrofs den 30 i dess Afl. H Faders Famille-Graf: Öpningen 35.14 Kläckorna 45: Likvagnen 18: Sammets-täcke 72:- Listorne 3: Graftäcken 6: Chur-penningar- 24. Dygn, a 3 ./." (Uppsala domkyrkoförsamling LIaa:1, 1777–1829, bild 38.)

Sara Elisabet Moræa dog på Hammarby den 20 april 1806 och hon begravdes i Danmarks kyrka den 1 maj. Gravsättningen skedde sedan i familjegraven i domkyrkan. Noteringen i domkyrkans kyrkbok angående räkenskaper lyder: "– Martii 1806: Fru Linné v Graföpn. 3, Likv. 1.: Listorna 4P , Prästavarne 32, Bårtäcket 4. , Selar och Tömar 1:24." (Uppsala domkyrkoförsamling LIaa:1, 1777–1829, bild 112.) Lite märkligt är att notisen i kyrkboken är införd under mars månad eftersom Sara Lisas begravning i Danmarks kyrka skedde den 1 maj. Under mars skrivs räkenskaper fram till den 10 med en handstil och de senare under mars och följande månader med en annan handstil. Det är en hel del begravningar som inte är daterade, så man kan undra hur inskrivandet gick till. Kanske skrev prästen upp förrättningarna på lappar som samlades ihop och senare inskrevs i boken och hade då prästen glömt att skriva datum på lappen kunde den kanske skrivas in på fel ställe. Huvudsaken var att räkenskaperna stämde. Ståndsmässig har nog gravsättningen varit för prestavar användes enligt räkenskapen. En prestav var en florbehängd stav som bars vid adliga begravningar. Högst två stycken fick nyttjas vid varje tillfälle.

Uppgifterna är hämtade från Arkiv Digital. Jag vill framföra ett tack till Paul Franzon som hjälpt mig tyda några ord i kyrkböckerna.

Barbro Håkansson

LINNÉ INFLYTELSERIKAST I VÄRLDSHISTORIEN! Jo faktiskt, enligt Wikipedias sammanställning av trettiofem seklers berömdheter. Beräkningen är baserad på olika kriterier och räknar träffar i kinesisk, rysk, hindi, arabisk, tysk (och så vidare) Wikipedia, summa tjugofyra utgåvor. Enligt vad som benämns Page rank är de tre efter Linné Jesus, Aristoteles, Napoleon. Roligt men väl en smula i överkant? Vad är ”inflytelserik”? Kan man mäta något sådant? Dominansen blir vita, relativt moderna, västeuropeiska män. Har Linné hamnat i topp eftersom hans namn är så förknippat med namngivningen av naturen? En genomgång av den svenska listan visar en övervikt av biologer. Den toppas alltså av Linné, som nummer fem kommer fiskforskaren Pierre André Latreille, nummer sex Charles Darwin, tolv Ernst Haeckel, tjugotvå Ernst Mayr, tjugofem Augustin Pyramus de Candolle, tjugosex Jean-Baptiste de Lamarck och så vidare, ett tjugotal biologer bland de hundra främsta i den svenska rankningen, onekligen en smula snett. Hur som helst, Svenska Linnésällskapet har en märklig gestalt att informera och forska om. Och att på olika sätt umgås med. Vi bugar vördnadsfullt inför den upphöjde.

UTE I VÄRLDEN. Förenade Arabrepubliken Abu Dhabi fick i maj 2014 besök av Carl von Linné, eller snarare hans alter ego, Uppsalabon Hans Odöo, som med sin enmansteater hälsade på den internationella bokmässan i emiratet. Han kunde som från svenska ambassaden överlämna ett exemplar av IK Foundations stora utgåva av *The Linnean Apostles* till nationalbiblioteket. Gåvan var aktuell inte minst av att Peter Forsskål dog i grannlandet Yemen, Forsskål vars mycket läsvärda reseskildring ingår i Bokserien. Glöm inte Forsskål, skriver Björn Wiman i *Dagens Nyheter* den 3 november 2013. Forsskål är ”en av de dolda hjältarna i den svenska idéhistorien”, aktuell apropå dagens övervakningsskandaler. Forsskål manar till öppenhet: ”Annars händer lätt, att endast utlänningar, som wilja skada, utforska alla hemligheter genom sändebud och penningar, men sjelfwa landets folk, som bör gifwa tjänliga råd, äro okunniga om det mästa.”

Gunnar Broberg

Kapp Linné med Linné fjella, Svalbard, på södra sidan av inloppet till Isfjorden. På udden finns en norsk radiostation, Isfjord radio, upprättad 1933. Kapp Linné är sedan 1973 ett fågelreservat. På Svalbard finns även Ortsnamnen Linnébreen, Linnébåken, Linnédalen, Linnéelva och Linnévatnet. Foto: David Dunér, 13 juli 2014.

Svenska Linnésällskapet

egna angelägenheter

Svenska Linnésällskapetets verksamhetsberättelse 2013

Året som gick: Året 2013 blev för Svenska Linnésällskapetets vidkommande ett omställningsår. Till följd av de omfattande ekonomiska underskott som vidhäftat verksamheten under ett antal år, se härom föregående års verksamhetsberättelse, fann sig styrelsen under andra halvåret 2012 vara tvungen att genomföra smärtsamma men nödvändiga besparingar, främst rörande Linnémuseets personalkostnader. Museiintendenten sades upp den 14 januari 2013 med ett års uppsägningstid. En arbetsgrupp tillsattes den av styrelsen den 11 april, vilken gemensamt med Släktföreningen Carl von Linné – och i dialog med Sällskapetets medlemmar – skall lägga en ny fast grund för Linnémuseet och dess kommande verksamhet. Gruppen, vars arbetsnamn är ”Linnémuseet 2020”, leds av ordföranden Tomas Tullberg och består i övrigt av sekreteraren Karl Grandin samt Lars Beskow, Marika Hedin, Mariette Manktelow, Gunnar Broberg och Åsa Eriksson. Rapporter från arbetet lämnades av Lars Beskow vid vårsammankomsten och av Tomas Tullberg vid höstsammankomsten.

Sällskapet har under året bedrivit aktiv verksamhet med Linnémuseet i fokus. Öppetiderna har utökats, två utställningar har visats och internationella gäster har mottagits. Se vidare under punkten Linnémuseet nedan.

Under året har en föreläsningsserie getts exklusivt för Sällskapetets medlemmar, ”I Linnés föreläsningssal”, med korta föreläsningar i Linnémuseet på den plats där Linné själv föreläste. Föreläsningarna har ägt rum: 18 april, ”Mot världsarvet med inspiration från England”, dr Mariette Manktelow; 23 maj, ”Abraham Bäck. Mannen som reformerade den svenska sjukvården”, docent Thomas Ihre; 18 juli, ”Svenska artprojektet, ett unikt projekt i Linnés anda”, Johan Bodegård, chef för Artdatabanken; 15 augusti, ”Styvkjol, snörliv och särk”, doktorand Annika Windahl Pontén; 12 september, ”Allt såldes inte till London!”, dr Mats Eriksson; 3 oktober ”Är Linné passé?”, docent Katarina Andreassen.

Styrelsen har under året undersökt förhållandena kring Sällskapetets på Carolina Rediviva deponerade boksamling, vilken donerades av Elof Förberg i början av 1920-talet och förtecknades i 1923 års *SLÅ*. Vidare har kommittéer tillsatts för att förbereda stadgerevision samt det instundande hundraårsjubileet 2017.

Under året har styrelsen uttalat sig för uppförandet en ny entrébyggnad i Linnéträdgården, vilken skall ersätta den provisoriska byggnaden därstädes. Sällskapet har dock understrukt betydelsen av att huvudentrén bibehållas i autentisk mittaxel och att åtskillnad görs mellan byggnad och plank.

Sammankomster: Vårsammankomsten hölls lördagen den 25 maj i Fries-salen i Evolutionsbiologiskt centrum, Uppsala. I samband med sammankomsten förevisades de närvarande medlemmarna Uppsala universitets zoologiska samlingar av museichef Mats Eriksson. Traditionsenlig vårbuffé serverades. Höstsammankomsten ägde rum den 21 november i Kungl. Vetenskapsakademien, Stockholm. Efter förhandlingarna följde föredrag av historikern Jonas Nordin om Peter Forsskål, varefter middag intogs i den intilliggande Klubbvillan.

Styrelsens sammansättning: Vid årets ingång bestod styrelsen av Birgitta Johansson-Hedberg, ordförande, Mariette Manktelow, vice ordförande, Lars-Olof Lindell, skattmästare, Mikael Strandäng, sekreterare, Gunnar Broberg, redaktör, Jon Ågren, ledamot utsedd av Uppsala universitet, samt ledamöterna Karl Grandin, Claes Östberg, Karolina Hilding och Åsa Eriksson. Den 25 februari valdes Claes Östberg till sekreterare i stället för Mikael Strandäng, vilken dock kvarstod i styrelsen som övrig ledamot. Den 14 maj utsågs Vasamuseets dåvarande chef, numera chefen för Museum Gustavianum, Marika Hedin till ny museiprefekt efter Ing-Marie Munktel, som lämnat befattningen i början av 2012. I samband med vårsammankomsten avgick skattmästaren Lars-Olof Lindell ur styrelsen, där han ersattes genom fyllnadsval av Lars Beskow. Till ny skattmästare utsåg styrelsen samma dag Karolina Hilding. Vid höstsammankomsten avböjde Hilding omval till styrelsen, där hon ersattes av Carl Frängsmyr. Efter ett följande konstituerande hade styrelsen detta utseende (årtalen inom parentes avser mandattidens utgång): Birgitta Johansson-Hedberg, ordförande (2014), Mariette Manktelow, vice ordförande (2014), Claes Östberg, skattmästare (2014), Carl Frängsmyr, sekreterare (2016), Gunnar Broberg, redaktör (2015), Marika Hedin, museiprefekt, Jon Ågren, ledamot utsedd av Uppsala universitet, Mikael Strandäng, ledamot (2014), Karl Grandin, ledamot (2015), Åsa Eriksson, ledamot (2015), Lars Beskow, ledamot (2016).

Styrelsens sammankomster: 17 januari, 25 februari, 11 april, 25 maj, 10 juni, 26 augusti, 30 september, 14 oktober, 21 november och 16 december. Dessutom har styrelsen efter överläggning per telefon fattat protokollförda beslut rörande per capsulam-ärenden 17 mars och 14 maj.

Valberedning: Valberedningen har fram till höstsammankomsten 21 november bestått av Carl Frängsmyr (sammankallande), Anna Rask-Andersen och Tomas Tullberg. Carl Frängsmyr avgick före höstsammankomsten 2013, varför fyllnadsval skall ske vid vårsammankomsten 2014. Samtliga tre ledamöter i valberedningen är valda till och med vårsammankomsten 2015.

Revisorer: Revisorer har under året varit Lars Nicklasson (auktoriserad revisor, PwC) samt Tomas Anderman och Carl-Gustaf Spangenberg (föreningsrevisorer). Spangenberg avböjde omval och avgick i samband med höstsammankomsten 2013, där Nicklasson och Anderman omvaldes.

Linnémuseet: Under år 2013 var Linnémuseet öppet för allmänheten från 1 maj till 29 september tisdag till söndag klockan 11.00 till 17.00. Endast midsommaraftonen var museet stängt. För första gången på många år höll museet öppet på midsommardagen

i samarbete med Uppsala linneanska trädgårdar. Under året hade Linnéträdgården och Linnémuseet 15 657 registrerade besökare. Nytt för året var att besökare erbjöds en kombinerad visning av museum och trädgård fyra gånger om dagen. Många besökare gick också runt i museet på egen hand och audioguiden har varit mycket uppskattad av såväl vuxna som barn. Beställda visningar av museet har skett även utanför öppettiderna.

Museet har under 2013 utökat sitt samarbete med Uppsala linneanska trädgårdar, Uppsala universitet. Bokningarna har skett genom dem, vilket har underlättat för såväl kunder som personal. De dagliga guidningarna har 2013 på uppdrag av Svenska Linnésällskapet utförts av Uppsala linneanska trädgårdar, som till detta har anställt några av museets tidigare amanuenser. Museibutiken i Linnémuseet har avvecklats, vilket har sparat in arbetstimmar och ökat säkerheten eftersom kassahantering inte längre funnits. Svenska Linnésällskapets sortiment säljs från 2013 i Uppsala linneanska trädgårdars butiker i Linnéträdgården och på Linnés Hammarby.

Åtta publika specialvisningar har under året hållits i museet. Programpunkterna har varit följande: 5 maj, "Kvinnorna kring Linné"; 18 maj, "Blommade porslin och tyger"; 2 juni, "Det vetenskapliga världsarvet"; 7 juli, "Serviser och kakelugnar"; 4 augusti, "Maten och hälsan"; 18 augusti, "1700-talsmarknad – styvkjol, snörliv och särk"; 1 september, "1700-talets medicin"; 14 september, "Kulturnatten – om familjen Linné".

Utställningen om Abraham Bäck "Min aldra kiäraste Broder" invigdes under firandet av Linnés födelsedag den 23 maj med ett föredrag av docent Thomas Ihre, släkting till Abraham Bäck och författare till boken *Abraham Bäck: Mannen som reformerade den svenska sjukvården* (2012). Under året har ytterligare en utställning visats i Linnémuseet om den blivande nomineringen av världsarvet "The Rise of Systematic Biology", bekostad och producerad av Länsstyrelsen i Uppsala län. Denna exposition öppnade 18 maj.

Museiansvariga har under året varit Eva Björn (till 14 juni) och Mats Wilhelm. Sällskapet har tacksamt tagit emot frivilliga arbetsinsatser av en volontärgrupp bestående av Gunnar Grip, Anders Marelus, Birgitta Nordenman, Ingvor Stagling och Margareta Wennberg. Volontärerna har bemannat ovanvåningen, och när de inte varit tillgängliga har de ersatts av studenterna Samuel Mathisen och Esther Manktelow. De anlitade guiderna vid Uppsala linneanska trädgårdar har också tillbringat tid i receptionen, och vid en utvärdering av sommarens arbete har samarbetet mellan personal i museet och trädgården uppskattats stort. I slutet av året engagerades museivetaren och arkivarien Moa Bergkvist för att producera 2014 års utställning om Lovisa Ulrikas naturaliekabinett, "Hennes samling tävlade med de största i världen".

Linnémuseet har under 2013 gästats av flera celebriteter. Den 13 mars besökte på egen begäran drottning Silvia museet tillsammans med Turkiets presidentfru Hayrúnissa Gül. Den 10 juni besökte den japanska prinsessan Takamado Linnémuseet, också det på egen begäran, i samband med närvaro vid prinsessan Madeleines bröllop. Den 13 december besökte japanska ambassadens nya ambassadörspar Herr och Fru Morimoto Linnémuseet. Alla guidades av vice ordförande Mariette Manktelow. Vid besöken har Linnéträdgårdens trädgårdsmästare Lisbeth Karlsson varit behjälplig med bland annat städning av gårdsplanen och blomsterutsmyckning.

Under året har Upplandsmuseet anlitats som under ledning av antikvarie Berit Schütz har utfört en antikvarisk tillsyn av alla möbler och föremål i museet samt detaljinventerat ett av Linnémuseets vindsförråd, där ett antal känsliga föremål har rengjorts och införlivats i samlingarna. Upplandsmuseets antikvarier har också under december rengjort alla föremål i visningsmontrarna. Vi har nu en god överblick över tillståndet av museets samtliga inventarier och föremål.

Under 2013 har en utredning tillsatts i samarbete med Statens fastighetsverk och Uppsala linneanska trädgårdar om förbättrat skalskydd med nytt larm, säkrare och klimatreglerad uppvärmning samt ommålning av kontorgolv och övre trappa. Utredningen fortsätter in i 2014. Ett resultat av detta arbete är att äldre oljeelement för vinteruppvärmning avlägsnats av säkerhetsskäl och att luftfuktigheten i textilkammaren undersökts och befunnits ligga på en för textilierna säker nivå.

Medlemsutveckling: Den 1 januari 2013 hade Sällskapet 650 medlemmar. Den 31 december samma år uppgick antalet medlemmar till 622. Medlemsantalet fördelade sig på följande kategorier per 2013-01-01 respektive 2013-12-31: A Hedersmedlemmar 6, 6; B Ständiga medlemmar 34, 32; C Betalande medlemmar (svenska) 522, 499; D Betalande medlemmar (utländska): 26, 21; E Familjemedlemmar 62, 64.

Uppsala den 8 april 2014

Birgitta Johansson-Hedberg, Mariette Manktelow, Claes Östberg, Carl Frängsmyr, Marika Hedin, Jon Ågren, Gunnar Broberg, Lars Beskow, Karl Grandin, Mikael Strandäng, Åsa Eriksson.

Svenska Linnésällskapetets styrelse 2014

Ordförande

Birgitta Johansson-Hedberg
Roburvägen 23 A, 181 33 Lidingö
0702-18 02 83
birgittajh@telia.com
2014

Vice ordförande

Mariette Manktelow
Lillvreta 77, 755 96 Uppsala
073-837 17 13
mm@florahistorica.se
2014

Sekreterare

Carl Frängsmyr

Säves väg 18, 752 63 Uppsala
018-10 12 38, 070-756 69 51 (mob.)
carl.frangsmyr@uadm.uu.se
2014-2016

Skattmästare

Claes Östberg
Börjegatan 1 A, 753 13 Uppsala
070-541 57 79
claes.ostberg@telia.com
2014

Redaktör

Gunnar Broberg
Östervångsvägen 34, 224 60 Lund
046-15 13 98 (bost.), 046-222 75 89 (tj.),

046-222 44 24 (fax)
Gunnar.Broberg@kultur.lu.se
2013–2015

Prefekt för Linnémuseet

Marika Hedin
Museum Gustavianum, Uppsala universitet, Akademigatan 3, 753 10 Uppsala
018-471 21 99 (tj.), 018-471 75 72 (fax)
marika.hedin@gustavianum.uu.se

Universitetsrepresentant

Jon Ågren
Skolgatan 7, 753 12 Uppsala
018-12 12 10 (bost.), 018-471 28 60 (tj.)
jon.agren@ebc.uu.se
2013–2015
Utsedd av Uppsala universitet

Övriga ledamöter

Lars Beskow
Larsbergsvägen 55, 181 38 Lidingö
08-767 53 35, 070-559 56 22 (mob.)
lars.beskow@beskowark.se
2014–2016

Åsa Eriksson
Östra Ågatan 53, 753 22 Uppsala
asa.eriksson@habo.se
2013–2015

Karl Grandin
Torngatan 34, 754 23 Uppsala
karl.grandin@kva.se
2013–2015

Mikael Strandäng
Orrspelsvägen 24, 167 66 Bromma
070-591 14 81
mikael@strandanger.com
2012–2014

Revisor av den ekonomiska förvaltningen
Pwc, Box 179, 751 04 Uppsala
010-212 60 35
2014

Revisorer av föreningsformalia
Tomas Anderman
Mariedalsgatan 12, 754 53 Uppsala
018-32 60 54
tomas.anderman@telia.com
2014

Revisorssuppleanter
Anja Rautenberg
Kungsgatan 30 A, 753 21 Uppsala
018-50 21 64 (bost.), 018-19 53 39 (tj.).
070-660 11 46
anja.rautenberg@gmail.com
2014

Mattias Iwarsson
Malma Bergsväg 26, 756 45 Uppsala
018-30 99 73 (bost.) 018-67 22 96 (tj.)
Mattias.Iwarsson@slu.se
2014

Valberedning
Tomas Tullberg
Mårdvägen 16, 167 56 Bromma
08-25 07 82
tomas@tullberg.net
2012–2015

Anna Rask-Andersen
Kyrkogårdsgatan 11, 753 10 Uppsala
018-69 40 91 (bost.), 018-611 36 50 (tj.).
070-425 06 54 (mob.), 018-51 99 78 (fax)
anna.rask-andersen@medsci.uu.se
2012–2015

Lars Holmer
Lingonbacka 6, 744 97 Järlåsa

Lars.Holmer@pal.uu.se
2014–2015

Svenska Linnésällskapets Årsskrift
Redaktör Gunnar Broberg (se ovan)

Bitr. redaktör David Dunér
Inst. för kulturvetenskaper, LUX, Box
192, 221 00 Lund
046-222 09 61 (tj.), 046-222 31 43 (fax)
David.Duner@kultur.lu.se

Linnémuseet
Besöksadress: Svartbäcksg. 27, Uppsala
Postadress: Box 15093, 750 15 Uppsala
018-13 65 40, 018-12 65 47 (fax)
Bokningar: 018-471 28 38, bokning@botan.
uu.se
Webbadress: www.linnaeus.se
E-postadress: linnemuseet@linnaeus.uu.se

Öppettider 2014: kl. 11.00–17.00 tisdag–
söndag från 1 maj till 30 september. Boka-
de gruppvisningar året runt. Entré: vuxen
60 kr., gruppentré 40 kr., barn under 16
år gratis inträde tillsammans med vuxen.
För mer information kontakta bokning@
botan.uu.se, 018-471 28 38.

Svenska Linnésällskapets adress
Postadress: Box 15093, 750 15 Uppsala
Webbadress: www.linnaeus.se
Plusgiro: 55 18 55-0
Bankgiro: 625-1169
Organisationsnummer: 81 76 00-4409

Medlemsavgift 2014 är 250 kr. för medlem
boende i Sverige. 100 kr. för extra famil-
jemedlem. 350 kr. för medlem boende ut-
anför Sverige. Ständigt medlemskap kan
erhållas av fysisk person mot erläggande
av 20x årsavgiften.

Valda avhandlingar av Carl von Linné

Sällskapet har sedan 1920-talet ett pågående projekt att översätta Linnés avhandlingar till svenska. Alla avhandlingar finns i lager. Avhandlingarna beställer man enklast via Svenska Linnésällskapets hemsida: www.linnaeus.se. Klicka på Skrifter i menyraden, och sök vidare där. Priser inklusive moms är 50 kronor. Som medlem har man 20 % rabatt, fyll bara i medlemsnumret i rätt ruta så räknas rabatten av. Frakt och emballage tillkommer. Med bokförsändelsen kommer en faktura med 30 dagars betalningstid. Det går också bra att beställa skriftligen till Svenska Linnésällskapet, Box 15093, 750 15 Uppsala.

1. Botaniska exkursioner i trakten av Uppsala (Herbationes Upsalienses). 1921. *Nytryck 1998, 2008.*
2. Växternas förvandling (Metamorphosis plantarum). 1921.
3. Växternas sömn (Somnus plantarum). 1921.
4. Amman som styvmoder (Nutrix noverca). 1947.
5. Hinder för läkekonsten (Obstacula medicinae). 1948.
6. Observationer till materia medica (Observationes in materiam medicam). 1949.
7. Sjukdomsgrupperna (Genera morborum). 1949.

8. Granskning av de enkla läkemedlen ur växtriket (*Censura medicamentorum simplicium vegetabilium*). 1950.
9. Två sörmlandsfloror (*Flora Åkeröensis & Pandora et Flora Rybensis*). 1950.
10. Officinella växter (*Plantae officinales*). 1950.
11. Adonis Stenbrohultensis (med en inledning om Linné och Stenbrohult). 1951.
12. Den lärda världens omdöme om Med. Dr Carl Linnaei skrifter (*Orbis eruditi judicium*). 1952.
13. Levnadsordning vid en surbrunn (*Diaeta acidularis*). 1953.
14. Om vintersjukdomar (*De morbis ex hyeme*). 1954.
15. Läkemedlens lukt (*Odores medicamentorum*). 1954.
16. Levnadsordning under människans olika åldrar (*Diaeta per scalam aetatis humanae*). 1954.
17. Svenska vattunymfer (*Najades Svecicae*). 1954.
18. *Pharmacopaea Holmensis*. Bihang: Utkast till *Materia medica* 1761. 1954.
19. Elektriskt-medicinska satser (*Consectaria electrico-medica*). Med en inledning om Linné och elektriciteten. 1955.
20. Hantverkarnas sjukdomar (*Morbi artificum*). 1955.
21. Menniskans cousins (*Linnés originalmanuskript till Antropomorpha*). 1955.
22. Menniskans förvandling (*Metamorphosis humana*). 1956.
23. Caroli Nic. fil. Linnaei *Bibliotheca medica*. 1956.
24. Det förändrade köket (*Culina mutata*). 1956.
25. Grönsakstorget (*Macellum olitorium*). 1956. *Nytryck 2008*.
26. Spetälska (*Lepra*). 1957.
27. Ålderdomen enligt Salomo (*Senium Salomoneum*). 1957.
28. Grunderna till hälsan (*Fundamenta valetudinis*). 1958.
29. Om salladsväxter (*De acetariis*). 1958. *Nytryck 2008*.
30. Linnés stambok (*Libellus amicorum*). 1958.
31. Läkemedlens smak (*Sapor medicamentorum*). 1958.
32. Uppsalafebern (*Febris Upsaliensis*). 1959.
33. Om lymfkärnen (*De venis resorbentibus*). 1959.
34. Om chokladdrycken (*De potu chocolatae*). 1959. *Nytryck 2006*.
35. Inledning till dieten. Fyra föreläsningskoncept. 1960.
36. Om dragsjukan (*De raphania*). 1960.
37. Om smultron (*Fraga vesca*). 1961. *Nytryck 2006*.
38. Promotionsprogram. 1961.
39. Tvåkönad alstring (*Generatio ambigena*). 1962.
40. Berusningsmedel (*Inebriantia*). 1963. *Nytryck 2006 i samarbete med NBV. Slutsåld*.
41. Rektorsprogram. 1963.
42. Nyttan av rörelse (*Motus polychrestus*). 1963. *Nytryck 2006*.
43. Den beboeliga luften (*Aer habitabilis*). 1964.
44. Om brödet som födoämne (*De pane dietetico*). 1964. *Nytryck 2007*.
45. Nordbornas styvmoderliga Ceres (*Ceres noverca arctoum*). 1964.

46. Andningens dietetik (Respiratio dietetica). 1965.
47. Om ormbett (De morsura serpentum). 1965. *Nytryck 2006*.
48. Ätliga frukter (Fructus esculenti). 1965. *Nytryck 2008*.
49. Kaffedrycken (Potus coffeae). 1966. *Nytryck 2007 i samarbete med Lindvalls kaffe*.
50. Om omväxling i födan (De varietate ciborum). 1966. *Nytryck 2008*.
51. Botanikens grundvalar (Fundamenta botanica). 1967. *Slutsåld*.
52. Medicinens dubbla nyckel (Clavis medicinae duplex). 1967.
53. Om följderna av dietetiska fel och deras behandling (De effectu et cura vitiorum diae-teticorum generali). 1967.
54. Starkt luktande läkemedel (Medicamenta graveolentia). 1968.
55. Om bruket av varm och kall mat och dryck (Circa fervidorum et gelidorum usum). 1968. *Nytryck 2008. Slutsåld*.
56. Om den kemiska metoden att undersöka läkemedlens krafter (De methodo investigandi vires medicamentorum chemica). 1969.
57. Växternas krafter (Vires plantarum). 1970. *Nytryck 2008*.
58. Ambrosiska läkemedel (Ambrosiaca). 1970.
59. Om bruket av Mentha (De menthae usu). 1971. *Nytryck 2008*.
60. Blomsteruret (Horologium plantarum). 1971. *Nytryck 2007*.
61. Sädesslagens förvandling (Transmutatio frumentorum). 1971.
62. Kvassiaveden (Lignum qvassiae). 1971.
63. Botaniska författare (Auctores botanici). 1973.
64. Om marsvin (De mure Indico). 2007.
65. Om renen (Cervus rheno). 2007.
66. Om den akademiska trädgårdskonsten (De horticultura academica). 2007.
67. Om får (Oves). 2007.
68. Om svinet (Sus scrofa). 2007.
69. Om blodigeln (De hirudine). 2007.
70. Om växterna som nybyggare (De coloniis plantarum). 2008.
71. Mossornas användning (Usus muscorum). 2008.
72. Johannesörter (Hypericum). 2008.
73. Om binnikemasken (Taenia). 2008.
74. Hybridväxter (Plantae Hybridae). 2009.
75. Resa till Kina (Iter in Chinam). 2010.
76. Purgande medel (Medicamenta purgantia). 2010.
77. Färgväxter (Plantæ Tinctoriæ). 2010.
78. Växten Alströmeria (Planta Alströmeria). 2010.
79. Rabarber (Rhabarbarum). 2011.
80. Armsalamander (Siren lacertina). 2011.
81. Medicinska droger ur djurriket (Materia medica in regno animali). 2011.
82. Skvattram (Ledum palustre). 2011.
83. Skörbjugg (Scorbutus). 2011.
84. Svenska träd (Arboretum Svecicum). 2012.

Om bidrag till SLÅ

Manuskript sänds i digital form som bifogat dokument via e-post till redaktionen. Det digitala format som bör användas är Word- eller RTF-format. Eventuella bilder till bidraget levereras digitalt. Konsultera redaktionen i förväg om lämpliga format. En artikel bör ej överstiga 60 000 tecken. Summary på engelska ska medfölja liksom uppgift på författarens akademiska grad och institutionstillhörighet. Noter numreras löpande som slutnoter. Första gången en hänvisning förekommer ska all bibliografisk information skrivas ut i enlighet med exemplen nedan. Därefter räcker det med att ange författarnamn, tryckår och sida. Vid den första hänvisningen till en bok anges förlagsort, däremot ej förlag. *SLÅ* använder inte litteraturförteckning.

Exempel: [bok] Carl von Linné, *Caroli Linnaei Diaeta naturalis 1733. Linnés tankar om ett naturenligt levnadssätt* (Stockholm, 1958), 168.

[artikel i antologi] Arvid Hj. Uggla, "Linné om öl och ölbrygd", i Bertil Nordenfelt (red.), *Svenska bryggareföreningen 75 år. Minnesskrift 1960* (Stockholm, 1960), 11.

[artikel i tidskrift] Tycho Tullberg, "Linnés Hammarby", *SLÅ* 1918, 14.

Artikeln inleds med artikelförfattarens namn varefter följer artikelns titel. Onödiga blankrader bör undvikas. Underrubriker markeras genom kursiv stil. Nytt stycke markeras med indrag. Undvik förkortningar. De bidrag som inte följer ovan nämnda råd returneras med begäran om korrigering. Redaktionen förbehåller sig rätten att, i samråd med författaren, göra nödvändiga ändringar i insända bidrag. Redaktionen ansvarar inte för bidrag som inte uttryckligen har beställts. Artikelförfattare får kostnadsfritt 25 särtryck av sitt bidrag. Textbidrag skickas till biträdande redaktör, professor David Dunér, Institutionen för kulturvetenskaper, Box 192, 221 00 Lund. E-post: David.Duner@kultur.lu.se. Telefon: 046-222 09 61. Bidrag för nästa volym av *SLÅ* måste vara redaktionen tillhanda senast den 1 juni 2015.

